

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KÜRT-ERMENİ
ANLAŞMAZLIKLARINA OSMANLI
HÜKÜMETLERİNİN YAKLAŞIMI (1908-1914)

Hüseyin ŞENSOY
2501170951

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü

İSTANBUL-2021

ÖZ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KÜRT-ERMENİ ANLAŞMAZLIKLARINA OSMANLI HÜKÛMETLERİNİN YAKLAŞIMI (1908-1914) HÜSEYİN ŞENSOY

Osmanlı Devleti'nde uzun yıllardan beri yoğun olarak Doğu Anadolu'da beraber yaşayan Ermeni toplumu ile Kürt aşiretleri XIX. yüzyıla gelindiğinde bölgede asayiş başta olmak üzere muhtelif konularda karşı karşıya gelmişlerdi. İki taraf arasında yaşanan çekişmeler 1877-78 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından uluslararası boyuta taşınmış ve Osmanlı Devleti bölgede ıslahatlar yapmayı taahhüt etmişti. Ancak takip eden süreçte Ermeni silahlı komitelerinin faaliyetleri, Kürt aşiretlerinin saldırıları ve merkezi otoritenin gerekli tedbirleri alamaması nedeniyle bölgede mevcut sorunlar yaşanmaya devam etmiştir.

Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte Osmanlı unsurları arasında memleket genelinde huzur ve asayişin tesis edileceği, toplumsal barışın sağlanacağı kanaati oluşmuştu. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükûmetleri, -şikâyet konusu olan bütün meseleler gibi- Kürt aşiretleri ve Ermeni toplumu arasında yaşanan anlaşmazlık ve çatışmaların önüne geçilmesini hedeflemişlerdi. Ne var ki, Doğu Anadolu'da asayiş ve arazi meseleleri başta olmak üzere kız kaçırma, hayvan gaspı, devlet memurlarının suiistimalleri gibi pek çok konuda problemler yaşanmaya devam etmiştir. Osmanlı Hükûmetleri söz konusu problemleri ortadan kaldırmak için gerekli çalışmaları yürütmesine rağmen iç ve dış siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler nedeniyle uygulamaya koyulan ıslahatlardan arzu edilen netice elde edilememiştir.

Bu çalışmada II. Meşrutiyet Döneminde Kürt ve Ermeni toplumu arasında yaşanan anlaşmazlıkların neler olduğunu ve Osmanlı Hükûmetlerinin söz konusu ihtilafları ortadan kaldırmak için aldığı tedbirleri Osmanlı Arşiv Belgeleri, Meclis-i

Mebusan ve Ayan Zabıt Cerideleri, hatıratlar ve dönemin gazete ve dergilerinden yararlanarak ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimler: II. Meşrutiyet, Kürt, Ermeni, Çatışma, Osmanlı Hükûmetleri

ABSTRACT
IN THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD THE
APPROACH OF GOVERNMENTS TO THE KURDISH-
ARMENIAN CONFLICTS (1908-1914)
HÜSEYİN ŞENSOY

In the Ottoman Empire, the Armenian community and Kurdish tribes live together in Eastern Anatolia for many years. Throughout the century they faced various issues in the region, especially about public order. The conflicts between the two sides, had got an international dimension after the Ottoman-Russian War in 1877-78, consequently Ottoman Empire committed to making reforms in the region. However, due to the activities of the Armenian armed committees, the attacks of the Kurdish tribes and the central authority's failure of taking the necessary measures, the existing problems in the region continued to occur.

With the re-enactment of the Constitution, it was believed that the peace and order was established throughout the country and social peace was ensured among the societies within Ottoman. During the Second Constitutional Period, Ottoman Governments aimed to prevent the disagreements and conflicts -like all the issues that was complained about- between the Kurdish tribes and the Armenian community. However, in Eastern Anatolia, many problems continued to be experienced in many issues such as the kidnapping of girls, animal extortion, abuse of civil servants, especially in public order and in land issues. Although the Ottoman Governments carried out the necessary efforts to eliminate the problems, that is mentioned above, the desired results could not be obtained from the reforms that was put into practice with the domestic and foreign political, social and economic developments.

In this study, the conflicts between the Kurdish and Armenian Communities in the Second Constitutional Period are discussed. In addition, the measures taken by the Ottoman Governments to eliminate the conflicts were revealed by using Ottoman

Archive Documents, Ottoman Parliament Minutes, memoirs, newspapers and magazines of the period.

Key Words: Second Constitution, Kurdish, Armenian, Conflict, Ottoman Governments

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Vilayât-ı Şarkîyye'sinde yoğun olarak yaşayan Ermeniler ve Kürtler arasında çeşitli anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin 1877-78 yıllarında Rusya ile yaptığı savaştan mağlubiyetle ayrılmasının ardından Avrupalı Devletlerin de katıldığı konferansta Ermenilerin Osmanlı'daki durumu da değerlendirmeye alınmıştır. Böylece imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Ermeni Meselesi uluslararası bir boyut kazanmıştır. Bu durum aynı zamanda Osmanlı'nın Doğu Anadolu'da gücünün yetersiz olduğunu göstermiştir. Başta Rusya olmak üzere Batılı Devletlerin desteğini alan Ermeniler, bu tarihten sonra bölgede bağımsız bir devlet kurmak gayesiyle örgütler kurarak silahlı eylemler gerçekleştirmişlerdir. Sultan II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'da gerçekleşen Ermeni isyanlarına yönelik olarak Hamidiye Alaylarını teşkil etmek gibi birtakım tedbirler almıştır. Ancak alınan bu önlemler mevcut çekişmeyi ortadan kaldırmak bir yana iki unsur arasında çatışmaların yoğunlaşmasına neden olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilan edilerek anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasıyla bu dönemde kurulan bütün Hükûmetler, iki toplum arasında uzun yıllardan beri süregelen asayiş olayları ve muhtelif diğer meseleleri engellenmeye gayret etmiştir.

Uzun süren tezi hazırlama sürecinde pek çok hocamın desteğini ve yardımını gördüm. Öncelikli olarak her zaman görüşlerine danışabildiğim ve tezi hazırlama süresince benimle yakından ilgilenen tez danışmanım Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü'ye teşekkür ederim. Lisans ve Yüksek Lisans Eğitimim sırasında akademik bilgi ve birikimlerini paylaşan değerli hocalarım Prof. Dr. Cezmi Eraslan, Prof. Dr. Halil Bal, Doç. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar, Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt ve Dr. Öğr. Üyesi Murat Aydoğdu'ya şükranlarımı sunarım. Çalıştığım konunun tespiti ve yazım süresince öneri ve yönlendirmelerini esirgemeyen Prof. Dr. Recep Karacakaya, Prof. Dr. Nejla Günay, Doç. Dr. Bülent Yıldırım hocalarıma hassaten teşekkür ederim. Akademik kariyerime sunduğu katkı sebebiyle Öğr. Gör. Ayşegül Yıldızdoğan Sarı'ya minnettarım.

Bu süreçte birçok değerli arkadaşlarımla desteğini yanımda hissettim. Bu yüzden başta Esra Baş, Merve Nur Tunç, Turgay Tunalı ve Arş. Gör. Ali Ceylan olmak üzere Besna Önler, Hasret Toprak ve Arş. Gör. Nihan Bengül Akgül'e teşekkürü bir borç bilirim. Tez çalışmam sırasında vaktimin büyük çoğunluğunu geçirdiğim Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi, İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, Taksim Atatürk Kitaplığı ve TBMM Kütüphanesi çalışanlarına gösterdikleri ilgi ve alaka için müteşekkirim.

Son olarak tüm yaşamım ve eğitim hayatım boyunca yanımda olup beni koşulsuz destekleyen kıymetli Annem, Ablam ve rahmetli Babama gönülden şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışma ancak sizlerin bana olan inancı ve maddi-manevi her türlü fedakârlıkları sayesinde meydana gelebildi.

Bu tez Türk Tarih Kurumu bursu desteği ile hazırlanmıştır. Bu sebeple Yüksek Lisans Eğitimim süresince çalışmamı maddi olarak destekleyen Türk Tarih Kurumu'na ayrıca teşekkür ederim.

Tarih ilmine katkı sağlama temennisiyle ...

Hüseyin ŞENSOY

İSTANBUL, 2021

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜ	:	Ankara Üniversitesi
ATAM	:	Atatürk Araştırma Merkezi
A.y.	:	Aynı yer
A.g.e.	:	Adı geçen eser
A.g.m.	:	Adı geçen makale
A.g.t.	:	Adı geçen tez
BOA.	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	:	Bâb-ı Âli Evrak Odası
bkz.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
DH. SYS.	:	Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
EDF	:	Ermeni Devrimci Federasyonu/Taşnaksutyun
Haz.	:	Hazırlayan
HSD. HADB.	:	Satın Alınan Evrak, Hacı Âdil Bey Evrakı
İTC	:	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İÜ	:	İstanbul Üniversitesi
İ. DUİT	:	İrade, Dosya Usûlü İradeler Tasnifi
İ. MMS	:	İrade Meclis-i Mahsus
İ.S.	:	İçtima Senesi
Krş.	:	Karşılaştırınız
MAZC	:	Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi

MMZC	:	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV.	:	Meclis-i Vükela Mazbataları
OTAM	:	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi
s.	:	Sayfa
S.	:	Sayı
ŞD.	:	Şurâ-yı Devlet
Trc.	:	Tercüme
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
Yay.	:	Yayınevi
Yay. Haz.	:	Yayına Hazırlayan

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR LİSTESİ	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÜRT VE ERMENİLERİN SOSYAL, DİNÎ, İDÂRÎ VE HUKÛKÎ DURUMLARI

1. Osmanlı Devleti'nde Müslim ve Gayrimüslimlerin İdaresi	6
1.2. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler	9
1.3. Osmanlı Devleti'nde Kürtler	11
1.3.1. Osmanlı Devleti'nin Kürtlerin Yoğun Yaşadığı Bölgedeki Dolaylı Yönetim Anlayışı	14
1.3.2. Osmanlı Devleti'nin Merkezileştirme Politikası ve Kürt Beylerin Tasfiye Edilmesi	17
1.4. Tanzimat ve Islahat Fermanları ve Kürt-Ermeni Münasebetine Etkisi	19
1.5. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Savaşın Kürt-Ermeni İlişkilerine Tesiri	23
1.5.1. Ayastefanos ve Berlin Antlaşması Sonrası Kürtlerin Tutumu ve Faaliyetleri	26
1.5.2. Ayastefanos ve Berlin Antlaşması Sonrası Ermenilerin Tutumu ve Faaliyetleri	29
1.6. XIX. Yüzyılda Kürt-Ermeni Anlaşmazlıkları	31

İKİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYETİN İLANI VE KÜRT VE ERMENİLERİN TUTUMU

2.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Kürtler ve Ermeniler	37
2.1.1. II. Meşrutiyet Döneminde Meclis-i Mebusan'ın Kürt ve Ermeni Mebusları	40
2.2. İttihat ve Terakki'nin Ermenilerle İlişkileri	43
2.2.1. II. Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Partileri ve Faaliyetleri	46
2.3. İttihat ve Terakki'nin Kürtler ile İlişkileri	49
2.3.1. II. Meşrutiyet Döneminde Kürtlerin Kurdukları Örgütler ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1908-1914)	53
2.4. Ermeni-Kürt İş Birliği Teşebbüsleri	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARINDAN ÖNCE OSMANLI HÜKÜMETLERİ VE HÜKÜMETLERİN KÜRT-ERMENİ ANLAŞMAZLIKLARINA YAKLAŞIMI

3.1. MEHMET KÂMİL PAŞA HÜKÜMETİ	64
3.1.2. Hükûmet Programı	65
3.1.3. Mehmet Kâmil Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı	67
3.2. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÜMETİ	73
3.2.1. Hükûmet Programı	73
3.2.2. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı	76
3.3. AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ	83
3.3.1. Hükûmet Programı	83
3.3.2. 31 Mart Olayı ve Ahmet Tevfik Paşa Hükûmetinin Tutumu	84
3.3.3. Adana Olayları ve Müslüman-Ermeni İlişkileri	86
3.4. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÜMETİ	87

3.4.1. Hükûmet Programı	87
3.4.2. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı	91
3.5. İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÛMETİ	92
3.5.1. Hükûmet Programı	92
3.5.2. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı	95
3.6. (KÜÇÜK) MEHMET SAİD PAŞA HÜKÛMETİ.....	97
3.6.1. Hükûmet Programı	97
3.6.2. (Küçük) Mehmet Said Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı.....	98
3.6.3. Meclis-i Mebusan'da Islahat Tartışmaları.....	102

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA OSMANLI HÜKÛMETLERİ VE HÜKÛMETLERİN KÜRT-ERMENİ ANLAŞMAZLIKLARINA YAKLAŞIMI

4.1. GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA HÜKÛMETİ	108
4.1.2. Hükûmet Programı	108
4.1.2. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı.....	111
4.2. MEHMET KÂMİL PAŞA HÜKÛMETİ.....	112
4.2.1. Mehmet Kâmil Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı.....	113
4.3. MAHMUT ŞEVKET PAŞA HÜKÛMETİ.....	117
4.3.1. Mahmut Şevket Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı.....	118
4.3.2. İdâre-i Umûmîye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı.....	127
4.4. SAİD HALİM PAŞA HÜKÛMETİ.....	130
4.4.1. Hükûmet Programı	131
4.4.2. Said Halim Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı	133
4.4.3. Vilâyât-ı Şarkîyye Islahat Projesi.....	137
4.4.3.1. Vilâyât-ı Şakîyye Islahat Müfettişliğinin Gündeme Taşınması.....	137

4.4.3.2. Yeniköy Antlaşması.....	143
4.4.3.3. Müfettişlerin Göreve Başlamaları ve Antlaşmanın Feshedilmesi	145

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜRT-ERMENİ ANLAŞMAZLIKLARI VE OSMANLI DEVLETİ’NİN ALDIĞI TEDBİRLER

5.1. Asayiş Sorunları	148
5.2. Emlâk ve Arazi Meselesi.....	158
5.3. Kız Kaçırma.....	167
5.4. Hayvan Gaspı	179
5.5. Devlet Memurlarının Suiistimalleri ve Eksiklikleri	188
5.6. Hamidiye Alaylarının Islah Edilmesi	201
5.7. Bölgeye Heyet-i Nâsiha Gönderilmesi.....	210
5.8. Kanunların Anlaşılır Olmaması ve Yapılan Düzenlemeler.....	213
5.9. Bayındırlıkla İlgili Düzenlemeler.....	224
SONUÇ	236
KAYNAKÇA	243

GİRİŞ

XIX. yüzyıl boyunca Kürt aşiretleri ve Ermeniler arasında devam eden çatışma ortamı bilhassa Doğu Anadolu'daki asayişsizliğin temel nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Meşrutiyetin yeniden ilanı iki unsur arasında öteden beri anlaşmazlığa neden olan meselelerin çözümü için Osmanlı idaresi ve Kürt, Ermeni ileri gelenleri tarafından önemli bir aşama olarak değerlendirilmişti. Ancak Kürt ve Ermeni ahalinin anlaşmazlık yaşadıkları meseleler, Meşrutiyet dönemine olduğu gibi intikal etmiştir. Osmanlı Hükûmeti ise bu dönemde çatışmaların önünü almak için yeni tedbirler geliştirerek ve ıslahatlar yaparak anlaşmazlıkların çözümüne çalışmıştır.

Tezimizin esas konusu Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan muhtelif husumet, ihtilaf ve çatışmaların karşısında Osmanlı Hükûmetlerinin tutumudur. Şimdiye kadar yapılan araştırmalar büyük oranda Ermeni meselesini şikâyetçi oldukları Kürt toplumundan bağımsız ele almışlardır. Ancak bu meselede Ermenilerin yoğun olarak bulundukları bölgelerde birlikte yaşadıkları diğer toplumlarla olan ilişkileri, aralarındaki problemleri ve Osmanlı Devleti'nin yaşanan çekişmelere yönelik ortaya koyduğu yaklaşımlar da derinlemesine irdelenmesi gereken hususlardandır. Osmanlı Hükûmetlerinin Ermeni ve Kürt toplumu arasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözme gayreti ve yeni ihtilaflar yaşanmasının önüne geçilmesi için aldığı önlemleri ortaya koymaya gayret ettik.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan ve Kürt ve Ermeni çatışmasını içeren çok sayıda vesika bulunmaktadır. Buradaki belgelerin sayısal fazlalığı ve ekseriyetle iki unsur arasındaki çekişmeyi olaylar üzerinden takip etmesi hasebiyle tezimizde 1908-1914 tarihleri arasında kurulan Osmanlı Hükûmetlerinin meseleye yaklaşımına odaklanmaya çalıştık. Bu amaçla II. Meşrutiyet Döneminde Kürtler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklarla söz konusu ihtilafların çözümü için yapılan hukuki düzenlemeler Meclis-i Vükela Mazbataları, Bab-ı Ali Evrak Odası, Şura-yı Devlet, Meclis İrade-i Mahsus gibi Arşiv Vesikalarıyla takip edilmeye çalışılmıştır.

Öte yandan, Doğu Anadolu’da bölge ahalisinin şikâyetlerine konu olan meselelerin gündeme taşınması ve çözümü için Hükûmete çağrıda bulunmaları ile Kürt ve Ermeni mebusların bu husustaki görüşleri için Meclis-i Mebusan ve Ayan Zabıt Ceridesi’deki tartışmaları inceledik. Meclisin kapalı olduğu dönemde gerçekleştirilen ıslahat gelişmelerini muvakkat kanun şeklinde Osmanlı Devleti’nin resmî külliyyatı olan ve hukuki mevzuatını ihtiva eden Düstur’dan takip etmeye çalıştık.

Kürt-Ermeni ilişkileri hususunda daha önce yapılmış olan ilk çalışmalar Cumhuriyet Dönemi’nin Kuruluş yıllarını ele alan Özlem Güneş’in Yüksek Lisans Tezi¹ ve XIX. yüzyılda Kürt-Ermeni ilişkilerini ele alan Melek Sarı Güven’in Doktora Tezi² olmuştur. Ardından sırasıyla Bülent Cırık, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)” isimli Doktora Tezi³ ile, Bayram Ayna, “İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri” isimli Doktora Tezi⁴ ile Demet Cansız, “II. Meşrutiyet’ten I. Dünya Savaşı’na Kürt Ermeni İlişkileri(1908-1915)” isimli Doktora Tezi⁵ ile ve Güzin Çaykiran, “Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)” başlıklı Doktora Tezi⁶ ile Kürt-Ermeni ilişkileri konusuna katkı sağlamışlardır. Ayrıca doğrudan bu konu ile ilgili makaleler şöyledir; Fatih Ünal, “II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermen-Kürt İlişkilerine Tesiri”⁷, Nejla Günay, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Ermeni-Kürt İlişkileri ve Kürt Milliyetçiliğinin Gelişiminde Ermenilerin

¹ Özlem Güneş, “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2009.

² Melek Sarı Güven, “Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 2012.

³ Bülent Cırık, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı Örneği”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sakarya 2015.; Bülent Cırık, **Doğu Anadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri**, Yeditepe Yay., 1. Baskı, Nisan 2016.

⁴ Bayram Ayna, “İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Kahramanmaraş 2018.

⁵ Demet Cansız, “II. Meşrutiyet’ten I. Dünya Savaşı’na Kürt-Ermeni İlişkileri”, Marmara Üniversitesi Tarih Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2019.

⁶ Güzin Çaykiran, “Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 2020.

⁷ Fatih Ünal, “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, **Ermeni Araştırmaları**, S. 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, s. 87-115.

Rolü”⁸, Cezmi Eraslan, “II. Meşrutiyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesinin Sosyal Durumu Üzerine Bazı Notlar”⁹, Haluk Selvi - Bülent Cırık, “1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar”¹⁰, Ersin Kırcı, “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğu Anadolu’da Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”¹¹.

Bu çalışmaların yanı sıra literatürde yer alan ve Kürt-Ermeni ilişkilerine temas eden Ayrıca Tessa Hofmann ve Grayer Koutcharian’ın “The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire”¹² makalesi, Vahan Baibourtian’ın “The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations”¹³ isimli çalışması, Garabet K. Moumdjian’ın “Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)”¹⁴ başlıklı eseri ve Garo Sasuni’nin “Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY’dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri”¹⁵ adlı çalışması konumuzla alakalı önemli eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Nejla Günay, “Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler”¹⁶ kitabının Üçüncü Bölümünde II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetlerinin Islahat Çalışmalarını incelemiştir.

Osmanlı Devleti’nde Kürt toplumuyla beraber yoğun olarak Doğu Anadolu’da ikamet eden Ermenilerin şikâyetlerinin çoğu da bu bölgeden

⁸ Nejla Günay, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Ermeni-Kürt İlişkileri ve Kürt Milliyetçiliğinin Gelişiminde Ermenilerin Rolü”, **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Atatürk Üniversitesi Yay., 2-4 Mayıs 2012, 313-332.

⁹ Cezmi Eraslan, “II. Meşrutiyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesinin Sosyal Durumu Üzerine Bazı Notlar”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Meselesi Sempozyumu**, 2007, s. 86-106.

¹⁰ Haluk Selvi - Bülent Cırık, “1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar”, **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Güz 2014.

¹¹ Ersin Kırcı, “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğu Anadolu’da Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, S. 1, C. III, Nisan 2017.

¹² Tessa Hofmann – Grayer Koutcharian, “The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire”, **Armenian Review**, Vol. 39, No: 4-156, Winter 1986.

¹³ Vahan Baibourtian, **The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations**, Ottawa, Canada 2013.

¹⁴ Garabet K. Moumdjian, “Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)”, **Pazmabed**, No: 1-4, 1999.

¹⁵ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY’dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Çev. Bedros Zartanyan – Memo Yetkin, Med Yay, İstanbul 1992.

¹⁶ Nejla Günay, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 355-407.

gelmektedir. Bu sebeple çalışmamızda alan sınırlaması olarak Osmanlı Devleti'nde 'Vilayât-ı Sitte' olarak bilinen ve Kürt-Ermeni münazaâtına sahne olan Van, Bitlis, Erzurum, Mamûrat'ül-Aziz, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerini seçtik. Tezimizin zaman kısıtlaması ise 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in resmen ilan edilmesi ile Osmanlı'nın uygulamayı kabul ettiği en kapsamlı ıslahat mukavelesi olan 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Antlaşması'na kadar olan süreci kapsamaktadır. İncelediğimiz 1908-1914 tarihlerinde toplamda on bir Hükûmet kurulmuştur. Bu dönemde Hükûmet kuran isimlerden üç Sadrazam, ikişer kez olmak üzere Sadaret makamına gelmişlerdir. 22 Temmuz 1908 tarihinde Hükûmeti kuran Said Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanı ile yeni rejimin ilk hükûmetini de kurmakla görevlendirilmiştir. Ancak Sadaret süresi oldukça kısa sürmüştür. Ardından sırasıyla kurulan Hükûmetler şöyledir; Mehmet Kâmil Paşa (5 Ağustos 1908-14 Şubat 1909), Hüseyin Hilmi Paşa (14 Şubat 1909-13 Nisan 1909), Ahmet Tevfik Paşa (14 Nisan 1909-5 Mayıs 1909), Hüseyin Hilmi Paşa (5 Mayıs 1909-28 Aralık 1909), İbrahim Hakkı Paşa (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911), Said Paşa (30 Eylül 1911-17 Temmuz 1912), Gazi Ahmet Muhtar Paşa (22 Temmuz 1912-29 Ekim 1912), Mehmet Kâmil Paşa (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913), Mahmut Şevket Paşa (23 Ocak 1913-11 Haziran 1913), Said Halim Paşa (17 Haziran 1913-3 Şubat 1917).

Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin Vilayât-ı Şarkîyye'sini ifade ederken "Kürdistan" terimi karşımıza çıkmaktadır. Bu kavram XIX. ve XX. Yüzyılda Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yeri ifade etmek için kullanılmakta ve tamamen coğrafi bir bölgeyi işaret etmek için kullanılmaktadır. Bu sebeple günümüzde siyasi birtakım manalar yüklenilen kavramdan çok uzaktır¹⁷.

Çalışmamız toplamda beş bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde Kürt ve Ermeni toplumunun Osmanlı Devletindeki siyasi, sosyal ve idari durumları, XIX.

¹⁷ Bu terimin kullanıldığı kaynaklara örnek olarak bkz. Bazil Nikitin, **Kürtler (Sosyolojik ve Tarihi İnceleme)**, Özgürlük Yolu Yay., C. I, Çev. Hüseyin Demirhan, İstanbul 1976, s. 59.; MMZC, D. I, C. IV, İ.S. III, Oturum 61 (20 Mart 1911), s. 160-161.; Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakkî'nin Doğu Politikası (1908-1914)**, Ötüken, İstanbul 2007, 1. Baskı, s. 154.; Arshak Safrastian, **Kurd ü Kurdistan**, Avesta Yay., İstanbul 2007.; M. Kalman, **Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid**, Zel Yay., İstanbul 1994.

yüzyıl süresince münasebetleri ve tarihi olaylar karşısındaki tutumları ele alınmaktadır. İkinci bölümde Meşrutiyet idaresinin yeniden ilanına Kürt ve Ermenilerin yaklaşımı incelenirken, her iki unsurun II. Meşrutiyet döneminin en önemli siyasi aktörlerinden biri olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri anlatılmaya gayret edilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümünde tezin esas mahiyetini ortaya koyan Balkan Savaşlarının Öncesinde Osmanlı Hükûmetleri ve Hükûmetlerin Kürt-Ermeni ahali arasında anlaşmazlık yaşanan meselelerin çözümü için yaptıkları çalışmalar irdelenmiştir. II. Meşrutiyet Döneminde araştırmamıza konu olan çok sayıda Hükûmet kurulmuştur. Söz konusu Hükûmetlerin ilan ettikleri programlar hem memleketin iç ve dış siyasi, askeri ve ekonomik gelişmeleri takip edebilmek hem de Osmanlı milletleri arasındaki ayrılıkların önlenmesi ve iyi münasebetlerin geliştirilmesi için çeşitli ıslahat programlarının geliştirileceğine dair ipuçları vermektedir. Bu sebeple bu bölümlerde Hükûmet programlarını inceleyip Sadrazamların iktidarları döneminde Kürt-Ermeni anlaşmazlıklarına yaklaşımlarını ortaya koymaya çalıştık.

Beşinci ve son bölümde ise Kürt-Ermeni çatışmasına sebebiyet veren meseleler tek tek ele alınmıştır. Bilhassa Vilayât-ı Şarkîye mebusu olan Kürt ve Ermeni mebuslarının Meclisteki beyanlarına başvurularak meselenin muhtevası ortaya koymaya çalışılmıştır. Bununla birlikte şikâyet konusu olan bu problemlerin izale edilebilmesi için Osmanlı Hükûmetlerinin yaptığı hukuki düzenlemeler ve önlemler ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÜRT VE ERMENİLERİN SOSYAL, DİNÎ, İDÂRÎ VE HUKÛKÎ DURUMLARI

1. Osmanlı Devleti'nde Müslim ve Gayrimüslimlerin İdaresi

Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi, esas itibariyle diğer Türk ve İslâm devletlerinde olduğu gibi İslâm hukukundan müteşekkildi. Osmanlı Devleti, şer'i hukukla birlikte örfî hukuk sistemini bir arada benimseyerek devletin tüm kurumlarında buna uygun bir yapı tesis etmişti. Buna göre, hakimiyeti altındaki milletleri din ve mezhep esasına göre örgütleyerek kendine özgü bir hukuk sistemi geliştirmiştir. Devlet idaresi ve askerlikle ilgili konularda genellikle örfî hukuk kuralları ile hareket eden Osmanlılar, gayrimüslimlerin yönetiminde İslâm hukukunu esas almıştır. İslâm Hukukuna göre, insan toplulukları “*Müslümanlar*” ve “*Gayrimüslimler*” olarak ikiye ayırmaktadır ve gayrimüslimlerin idaresinin “*zımmî*” statü ile yapılması öngörülmektedir. Osmanlı Devleti de gayrimüslimlerin idaresinde bu statüyü koruyarak kendine özgü bir sistem geliştirmişti. Osmanlı'da devlet kontrolünde işleyen ve daha sonradan “*Osmanlı Millet Sistemi*” olarak adlandırılan idari yönetim genel manada, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinin ardından oluşturduğu üç gayrimüslim cemaat ve bu cemaatlere ait kurumlar vasıtasıyla gayrimüslim tebaayı yönetme şeklini ifade etmektedir¹⁸. Belirtmek gerekir ki,

¹⁸ Bilâl Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yay, İstanbul 1996, s. 17-19.; Gülnihâl Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1989, s. 7-13.; Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler - Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 1-2.; Ramazan Erhan Güllü, **Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi – Osmanlı'dan Cumhuriyet'e**, Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 27-28.; Ali Güler, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar**, Berikan Yay. Ankara 2009, s. 17-19.; Ali Güler, **Osmanlı Devletinde Azınlıklar**, Turan Yay., İstanbul 1997.; İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, **Genel Türk Tarihi**, Cilt 6, (Editörler: Hasan Celâl Güzel – Ali

Osmanlı idari sistemindeki “*Millet*” kavramı etnik bir mana ifade etmemektedir. Millet kelimesi, şeriat, din, mezhep ve bir dine veya mezhebe bağlı kişilerle bağlı bulundukları toplulukları tanımlamak için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti de vatandaşlarını dinî olarak sınıflandırmış ve idari teşkilatını bu kavram üzerine oturtmuştur¹⁹.

Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethi sonrasında gayrimüslim tebaa kendi içlerinde Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olarak üç ayrı millete ayrılmışlar ve bu milletlere ait olan kurumlar aracılığıyla yönetilmişlerdir. Osmanlı’da bulunan her dinî cemaat, o dinî grubun en yüksek rütbesinde bulunan ve cemaati tarafından seçilen ruhani liderler vasıtasıyla yapılmıştır. Cemaat lideri kendi milletini düzenlemek ve yönetmekle vazifelendirilmiş ve birer devlet memuru gibi yönetmekle görevli olduğu toplulukların idaresinden Sultan’a karşı sorumlu tutulmuşlardır. Bu sebeple gayrimüslimler, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan diğer dini topluluklar gibi idari, adli, mali ve cezai bakımdan kendi dini reislerinin yönetimi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir²⁰.

Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslimlerin idaresiyle ilgili zımmilere bir yandan din ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde müsamaha gösterilirken öte yandan Müslümanlardan ayrılmaları sağlanarak toplumdaki dinî hassasiyet de korunmuştur. Fakat bu durumdan gayrimüslimlerin otonom veya yarı otonom bir statüye sahip

Birinci), Ankara 2002, s. 345-352.; T. Tankut Soydan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, İstanbul 2000, s. 83-91.; Mehmet Âkif Aydın, “Osmanlıda Hukuk”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Feridun Emecen...[ve öte], (Editör ve Önsöz Ekmeleddin İhsanoğlu), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1994, s. 375-419.

¹⁹ Millet Sistemindeki millet kavramı ırkî ve etnik bir manaya karşılık kullanılmamıştır. Osmanlı Devleti’nde millet kavramı ile din temelli bir idarî yönetim ifade edilirken bu anlam XIX. yüzyıl sonlarında değişikliğe uğramıştır. Ancak bu yüzyıldan sonra mana itibarıyla etnik kimlik, ulus kelimelerine karşılık kullanılacaktır. İlber Ortaylı, **A.g.m.**, s. 352.; Bilâl Eryılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. IV, (Editör: Güler Eren), Ankara, 236-241.; Uğur Kurtaran, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 8, Sonbahar 2011, s. 61.; Gülcan Avşın Güneş, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C. I, S. II, 2015, s. 12-13.

²⁰ Bilâl Eryılmaz, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yay, İstanbul 1996, s. 17-19.; Y. Gamidas Çarkçıyan, **Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler**, Köprü Kitap Yay., 1. Baskı, İstanbul 2016, s.20-29.

oldukları düşüncesi çıkarılmamalıdır. Zira İslâm hukukunu esas alan hukuk sisteminde Müslümanlar hâkim unsur olarak kabul edilmişlerdi²¹. İslam hukuku din temelli bir hukuk sistemi olduğu için gayrimüslimlerin dinsel farklılıkları göz önüne alınmış ve mensup oldukları dinin yasaklamadığı fiiller İslam Devleti'nde hukuka aykırı bir durum teşkil etmemiştir²². Diğer bir ifadeyle, gayrimüslimler Müslüman olmadıkları için Şer'i hükümlerden sorumlu tutulmamışlardır. Gayrimüslimler Müslümanların hukuk sisteminin dışında kendi topluluklarının bağlı olduğu dini hukuka tabi olmuşlar; dini ve sosyal hususlarda kendi yaşamlarını düzenlemelerine belli kurallar dahilinde müsaade edilmiştir²³.

Gayrimüslimler sosyal hayatta Müslüman tebaa ile hak ve sorumluluk bakımından bazı temel farklılıklara sahiplerdir. Gayrimüslim cemaatler kendi mezhebine göre dinî ibadet ve ayinlerini özgürce yapabilmişler ve dinî, sosyal, idarî ve eğitim gibi pek çok sahada muhtelif haklara sahip olmuşlardır. Fakat yeni kilise ya da havra yapılmasına sınırlı düzeyde müsaade etmiş; mevcut ibadethanelerin tamiri konusunda da Padişah'tan veya Bab-ı Ali'den izin alınmasını şart koşmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim topluluklar, İslâm hukukuna göre askerlik hizmetine karşılık olarak cizye ve toprak vergisi olan haraç vergisini ödemek durumundaydılar. Müslüman olmayan tebaa izinsiz ata binemezler, silah taşıyamazlar ve askerlik yapamazlardı. Askerlik vazifelerini verdikleri cizye vergisi ile ödemişlerdir. Gayrimüslimlerin evleri Müslüman tebaanın evlerine göre farklı renk ve irtifada olmak zorundaydı. Her milletin ikamet ettiği mahalle ve semt ayrı olmuştur. Osmanlı Devleti ayrıca Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki farkların korunması için kılık kıyafet hususunda özellikle gayrimüslim topluma birtakım kısıtlamalar getirmiştir. Toplumda giyilen kıyafetler insanların milliyeti hakkında bilgi vermiştir. Gayrimüslim erkeklerinin mavi veya mor çuka elbise ve kısa kalpak giymeleri gerekmekteydi; ipek ve kürk giyemezler, mücevher

²¹ Gülnihâl Bozkurt, **A.g.e.**, s.10.; Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1818-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 21.; Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yay., Ekim 1983, s. 49-56.

²² Soykan, **a.g.e.**, s. 85.

²³ Gülnihâl Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s. 8.

takamazlardı. Müslümanlar da bu kısıtlamaya tâbi tutulmuşlardır. Genel olarak Müslüman tebaanın kavuk ve ayakkabıları sarı iken, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızıydı. Bu durum, Osmanlı'nın gayrimüslimlere uyguladığı hoşgörü politikasının toplumsal eşitlik manasını taşımadığını göstermektedir²⁴.

1.2. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler toplumsal olarak çok katmanlı bir sınıfsal yapıya sahip olmuşlardır. Toplamda beş sınıfa ayırabileceğimiz bu toplumsal yapıda devlete hizmet eden ve zengin olan memurlar birincisi sınıfta sayılabilir. İkinci sınıfı İstanbul ve Anadolu geneline yayılmış olan tüccar, sanayici ve sermayedar Ermeniler oluştururken üçüncü sınıfta memleket geneline yayılmış olan köylüler yer almaktadır. Dördüncü sınıfta Sason ve Zeytun gibi merkezden uzak ve dağlık bölgelerde yaşayan Ermeniler bulunurken, beşinci sınıf ise papaz ve daha yüksek rütbeli din görevlilerinden oluşmaktadır²⁵.

Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Ermeni toplumunun dinî, adlî ve idarî manada en yüksek örgütsel organı konumundaydı. Patrik ise bütün Ermeni toplumunun ruhanî ve dünyevi liderleriydi. Osmanlı idaresi patriği kendi cemaatine önder olarak tanımış ve ona karşı oluşabilecek muhalefete karşı destek vermekten geri durmamıştır. Ermeni patrikleri de Sultan'ın yönetiminde Osmanlı Devleti'yle iş birliği içinde çalışmayı sürdürmüşlerdir. Bunlarla birlikte Patrikhane, Ermeni cemaatini merkezi Hükûmete karşı temsil ederken diğer taraftan Osmanlı Devleti'ni Ermeni toplumuna karşı temsil etmiştir²⁶.

²⁴ Gülnihâl Bozkurt, **A.g.e.**, s. 14-32.; Bilâl Eryılmaz, **A.g.e.**, s. 44-58.; Ramazan Erhan Güllü, **Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi**, s. 37-38.

²⁵ Salâhi R. Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 140-141.

²⁶ Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, s. 21-24.

Ermeni Kilisesi, cemaatinin idaresinde yalnızca ruhanilerin mutlak otorite sahibi olduğu bir konumda değildir. Ermeni cemaatinin ve kurumlarının yönetimi zaman içinde Patriğin liderliğinin yanında ‘*amira*’ olarak adlandırılan sivil sınıfın sorumluluğu altındadır. Amiralar Osmanlı Devleti nezdinde saygınlığa ve çeşitli imtiyazlara sahip olan ve Ermeni cemaatine ait kurumların maddi ihtiyaçlarını karşılayan bir sınıftır ve 17. yüzyılda itibariyle patrikhanenin yönetimine doğrudan müdahale eder hale gelmişlerdir²⁷.

Ermeniler, Osmanlı ekonomisinin kent sektörünü ve kırsal bölgeleri denetiminde ilk sırada yer alana Rumlardan sonra gelmişlerdir. Vilayât-ı Şarkîyye’nin merkezlerinde ve köylerinde yaşayan Ermeniler genellikle çiftçilik başta olmak üzere bankacılık, sarraf, kuyumculuk, tüccar ve sanayici gibi pek çok sektörde faaliyet göstermiştir. Ekonomik ve ticari alanlarda elde ettikleri başarılarla karşın Ermeni toplumu iç çekişmeleri yoğun olarak yaşamıştır. Özellikle Patrik seçimleri sırasında muhalif grupların karşılıklı mücadelelerine sahne olmuş ve çatışmalar Osmanlı idaresinin müdahalesi ile engellenmiştir. Ermeniler arasında yaşanan bu ihtilaf, Osmanlı Devleti’ne gelen misyonerlerin çeşitli mezhep propagandaları ile daha da keskinleşecektir. Birçok Ermeni, Gregoryen mezhebinin etkisinin azalması ve misyonerlerin faaliyetleri neticesinde Katolik ve Protestan olmuşlardır²⁸.

II. Mahmut döneminde başlayan ve Sultan Abdülmecid ile devam eden ıslahat hareketleri sonucunda Ermeni toplumundaki Amira sınıfı bu dönemde gerçekleştirilen kıyafet reformu, vergi muafiyeti ve iltizam sisteminin kaldırılması gibi düzenlemeler ile sahip oldukları ayrıcalıkları yitirmişlerdir. Ermeni cemaati için en önemli unsur olan kilise ve cemaat kurumlarına maddi desteği karşılamaktan zaman içinde uzaklaşan Amira sınıfının yerini esnaf meslek odaları almıştır. 1831

²⁷ Hagop Barsoumian, “The Dual Role of Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of Plural Society**, Ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, C. I - The Central Lands, Holmes & Meier Publishers, New York-London 1982, s. 171-184.

²⁸ Salahi R. Sonyel, **A.g.e.**, s. 144-146.

yılından itibaren pek çok Ermeni esnafı meslek odaları şeklinde örgütlenerek bir semtteki kilise, okul ve cemaat kurumlarının masraflarını karşılamaya başlamışlardır²⁹.

1.3. Osmanlı Devleti’nde Kürtler

Osmanlı Devleti’nde Kürt toplumunun örgütlenmeleri aşiret mensubu ve aşiret dışı Kürtler şeklinde olmuştur³⁰. “*Aşiret*” sözcüğü genel olarak göçebe veya yarı göçebe ve geçim kaynağı hayvancılık olan toplulukları tanımlayan Arapça kökenli kelimedir³¹. Kabile olarak da ifade edilen bu toplumsal yapı tarihçiler ve antropologlar tarafından farklı şekillerde yorumlanmış ve bu sayede görüş çeşitlilikleri meydana gelmiştir³².

Sosyal bilimlerde bir toplumun kimliği, içinde bulunduğu tarihi dönem, grubun dinamiği ve coğrafya ile doğrudan ilişki içindedir. Toplum bilimciler bu sebeple sürekli değişim halinde bulunan grup kimliğine uzlaşarak açıklık getirememişlerdir. Oluşan muğlak yapıyı açıklayabilmek amacıyla “*aşiret, klan ve sülale*” gibi kelimeler kullanmışlardır. Geleneksel otoriteye dayalı olan sistemlerde olduğu gibi aşiret sisteminde “*makam*” yerini soy bağı, zenginlik ve kutsal güç gibi değerlere dayanmıştır³³. Kürtlerin yaşadığı coğrafyada toplumsal örgütlenme hiçbir zaman aşiret yapısının ötesine geçememiştir. İslami modelleri benimseyen Kürt milleti, aşiret kurumlarını üst düzey siyasal örgütlenme haline getirmişlerdir. Kürtler

²⁹ Saro Dadyan, “Ermeni Cemaatinin Üç Asırlık Liderleri Amiralar ve Hasköy”, **Osmanlı İstanbulu IV, Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri**, 20-22 Mayıs 2016, s. 259-275.

³⁰ Şeref Han, Kürt toplumu ve aşiretleri dil, gelenek ve sosyal durumlarını dikkate alarak Kurmanç, Lor, Kelhur ve Goran olarak dört grupta tasnif etmiştir. Şeref Han, **Şerefname Kürt Tarihi**, Çev. Mehmet Emin Bozarlan, Ant Yay, 1971 İstanbul, s. 20.; Th. Bois, V. Minorsky, D.N. Mac Kenzie, **Kürtler ve Kürdistan**, Çev. Kamuran Fıratlı, 2. Baskı, Doz Yay, İstanbul 2004, s. 130-134.)

³¹ Yusuf Halaçoğlu, “Aşiret”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 4, 1991, s. 9.

³² Aşiretlerin devletlerle olan ilişkilerini İran ve Afganistan örneğinden hareketle anlatıldığı makele için; Richard Tapper, “Tribe and State in İran an Afghanistan: an Update”, **études Rurales**, April 2009, s. 33-46.

³³ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çev. İsmail Çekem – Alper Duman, Yay. Haz. Nevzat Kırar, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 71-85.

için aşirete bağlılık oldukça önemli bir mahiyete sahiptir. Öyle ki, söz konusu bağlılığın dini hassasiyetlerden daha kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır³⁴.

Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde aşiret düzeni ve iç örgütlenişi çok katmanlı bir yapıya sahip olmuştur. Aşiret mensubu olan aileler kendilerini, aşiret dışı olan ailelerden ayırıp “*primus inter pares*” yani “*eşitler arasında birinci*” olarak değerlendirdiği örgütlenme yapısından aşiret reisinin aşiretin geri kalanıyla akrabalık bağının bulunmadığı, olabildiğince tabakalaşmış yapılara kadar varan büyük bir çeşitliliğe haiz olmuştur. Kürt aşiret yapısının toplumsal örgütlenmesi, aşiret dışı nüfus yapısının yanı sıra bölgede hâkim güçlü devletlerin mevcudiyeti gibi dış faktörlerden büyük oranda etkilenmiştir. Batılı devletler aşiret konfederasyonu olarak adlandırılan yapıların var olmalarını, yaptığı planlı müdahaleler ile kuvvetlendirmiştir³⁵.

Kürtlerin ve Ermenilerin ilk karşılaşmalarının Çaldıran Savaşı’ndan sonra bir grup konar göçer Kürt aşiretinin Ermenilerin yaşadıkları bölgeye gelmeleri ile olduğu düşünülmektedir. 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, burada yaşayan Hristiyan tebaanın yerel halk olduğunu, Kürtlerin ise bölgeye sonradan geldikleri değerlendirmesini yapmaktadırlar. Ermeni köylülerle Kürt konar göçerlerinin ortak yaşamları Kürtlerin İran hududunu muhafaza etmek için gönderilmeleri ile başlamıştır. Ermeni köylüleri soğuk kış aylarında yeraltına inşa ettikleri evlerde ikamet ederken konar göçer düzende çadırlarında yaşayan Kürt aşiretleri bu iklim şartlarına uyum sağlayamamışlardır. Bu nedenle hudut muhafızlığı vazifelerini yerine getirirken Ermeni köylülerle aynı evlerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca Kürt aşiretleri hayvanları için köylerde ahır yapmışlar ve Ermeni toplumundan onlar için saman temin etmişlerdir. Kürt toplumu bu hizmet karşılığında Ermenilere hayvansal ürünlerle destek olmuşlardır. Ancak Kürtlerin

³⁴ Wadie Jwaideh, **A.g.e.**, s. 79-80.

³⁵ Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, 10. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 199-201.; Martin Van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, 9. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2015, s. 186.

güçlü bir konumda olmaları nedeniyle bu miktarın kendi uygun gördükleri kadarla sınırlı kaldığını söylemek yerinde olacaktır³⁶.

Kürt-Ermeni münasebetleri incelendiğinde Kürt aşiretleri ile Hristiyan komşuları arasında çatışmaların yanında dayanışmanın da olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır. Kürtlerin ve Ermenilerin yemek konusunda yardımlaşmaları, Hristiyan tebaanın çetin geçen kış aylarında “kışlakçı” olarak da bilinen Kürt Yörüklerine kalacak yer sağladıkları toplumsal bir düzen mevcuttur. Kürt komşuları da ziraat işlerinde Ermeni köylülere destek vererek açlıktan kurtulmalarını sağladıkları konsolosluk raporlarına yansımıştır³⁷. Mele Mehmûdê Bayezîdî, Adat û Rusûmatnameê Ekradiye adlı eserinde Kürt-Ermeni münasebetine şöyle temas etmektedir;

“Eğer köyde hristiyan varsa kız ve eşleri de Kürtlerin arasına karışır ve birlikte halay çekip oynarlardı. Çoğu zaman güzel olan hristiyan kızları, kışlakçı Kürt gençlerine âşık olur, kızın rızasıyla o genç tarafından kaçırılır ve kız Müslüman edilerek nikahlardı. Kürtler, Hristiyanların evinde kışlakçı olarak kaldığı zaman, Kürtler ile Hristiyanlar aynı evde yaşardı. Kürdün ve hristiyanın çoluk ve çocuğu, hep beraber tek evin içinde kalıp yiyecek ve içeceklerini beraber yerlerdi. Eğer hristiyan ekmek ve yemek pişirirse, kürdün çocuklarına vermemesi mümkün mü? Eğer vermezlerse de kışlakçı Kürt, yiyecek ve içeceği zorla da olsa onlardan alıp yer. Ve geçimleri her ne ise, nihayet her ne lazımsa bahara kadar o Kürt aile, o köylünün misafiridir. Bu sadece hristiyanlara mahsus bir şey değildir. Çadırlarda yaşayan Kürtlerin kışlak olarak, köylerde yerleşik olan Müslüman Kürdlerde kaldığı zaman onlarda da aynı muameleyle kalmaktadır.”³⁸.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, Bayezîdî’nin cümleleri oldukça mübalağalıdır. Zira Ermeni çiftçilerin yarı göçebe Kürt aşiretlerine yılın dört veya altı ayı boyunca barınak sağlaması birtakım olayların yaşanmasına sebebiyet

³⁶ Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s. 172-173.

³⁷ Janet Klein, “Conflict And Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations In The Hamidian Period (1876-1909)”, **International Journal of Turkish Studies**, Vol. 13, No. 1&2, 2007, s. 156-157.

³⁸ Mela Mehmûdê Bayezîdî, **Adat û Rusûmatnameê Ekradiye “Adetê Kurdan”**, 2. Baskı, Nûbihar Yay, İstanbul 2012, s. 115.; Janet Klein, **A.g.m.**, s. 156.

vermişti. Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan bu çatışma bazen husumete dönüşmüş; bazı Kürt aşiretleri kış aylarında Ermenilerin mülklerine, arazilerine ve kadınlarına yönelik tecavüzler gerçekleştirmişti. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti anlaşmazlığın önüne geçmek için önce Kürtlerin kış aylarında konaklamalarına yardımcı olmak için Ermenilere tazminat olarak yıllık vergi ödemesine hükmetmiş ardından kışlakcılığı yasaklamış ve Kürtlerin kış aylarını geçirebileceği koloniler oluşturmuştu³⁹.

XIX. Yüzyıla gelindiğinde Kürt toplumu, aşiret ilişkilerinin sürdüğü göçebe ve yarı-göçebe hayat tarzlarını sürdürdükleri bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir. Kürt toplumunun geçim kaynağını büyük oranda tarım, hayvancılık ve kısmen bazı zanaat işleri oluşturmuştur. Yerleşik yaşama geçen Kürtler, vergi ödeyip askerlik yaparken; göçebe olanlar nüfusa kayıtlı olmamaları sebebiyle askerlik yapmayıp vergi vermemişlerdir. Bu durum göçebe olan kitlenin yerleşik düzende yaşayan Kürtlere göre daha avantajlı bir konuma gelmelerini sağlamıştır. Yerleşik olarak yaşamlarını sürdüren Kürtler ise konaklama, otlatma gibi imkânlarla sahip bulunmuşlardır. Yaşam tarzlarındaki bu farklılıklar ve ellerinde bulundurdıkları imkânlar Kürtlerin kendi içlerinde çatışmaların devamlı surette yaşanmasına neden olmuştur⁴⁰.

1.3.1. Osmanlı Devleti'nin Kürtlerin Yoğun Yaşadığı Bölgedeki Dolaylı Yönetim Anlayışı

³⁹ Osmanlı Devleti'nin kışlakçı olan Kürtlerin ev sahibi olan Ermenilere tazminat olarak yıllık vergi ödemesine yönelik karar almasına karşın bazı çalışmalar gerçekte bu paranın yerel idarenin nakit kutularını doldurduğu yönünde iddiaları savunmaktadır. Ne var ki, Tanzimat Fermanı'nı takip eden reform sürecinde 1842'de merkezi otorite kışlak sorununun ortadan kaldırılması için tedbir geliştirmiştir. Örneğin Muş bölgesinde kışlık mahalle ihtiyacını ortadan kaldırmaya yönelik bazı teşebbüsler olmuştur. Buna karşın yarı göçebe bazı Kürtlerin, kışlakları geleneksel hak olarak görerek Ermenilere yönelik baskınlara devam ettikleri öne sürülmektedir. Tessa Hofmann – Grayer Koutcharian, "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire", **Armenian Review**, Vol. 39, No: 4-156, Winter 1986, s. 9-10.; Vahan Baibourtian, **The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations**, Ottawa, Canada 2013, s. 31.

⁴⁰ M. Kalman, **Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik**, Med Yay., 1. Baskı, İstanbul 1994, s. 161.

Osmanlı Devleti, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerlere bölgenin stratejik mahiyeti nedeniyle önemle yaklaşmıştır. Toplumsal örgütlenmeleri sebebiyle Kürtlerin merkezi idareye kuvvetle bağlanması kolay olmamıştır. Zira kendi içerisinde karmaşık örgütlenme yapısına sahip, merkezden uzak ve çoğunlukla dağlık arazilerde yaşayan aşiretlerin merkezi denetim altına alınması Osmanlı Devleti için oldukça güç bir durum oluşturmıştır. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti, hakimiyeti altındaki bölgeyi kontrol edebilmek amacıyla “birleştir ve yönet” politikasını uygulamaya koymuştur. Böylece Osmanlı dağınık vaziyette yaşam süren Kürt topluluklarını aşiret seviyesi üzerinde daha geniş birimler haline dönüştürerek yeniden yapılandırmıştır⁴¹.

Tarihi süreç boyunca Kürtlerin yoğun yaşadığı coğrafya, iki veya daha fazla birbirine komşu olan devletin arasında tampon bölge olarak kalmıştır. Ortadoğu’da Kürtler ve diğer aşiretler güçlü devletlerin “periferi”sinde yani merkezden uzak olan çevresinde kalarak hem bu devletlerin etkisi altında yaşamışlar hem de o devletleri etkilemişlerdir⁴². Bölgede hakimiyet tesis eden devletlerin merkezi ile çevresi arasında otoritenin güçlü ve zayıf olduğu dönemlerde farklılaşan toplumsal hareketlilik yaşanmıştır. Osmanlı, İran ve Rusya merkezi otoritesinin kuvvetli olduğu dönemlerde Kürt aşiretlerini denetim altına alıp iç işlerine karışabilmişler, onlardan vergi tahsil edip askeri hizmetlerinden yararlanabilmişlerdir. Ancak merkezi otoritenin sağlanamadığı dönemlerde, Kürt aşiretlerinin merkeze olan bağlılıkları

⁴¹ Osmanlı Devleti’nin uyguladığı politikanın çift yönlü bir fonksiyona sahip olduğu görüşleri için bkz. Hakan Özoğlu, **Osmanlı’da Kürt Milliyetçiliği; Kimlik, Evrim, Sadakat**, 1. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 102.

⁴² Her toplumda bir merkez ve çevre vardır. Çevre, ulus devleti ile ne kadar uyumlu ise merkezi o ölçüde kuvvetli olur. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin periferisi oldukça dağınık bir yapıya sahipti. Bu çevresel kopukluk uzak vilayetlerdeki aşiret yapısı, tarikatlar, etnik ve dinsel gruplar gibi sebeplerden kaynaklanmıştır. Osmanlı Devleti özellikle 19. ve 20. Yüzyılda merkez-çevre bütünleşmesini sağlayabilmek, merkezi otoritesini ülkenin tamamında tesis edebilmek amacıyla gayret göstermiştir. Mardin, İmparatorluğun periferisindeki Müslim ve gayr-i Müslim unsurları merkeze bağlama ve bu toplulukları siyasal sisteme entegre etme sorunlarıyla karşı karşıya kaldığını belirtmiştir. Şerif Mardin, “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?”, **Post-Traditional Societies**, C. 102, No. 1, Winter 1971, s. 169-190.; Ayrıca bu konu hakkında bkz. Janet Klein, “Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Princeton University, Amerika Birleşik Devletleri, November 2002.

zayıflamıştır. Diğer taraftan devletin merkezi denetimini yeniden oluşturması, çevredeki beylerin merkeze bağlılıklarının kuvvetlenmesini sağlamıştır⁴³.

Osmanlı İmparatorluğu, Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerde merkeze olan uzaklık, bölgenin doğa koşulları, nüfus yoğunluğu ve iç örgütlenme yapısı gibi muhtelif sebeplere bağlı olarak doğrudan yönetim uygulamamış, yerel aşiret reisleri vasıtasıyla dolaylı bir yönetim sağlayabilmiştir. Osmanlı bu coğrafyanın büyük bölümünü fethettikleri zamandan itibaren bölgede bahsi geçen yönetim modelini sürdürmüştür. Osmanlı hâkimiyetinden sonra da emirlikler korunmuş ve hatta yönetici durumunda olan reislerin konumu sağlamlaştırılmıştır⁴⁴. Osmanlı Devleti için yerel iktidar odaklarının aynı yönetici ailede bulunması oldukça önemli olmuştur. Burada hedeflenen diğer iç rakiplerin oluşmasını engellemekten çok güçlü liderlikler oluşturmaktır. Eğer yöneticinin kendisinden sonra gelecek bir oğlu yoksa aynı ailenin diğer bir kolundan halef seçilmiştir. Merkezi iktidarın uyguladığı bu politika sayesinde Kürt emirleri yerel iktidar konumlarını muhafaza edebilmek amacıyla Osmanlı'ya bağımlı hale gelmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, Kürtlerin emirliklerine merkezi otoriteyi tedrici olarak nüfuz ettirmiştir⁴⁵.

Osmanlı İmparatorluğu, hakimiyeti altına aldığı bölgelerde, idari yönden mutlak merkeziyetçilik yerine, o yerlerin özellikleri bakımından uygun gördüğü esnek ve farklı idare sistemlerini tatbik etmiş; siyasi ve askeri bakımdan hareketli olan hudut bölgelerinde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları oluşturmuştur. Bunun en önemli sebebi, yerel yöneticilerin gücünden faydalanmak, merkezi otoriteyi bu emirler vasıtasıyla tesis etmek ve korumaktır⁴⁶. Kürtlerin meskûn bulunduğu bölgelerde, bu sistem dahilinde Kürt yöneticilere yurtluk-ocaklık ve hükümet

⁴³ Bruinessen, merkez ve periferi arasındaki ilişkiyi “*sarkaç hareketi*”ne benzetmektedir. Kürt aşiretlerinin toplumsal hareketliliğini merkezi iktidar odaklarının güçlü-zayıf olmasıyla doğrudan ilgili olarak gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Martin Van Bruinessen, **A.g.e.**, s. 202-204.

⁴⁴ Martin Van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s. 183.

⁴⁵ Hakan Özoğlu, **A.g.e.**, s. 104-105.

⁴⁶ Ocaklık Osmanlı idari ve mali teşkilatında belirli bir bölgede toprak tasarrufu ve merkeze olan hizmet karşılığında toprağın kullanım hakkının bir aileye tevdi edilmesi manasına gelir. Ocaklık sancaklar yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar olmak üzere iki çeşittir. Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, **AÜ., OTAM**, S. 10, Ankara 1999, s. 119-137.

sancakları olarak verilmiş, karşılığında ise imparatorluğun geri kalan kısımlarında olduğu gibi merkezi otoriteyi tanıyarak itaat etmeleri beklenmiştir⁴⁷. Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet sancakları yalnızca Doğu Anadolu'ya özgü bir uygulama olmamıştır. Bu sancaklar Bosna, Anadolu, Trabzon, Bağdat, Adana, Şam ve Şehrizar eyaletleri gibi imparatorluğun farklı bölgelerinde de ocaklık olarak tevcih edilmiştir⁴⁸.

1.3.2. Osmanlı Devleti'nin Merkezileştirme Politikası ve Kürt Beylerin Tasfiye Edilmesi

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerin Osmanlı'ya dahil edilmesinin ardından sonraki yüzyıllarda İmparatorluğun merkezi otoritesi, tarihsel seyir içerisinde dönemin şartlarına ve zamana göre güç kaybetmiştir. XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesin güç kaybetmesiyle birlikte merkezden uzak olan bölgelerde “âyan”⁴⁹ tipi yapılanmaların benzeri Doğu vilayetlerinde Kürt aşiret liderleri ile kendini göstermiştir⁵⁰. XIX. yüzyılın başlarında Kürt emirlikleri, Osmanlı'nın merkezi iktidarına yönetsel olarak daha serbest bir bağlılık ile bağlı bulunurken II. Mahmud'un iktidarıyla birlikte Osmanlı Devleti merkezden uzak olan taşradaki vilayetlere yönelik olarak daha merkeziyetçi bir politika uygulamaya başlamıştır⁵¹.

Sultan II. Mahmut, devletin idari yönetiminin modernleştirilmesi ve iç örgütlenmenin yeniden düzenlenmesi gerektiğine inanmış, imparatorluktaki bütün yerel iktidarı ve imtiyazı ortadan kaldırmaya kararlı olarak hem merkezde hem de yerelde bütün aracı güç odaklarını ortadan kaldırmaya gayret etmiştir. Ona göre taşrada kaynağı bizzat kendisine dayanmayan veraset, gelenek ve halk itibarına bağlı

⁴⁷ Hakan Özoğlu, A.g.e., s. 108.

⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin idari taksimatındaki diğer eyalet ve sancak taksimatı için bkz. Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı – Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Şark Pazarlama Yay., Elazığ 1997, s. 40, 65-66.

⁴⁹ Özcan Mert, “Âyan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 4, 1991, s. 195-198.

⁵⁰ Cabir Doğan, “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileştirme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması”, **“Turkish Studies”**, Cilt 6/4, Sonbahar 2011, s. 510.

⁵¹ Hakan Özoğlu, A.g.e., s. 124.

oluşan her iktidar ortadan kaldırılmadıkça reform adına ciddi manada hiçbir ilerleme sağlanamazdı. Bu minvalde padişahın merkezi otoritesinin kuvvetlendirilmesi ve yegâne otorite haline gelmesi için çalışmalara başlamıştır⁵².

II. Mahmut, Doğu vilayetlerinde gerçekleştirmek istediği ıslahatları başlatmak için Sivas Valiliğine Reşit Paşa'yı atamıştır⁵³. Reşit Paşa, Dersim'den Musul'a kadar olan bölgede, geniş bir serbestiyet içerisinde bulunan ve Osmanlı'nın güç kaybetmesiyle neredeyse özerk hale gelmiş aşiret reislerini ve derebeylerini merkeziyetçi düzenlemeler çerçevesinde ıslah etmeye çalışmaya başlamıştır. Reşit Paşa'nın başladığı idari düzenlemeler, bölgede tesiri büyük olan isyanların başlamasına neden olmuştur. Bu isyanlardan Soran Aşireti Reisi Revandizli Mir Muhammed Paşa⁵⁴ ve Botan Aşireti Reisi Bedirhan Bey en önemlileri olarak gösterilebilir⁵⁵. Hemen ifade etmek gerekir ki, XIX. yüzyılda doğu vilayetlerinde meydana gelen benzer olaylar büyük ölçüde merkezi otoritenin güç kaybetmesinden kaynaklanmaktadır. Bu hadiseler Anadolu'nun diğer bölgelerinde ortaya çıkan isyanların aksine siyasi, dini veya etnik bir mahiyete sahip değildir⁵⁶.

⁵² Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yay., 8. Baskı, Ankara 2015, s. 109.; Osmanlılarda idari ve mali örgütlenmesi içinde yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemi büyük oranda XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uygulanırken bu sistem XIX. yüzyıldan sonra devletin merkezi denetimini artırmasıyla bir dönüşüm yaşamıştır. Bu konu ile ilgili ayrıca bkz. Uğur Bayraktar, "Yurtluk-Ocaklık: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan", 1820-1890, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2015.

⁵³ Mehmet Reşit Paşa hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Reşid Mehmed Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 35, 2008, s. 12-14.; Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s. 268-271.

⁵⁴ Tek gözünü geçirdiği bir hastalıktan sonra kaybeden Muhammed Paşa, Kürtler tarafından "Mira Kora" (Kör Mir) olarak tanınmıştır. Waide Jwaideh, **A.g.e.**, s. 120.; Mir Muhammed'in ismi bazı belgelerde Revandizli Mehmed Paşa olarak ifade edilmektedir. Cabir Doğan, **A.g.m.**, s. 511.

⁵⁵ Cabir Doğan, **A.g.m.**, s. 511.

⁵⁶ XIX. yüzyılda meydana gelen bu isyan hareketleri merkezi devlete yönelik bir hareket olmayıp daha ziyade, kötü yöneticilerin keyfi uygulamalarına tepki olarak ortaya çıkmıştır. İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri", **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Samsun 1993, s. 3396.; Bu dönemde ortaya çıkan diğer Kürt isyanları ile ilgili bkz. Garabet K. Moumdjian, "Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movemants (1830-1930)", **Pazmabed**, No: 1-4, 1999, s. 277-294.

1.4. Tanzimat ve Islahat Fermanları ve Kürt-Ermeni Münasebetine Etkisi

Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanıp Sultan Abdülmecit'in onayıyla 3 Kasım 1839 tarihinde Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ve öteki gayrimüslim cemaatlere Müslüman tebaa ile eşit haklar tanınmasını sağlamak amacıyla ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'yla birlikte bütün tebaanın can, mal ve namus masuniyetini kanunlar ile güvence altına almıştır. Bu dönemde başta hükümetin merkez ve taşra teşkilatı ve saltanat anlayışı olmak üzere devletin asli unsurları olan askerlik, ekonomi, maliye, güvenlik, eğitim-öğretim sahalarında dönemin gereklerine uygun köklü ve kalıcı değişiklikler yapılmıştır. İlan edildiği tarihten itibaren bu ferman, anayasa niteliğinde olmasa da ihtiva ettiği hükümler itibariyle Osmanlı müesseselerinde değişiklik yapılacağını vurgulamıştır. Ferman ile yasalar karşısında herkesin eşit olacağı belirtilmiş, vergilerin gelirlere göre alınacağı, yargı kararı olmadan kimsenin cezalandırılmayacağı gibi önemli düzenlemeler açıklanmıştır. 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren ülke yönetiminde ve pek çok alanda yapılan yenilikler, 1876 tarihinde anayasal düzene geçişle sonuçlanmıştır⁵⁷.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat hareketi Kürt toplumunda farklı bir tepkiyle karşılık bulmuştur. Tanzimat'ın ilanı ile beraber merkeziyetçi politikaların artması neticesinde devlet otoritesinden uzak olan özellikle Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde Cizre-Bohtan Emiri Bedirhan Bey, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmıştır. Bedirhan Bey, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgede güçlü konuma ve itibara sahip bir Osmanlı Mütesellimi'ydi. Ancak Tanzimat reformlarıyla beraber Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerde yeni idari düzenlemelerden rahatsız olarak diğer Kürt Beyleri ile ittifak kurup Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketi başlatmıştır. Osmanlı Devleti ise bölgede Nasturiler'e saldırı düzenleyen, Batılı Devletlerin Bab-ı Ali üzerinde baskı kurmasına yol açan ve nihayet bölgedeki Kürt aşiretlerini merkezi hükümete

⁵⁷ Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 303-305.

karşı örgütleyen Bedirhan Bey'in yarattığı tehlikeyi ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı ilk olarak valiler aracılığıyla hem Bedirhan Bey'e hem de diğer Kürt Beylerine çağrıda bulunmuş ancak aldığı olumsuz yanıt üzerine harekât düzenleme kararı almıştır. 1847 yılına kadar süren isyan, Osmanlı kuvvetlerinin Bedirhan Bey'i teslim alması ile sonlandırılmıştır⁵⁸.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile Kırım Harbi'nin sürdüğü sırada Doğu Anadolu'da Yezdan Şir İsyanı meydana gelmiştir. Rusya, Osmanlı ile husumeti bilinen aileleri kendi safına çekerek savaş esnasında şartları kendi lehine çevirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Bedirhan Bey'in yeğeni Yezdan Şir'i Osmanlı'ya karşı tahrik eden Rusya, Kırım Harbi'nin en hassas olduğu sırada isyanın başlamasına neden olmuştur. Ne var ki, Rusya'nın kışkırtmasıyla 1855 yılında başlayan ve Anadolu'daki bazı şehirlerin ele geçirilmesiyle devam eden isyan hareketi kısa sürede bastırılmıştır. Bu ayaklanmanın ardından Şeyh Ubeydullah ayaklanmasına kadar büyük bir isyan hareketi yaşanmamıştır⁵⁹.

18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, bir bakımdan Tanzimat Fermanı'nın devamı niteliğindedir. Tanzimat Fermanında olduğu gibi din ve mezhep ayrımı gözetilmeden can, mal ve namus emniyetini teyit eden Osmanlı Devleti, Islahat Fermanı'yla beraber aynı zamanda gayrimüslim tebaaya verilmiş bütün dini imtiyaz ve muafiyetleri muhafaza edeceğini bildirmiştir. Osmanlı toplumundaki gayrimüslim vatandaşlar, kamu görevlerine gelebilme ve Osmanlı Meclislerinde temsil edilme gibi siyasi hakları Islahat Fermanı ile elde etmişlerdir. Öte yandan Osmanlı Devleti, Batılı Devletlerin de baskısıyla cizyenin kaldırılması, gayrimüslim

⁵⁸ Bu konuda tafsilatlı bilgi için ayrıca bkz. Hakan Özoğlu, **A.g.e**, s. 132.; Waide Jwaideh, **A.g.e**, s. 134-150.; David McDowall, **Modern Kürt Tarihi**, Doruk Yay., Ankara 2004, s. 79-81.; Ahmet Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları**, 2. Baskı, Dipnot Yay, Ankara 2012.; Cabir Doğan, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Afyon 2010.

⁵⁹ Melek Sarı Güven, "Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 2012, s. 100-101.; Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", **Karadeniz Araştırmaları**, S. 17, C. 5, Bahar 2008, s. 136.; Vedat Şadillili, **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, C. I, Kon Yay., Ankara 1980, s. 30.

tebaanın mahkemelerde şahitlik yapabilmesi gibi Şer'i Hukuk ile uyuşmayan hükümleri kabul etmiştir. Buna karşılık bütün tebaanın eşitlik anlayışından hareketle Osmanlı, gayrimüslim tebaanın da Müslüman tebaa gibi askerlik yapmasına karar vermiştir⁶⁰.

Bu dönemde yapılan düzenlemeler sayesinde Ermeniler ve diğer gayrimüslim cemaatleri, Müslümanlara karşı daha üstün bir konuma gelmişler; Müslümanlar ise Hristiyanların elde ettikleri kazançlar sayesinde varlıklı bir duruma gelmelerini, kendilerinin fakir kalarak kendi topraklarını bile kaybetmeye başlamalarını haksızlık olarak değerlendirmişlerdir⁶¹.

1856 Islahat Fermanı gayrimüslim tebaaya ayrıca anayasal gelişim açısından gelişme gösterme fırsatı sunmuştur. Bu gelişmelerden birincisi, Hristiyan cemaatlerin ulus olma yoluna girmesi olurken; ikincisi, gayrimüslimlerin “*millet*” örgütlenişlerinin yeniden düzenlenerek bunların meclislerine ruhanilerden başka halktan temsilcilerin katılması olmuştur. Bu sayede, gayrimüslim cemaatlerde “*Uluslaşma*” ile “*Laikleşme*” beraber başlamıştır. Hristiyan tebaa tarafından seçilen ve ruhban olmayan temsilcilerle birlikte bu cemaatlerin din, eğitim, maliye, idare ve sivil işler alanında yetki alanı genişlemiştir⁶².

⁶⁰ Gülnihal Bozkurt, “Islahat Fermanı’nın Düşündürdükleri”, **Tarih ve Toplum**, S. 146, Şubat 1996, s. 24-25.; Tanju Akad, “Islahat Fermanı”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, 1994, s. 112-113.; Musa Gümü, “Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelenmesi”, **Bilgi/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 47, Güz 2008, s. 215-240.; Gül Bülbül, “Islahat Fermanı’nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Coşkun Üçok’a Armağan)**, C. II, Ocak-Haziran 1989, s. 157-179.; Mehmet Yıldız, “1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları (Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 7, İstanbul 2002, s. 75-114.; Gazi Ermen, “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahat Fermanı’na Yeniden Bir Bakış” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, C. 51, s. 327-348.

⁶¹ Erzurum’daki İngiliz konsolosu J. Brant, 1 Mart 1849’da İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na Ermenilerin, Osmanlı’dan devamlı olarak arazi satın aldığını bildirmiştir. Bu durum Tanzimat sonrasında gayrimüslim tebaanın refahının gittikçe attığına işaret edilmektedir. Salâhi R. Sonyel, “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, s. 346-347.

⁶² Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yay., İstanbul 1973, s. 201.

1856 Fermanı Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslümanları memnun etmezken, gayrimüslim halk verilen yeni haklardan genel itibariyle hoşnut olmuşlar fakat askerlik hizmetinin kendilerine de teşmil edilmesine tereddütle yaklaşmışlardır. Ancak Tanzimat Fermanı'nın ve bilhassa Islahat Fermanı'nın getirdiği yeni haklar sayesinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan milletlerin durumu, Müslümanlara kıyasla daha iyi bir vaziyete geldiklerini söylemek gerekir. Bu nedenle Osmanlı toplumunda Islahat Fermanı'na en çok tepki gösterenler kişiler Müslüman ahaliden olmuştur. Zira Islahat Fermanı'yla beraber gayrimüslimler Müslüman tebaa ile eşit statüye gelmişlerdir⁶³.

Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı arasındaki temel fark, Gülhane Hatt-ı Hümayunu Osmanlı Devleti'ndeki tüm tebaanın can, mal, ırz ve namusu gibi doğal haklarını ve güvenliğini sağlamak, vergilendirmenin ve askerlik hizmetinin adaletli bir şekilde düzenlenmesi konusunda güvence vermek gibi temel prensipleri tespit etmiştir. Burada tebaanın tümüne veya bir kısmına verilen siyasi haklar söz konusu değildir. Islahat Fermanı'nda ise Tanzimat Fermanında sözü edilen insanın doğal haklarının korunmasından farklı olarak gayrimüslimlere devlet memurluklarına atanmak, Meclis-i Vâlâ'da ve eyalet meclislerinde temsilcilerinin olması gibi idari haklar da verilmiştir⁶⁴.

Diğer taraftan Ermeniler yapılan düzenlemelerle elde ettikleri hukuki ve siyasi haklar sayesinde pek çok sahada gelişim gösterme fırsatı elde etmiştir. Sözgelimi, Islahat Fermanı hükümleriyle kendine yasal dayanak oluşturan ve 1863 tarihinde tasdik edilen Ermeni Millet Nizamnamesi, adeta bir anayasa niteliğinde olmuştur. Bu nizamname, Ermeni cemaatine Osmanlı Devleti'nde neredeyse kendine yeten bir “*millet*” statüsü vermiştir. Teşekkülü ve işleyişi bakımından bir

⁶³ Ahmed Refik, “Türkiye’de Islahat Fermanı”, **Türk Tarih Encümeni Mecmûası**, Sayı 4, s. 193-215.; Diğer taraftan Fermanın ilanı bilhassa Ruhban sınıfını, cemaatleri üzerinde eskiden sahip oldukları yetkilerinin kısıtlanması sebebiyle memnun etmemiştir. Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Millet Sistemi” ve Tanzimat”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987, s. 20.

⁶⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1856-1861 (VI. Cilt)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, s. 5-6.

parlamentoya benzeyen 140 üyeden oluşan Ermeni Millet Meclisi, topluluğun tüm hukuki, idari, mali ve eğitim işleriyle ilgilenmiştir. Tanzimat reformlarından en çok yararlanan Ermeni cemaati, elde ettikleri bu haklar sayesinde millet olma şuuruna sahip olmuşlardır. Ermeni burjuvazisi, bu dönemde gelişen dış ticaret sayesinde birtakım siyasi haklara da kavuştuktan sonra zaman içinde ayrılıkçı faaliyetlere girişmişlerdir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan “*Ermeni Meselesi*”nin altında yatan sebeplerden birisi de bu anayasal gelişmeler olmuştur. Tanzimat Dönemi, Osmanlı toplumunu birleştirmek amacıyla hareket ettiği halde, gayrimüslimlerle Müslümanları kaynaştırmak şöyle dursun, gayrimüslim toplulukların dahi bir arada yaşamalarını sağlayamamıştır⁶⁵.

1.5. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Savaşın Kürt-Ermeni İlişkilerine Tesiri

XIX. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti için siyasi ve sosyal akıbetini belirleyen önemli tarihi olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Osmanlı, yaşadığı bu gerileme sürecinde dışarıda Avrupalı Devletler ve Rusya’ya karşı mücadele sürdürürken, içeride ise artan milliyetçilik akımının etkisiyle hareketlenen isyanlara karşı çözüm üretmeye çalışmıştır. 93 Harbi adıyla da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti için ağır mağlubiyetle neticelenmiştir. Bu savaşın sonunda Osmanlı, Rusya ile Ayastefanos Antlaşmasını imzalamıştır⁶⁶.

⁶⁵ Cevdet Küçük, **A.g.m.**, s. 21.

⁶⁶ 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı’nın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının Doğu Anadolu’da Ermeniler lehine ıslahatların yapılması Antlaşmanın 16. maddesinde yer almıştır.

“*Ermenistan’da Rusya askerinin taht-ı istilâsında bulunub, Devlet-i Âliyye’ye iâdesi lâzım gelen mahâllerin tahliyesi, oralarca devleteynin münasebât-ı hasenesine muzır karışıklıklara mahâl verebileceğinden, Devlet-i Âliyye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyaletlerde menâfi-i mahalliyyenin icâb edeceği ıslahat ve tensikâtı bila ifate-i vakt icrâ etmekteği ve Ermenilerin Kürdlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsal etmekteği taahhüd eder.*”. “1878 senesi Sultan Abdülhamid zamanında Hazretleri zaman-ı saltanatında Rusya Devleti’yle akd olunan Mukaddemât-ı Sulhiye sureti” için bkz; **Muâhedat Mecmûası**, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008, s. 184-201. On altıncı madde için bkz. s. 194.

Ancak Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın bir anlamda Anadolu ve İran içlerine nüfuz edebilmesinin önü açıldığı için İngiltere tepki göstermiştir. Bu nedenle İngiltere, şartların yeniden düzenlenerek ilgili devletlerle yeni bir antlaşma imzalanması adına çalışmalara başlamıştır⁶⁷. Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırlarını Rusya'ya kaptırmak istemeyen İngiltere, Rusya ile gizli görüşmeler yaparak Ayastefanos Antlaşması'nda kendisine aykırı olarak değerlendirdiği maddelerin değiştirilmesini sağlamıştır. Diğer taraftan İngiltere, Osmanlı Hükûmeti ile ayrı bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre İngiltere yeni bir Rus saldırısının yaşanması halinde silahlı yardım yapmayı taahhüt etmiş ve karşılığında Kıbrıs'ın geçici olarak kendisine devredilmesini ve Hristiyan tebaa lehine ıslahat yapılmasını talep etmiştir⁶⁸.

İngiltere'nin savaşın tarafları ile yaptığı görüşmeler ve Avrupalı Devletlerin meseleye müdahalesi sonucunda 13 Haziran 1878 tarihinde Alman Şansölyesi Bismark'ın başkanlığında İngiltere, Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın katılımıyla Berlin Konferansı tertip edilmiştir. Osmanlı ve Rusya arasında vuku bulan savaşın ardından imzalanan Ayestafenos Antlaşması iki devleti ilgilendirirken düzenlenen Berlin Konferansı ile mesele Avrupalı Devletlerin meseleye müdahil olmasıyla beraber uluslararası bir hüviyet kazanmıştır⁶⁹.

Bu antlaşmalar birtakım esasları ihtiva etmektedir. Bunlardan Osmanlı Devleti için en mühimi, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin idaresinin ıslah edilmeye muhtaç durumdaki vaziyeti, diğeri ise Ermenilerin güvenliğinin Kürtler ve Çerkesler tarafından tehlikede olduğudur. Ermenilerin yaşadığı sorunlara ayrı ayrı

⁶⁷ Rusya'nın Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirmesi ve Balkanlarda gücünü artırması İngiltere'yi telaşlandırmıştır. Hindistan'a giden yolun tehlikeye gireceğini düşünen İngiltere, Balkanlar'da ve Akdeniz'de mevcut dengenin bozulduğunu belirterek yeni bir antlaşma yapılması için faaliyetlere başlamıştır. Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, Çev. Şinasi Orel, Bilgi Yay., s. 99-206.

⁶⁸ Rifat Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması: (Adanın İngiltere'ye Devri)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978, s. 65-93.

⁶⁹ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı: 1878-1897**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984, s. 1-16.

çareler düşünülmüş ve maddeye “vakit geçirilmemek şartıyla” kaydı eklenmiştir⁷⁰. Söz konusu madde şöyledir;

“Bâb-ı Âlî, ahalisi Ermeni bulunan eyalâtta ihtiyâcât-ı mahalliyenin icâb etdiği ıslahatı bilâ-te’hîr icrâ ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşı huzur ve emniyetlerini temîn etmeği taahhüt eder ve ara sıra bu bâbda ittihâz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyhim tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.”⁷¹.

Osmanlı-Rus Harbi sonucunda Osmanlı Devleti hem Balkanlarda hem de Doğu Anadolu’da toprak kayıplarına uğramıştır. Osmanlı, doğuda Rusya’ya Kars, Ardahan ve Batum’u terk etmek zorunda kalmıştır⁷². Bu sebeple Osmanlı, ülkenin sınırlarında yeni düzenlemeler yapmıştır⁷³. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra, Rusya’ya terk edilen illerden gelen göçmenler Osmanlı topraklarına sığınmışlar ve bu göçmenlerin bazıları vaktiyle Ermenilere ait olan ancak Rusya’ya göç etmeleri sebebiyle boş bıraktıkları topraklara yerleştirilmişlerdir⁷⁴. İfade etmek gerekir ki, Osmanlı’da göçmenlerin iskân edilmesi ülkenin bütün bölümlerine yayılarak yapılmıştır. Fakat, Ermenilerin Osmanlı’dan ayrılıp Rusya’ya gitmesi

⁷⁰ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 208.

⁷¹ “1295 senesi Avusturya, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Rusya devletleriyle mün’akid Berlin Ahidname-i Hümayûnu” için bkz. **Muâhedat Mecmûası**, C. V, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008, s. 110-141. Altmış birinci madde için bkz. s. 139.

⁷² Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. II, Cambridge University Press, London 1977, s. 182-184.

⁷³ Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 381-400.

⁷⁴ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonucunda Rus güçleri çekildiği zaman bazı Kürtler ve Çerkesler, Harp sırasında oluşan asayişsizliği fırsat bilip ayaklanmış olan Ermenilere karşı intikam duygusuyla hareket etmişlerdir. Kürt ve Çerkes grupları sınırda bulunan Ermenilere saldırmışlardır. Netice itibarıyla on binlerce Ermeni Ayastefanos Antlaşması’yla Rusya’ya teslim edilen Osmanlı topraklarına ve Rusya kontrolündeki Kafkasya coğrafyasına göç etmişlerdir. Guenter Lewy, **The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide**, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2005, s. 3-7.; Justin McCarty, “The Demography of the 1877-78 Russo-Turkish War”, içinde **The Ottoman Russian War of 1877-78**, Ed. Ömer Turan, Middle East Technical University Department of History-Meiji University Institute of Humanities, Ankara 2007, s. 51-78.

neticesinde, yakın zamanda Rusya'nın zapt ettiği bölgelerden Osmanlı'ya gelen göçmenler buralarda yaşamaya başlamışlardır⁷⁵.

1.5.1. Ayastefanos ve Berlin Antlaşması Sonrası Kürtlerin Tutumu ve Faaliyetleri

Kürtler, gerek Osmanlı Devleti'nin tebaası olmaları sebebiyle gerekse Kürt coğrafyasının Osmanlı-Rus Savaşlarında doğrudan etkilenmesi sebebiyle bu iki devlet arasında taraf olmuşlar ve genellikle Osmanlı Devleti'nin safında yer almışlardır. Osmanlı Devleti'nin Ruslarla yaptıkları savaşlarda yaşadıkları yer savaş alanı haline gelen Kürtler, Osmanlı ile beraber savaşmışlar, ulaşım ve ikmal yollarını korumuşlar ve erzak temininde büyük faydalar sağlamışlardır. Bununla birlikte Rusların Kürt ağalarına ve ileri gelenlerine çeşitli vaatlerde bulunması, bu kişilerin dönem dönem Ruslara meyilemelerine sebep olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı padişahı gerekli güce erişebilmek için bir ferman çıkararak Kürtlerin politik ve dini liderlerinden yardım istemiştir. Bu talebe ilk karşılık veren Hakkâri bölgesindeki Şeyh Ubeydullah Efendi olmuştur. Şeyh Hristiyan olan Rus devletinin bölgeye hâkim olmasına rıza göstermeyerek, Müslüman olan Osmanlılardan yana tavır sergilemiştir. Ancak bu durum diğer bölgelerde değişiklik göstermiştir. Bazı yerlerde güçlü bir destek verilmişken, bazı yerlerde tamamen kayıtsız kaldığı görülmektedir. Kürtlerin Osmanlı ordusuna beklenen desteği tam olarak verememesi doğu vilayetlerindeki yoksulluk ve sefalet olarak gösterilebilir. Savaşa iştirak eden Kürtlerin de destekleri istikrarlı bir şekilde devam etmemiştir. Bunun yanında Rusya'nın kışkırtmaları neticesinde bazı Kürt gruplarının Rusların safına geçerek savaşmalarına yol açmıştır. Ne var ki, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden tüm ülke olduğu gibi Doğu Anadolu da büyük zararlar görmüştür⁷⁶.

⁷⁵ Justin McCarthy, **Muslims and Minorities**, New York University Press, New York and London 1983, s. 58-59.

⁷⁶ Mehmet Demirtaş, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kürtler", **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu**, C. II, Editör: Prof. Dr. Orhan Kılıç, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınevi, VIII. Dizi, Ankara 2014, s. 45-58.

Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinin Ermeniler lehine birtakım ayrıcalıklar sağlayacak şekilde düzenlenmesi, Ermeni egemenliği korkusunun Kürt halkı arasında kısa süre içerisinde yayılmasına neden olmuştur. Berlin Anlaşması sonucunda Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı topraklarda Ermeni hakimiyetine müsait bir ortam sağlanmıştır. Ermenilere vaat edilen reformlar, Kürtleri kendi çıkarları aleyhine gelişebilecek durumlardan dolayı tedirgin etmiştir. Bölgeye yönelik olarak yapılan politikalara genellikle kayıtsız kalan Kürtler, kendilerini doğrudan hedef alan tehdit karşısında kuvvet toplayarak tasavvur edilen reformlara uygulama sahası bırakmayacak şekilde birlik olup örgütlenmişlerdir. Şeyh Ubeydullah liderliğinde gelişen bu hareket Kürt halkını örgütleme amacından dolayı "Kürt Birliği" olarak nitelendirilmiştir. Başlangıçta Berlin Anlaşması'nın hükümlerine bir tepki olarak gelişen hareket, Batılı Devletlerin bölgedeki politikalarına ve çıkarlarına muhalif bir mahiyete dönüşmüştür⁷⁷.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde itibaren merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek amacıyla hükümete bağlılık göstermeyen Kürt emirlerini tasfiye etmişti. Kürt beylerinin bertaraf edilmesiyle oluşan iktidar boşluğu merkezi hükümet tarafından yeterince doldurulamamış ve eski Baban, Soran, Botan, Bahdınan ve Hakkâri beylerine ait toprakların büyük bölümünün çok sayıda aşiret tarafından yağmalanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgede egemenliğini tam olarak sağlayamaması Kürt coğrafyasında kanunsuzluk ve düzensizlik döneminin baş göstermesine yol açmıştır. Bu durum bilhassa 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında daha da kötüye gitmiştir. Savaşın doğu vilayetlerinde oluşturduğu vaziyet pek çok toplumsal ve ekonomik bozukluklar meydana getirmekle birlikte bölge halkı açlık ve salgın hastalıklarla mücadele etmiştir. Kürt beylerinin lağvedilmesinin ardından merkezi iktidarın özellikle doğu vilayetlerinde oluşan problemlere yetersiz kalması, dini ve politik yönden bölge halkı tarafından büyük itibar gören şeyhlerin zuhur etmesine fırsat tanımıştır. Bölgeye gönderilen vali ve kaymakamlar dahi,

⁷⁷ A.y.

ortaya çıkan sorunları halledebilmek, emirlerini dinletebilmek için şeyhleri aşiretlere ya da diğer şeyhlere karşı aracı olarak da kullanışlardır⁷⁸.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ve savaşın neden olduğu gelişmeler, Şeyh Ubeydullah'a Kürt halkı nazarında kurtarıcı misyon yüklemiştir. Kürt halkının savaşın oluşturduğu sosyal, iktisadi ve idari tahribatın neden olduğu güçlüklerle boğuştuğu sırada Şeyh, hem Kürtlerin kendi soyundan birisi olması hem de Osmanlı Devleti tarafından resmi olarak tanınan komutan olması sebebiyle kısa zaman zarfında döneminin en fazla tanınan lideri haline gelmiştir⁷⁹. Şeyh Ubeydullah ile Osmanlı Devleti arasında ortaya çıkan ilk anlaşmazlık meselesi 1879 tarihinde olmuştur. Şeyh Ubeydullah'ın Osmanlı'ya yönelik isyan hareketine girişmesinin arkasında birden fazla gerekçe sıralamak mümkündür. Ona göre, Türk ve İran hükümetlerinin Kürtleri yönetirken gösterdikleri kötü yönetim, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından meydana gelen bozuk düzenin sebebi olmuştur. Bir diğer sebep ise, Kürtlerin Ermenilerle müşterek olarak yaşadıkları doğu vilayetlerinde tasavvur edilen, Ermeni egemenliği olmuştur. Ermeniler lehine yapılması planlanan ıslahat, Berlin Antlaşması ile taahhüt altına alınırken aynı topraklar üzerinde yaşayan Kürtlerin bölgedeki hakimiyetlerini tehlikeye sokmuştur. Bu nedenle Şeyh Ubeydullah, reformları işlevsiz kılmak ya da en azından kendi denetiminde kontrol altında bulundurmak gayesiyle Hristiyan unsurlar ile bağlantı kurmaya çalışmıştır. Böylece Şeyh'in Osmanlı Hükümetine karşı başlattığı isyan hareketinde Avrupalı Hristiyan güçlerin desteğini kazanabilecek ve onlardan hem maddi yardım temin edebilecek hem de insan gücü sağlayabilmesi mümkün olabilecekti⁸⁰.

Osmanlı Devleti'nde milletler kendilerini din temelli tanımladıkları için memleket genelinde yaşayan Araplar, Arnavutlar, Kürtler ve Türkler etnik kimliklerine göre hareket etmemişlerdir. Bu sebeple Şeyh Ubeydullah ayaklanmasını

⁷⁸ Ahmet Deniz, "Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri", Mardin Artuklu Üniversitesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mardin 2017, s. 50; Waide Jwaideh, **A.g.e.**, s. 157-158.; Hakan Özoğlu, **A.g.e.**, s. 138.

⁷⁹ Wadie Jwaideh, **A.g.e.**, s. 159-160.

⁸⁰ Waide Jwaideh, **A.g.e.**, s. 167-173.

Osmanlı'nın merkezi otoritesini tesis etmesine yönelik bir başkaldırı olarak tanımlamak daha doğru olacaktır⁸¹. Bu sebeple XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görülen benzer Kürt ayaklanmaları, milliyetçi kimlik barındırmayan dış güçlerin müdahaleleri sonucunda Osmanlı'nın merkezi yönetiminde düzenlemelere gitmesi neticesinde merkez-çevre çatışması olarak zuhur etmiştir. Milliyetçi eğilim taşımayan bu ayaklanmaları daha ziyade bölgesel güç mücadeleleri olarak değerlendirmek daha doğru bir değerlendirme olacaktır⁸².

1.5.2. Ayastefanos ve Berlin Antlaşması Sonrası Ermenilerin Tutumu ve Faaliyetleri

Berlin Antlaşması ile bağımsızlık veya hiç değilse özerklik kazanmayı bekleyen Ermeni temsilcileri arzu ettikleri neticeyi elde edememişlerdir. Bu yüzden Ermeniler Antlaşmanın imzalanmasının ardından Bulgar, Sırp ve diğer Balkan Devletlerinin elde ettiği gibi siyasi ve idari kazanımlara ancak silahlı hareket ile ulaşılabilceğine karar vermişlerdir. Ermeni temsilcileri Berlin Antlaşması'ndan sonra Batılı devletlerin dikkatini çekebilmek gayesiyle karışıklık çıkarabileceğinin işaretini vermiştir. İstanbul'da Patrikhane'nin önünde Ermeni toplumuna konuşma yapan Berlin'deki Ermeni temsilcilerinden eski Patrik Kırımian, Hristiyan devletlerin müdahalesinin kazanılmasının yolunun silahlı bir isyan başlatmaktan geçtiğini, ancak bu sayede Balkanlardaki devletler gibi muhtariyet kazanılabileceklerini ima etmiştir⁸³.

⁸¹ Kemal Kirişçi – Gareth M. Winrow, **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997, s. 83.

⁸² Amir Hassanpour, **Kürdistanda Milliyetçilik ve Dil 1918-1985**, Çev. İbrahim Bingöl, Cemil Gündoğan, Avesta Yay., İstanbul 1997, s. 129-131.

⁸³ Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, s. 74-86.; Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK. Yay., Ankara 1983, s. 67-82.; Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21, Mayıs 2010, s. 133-135.; Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımian", **Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi**, S. s. 257-289.

Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nde ihtilalci cemiyetler kurarak ve silahlı isyan hareketleri başlatarak Ermeni ıslahatı meselesini gündemde tutmayı hedeflemişlerdir. Ermenilerin kurdukları en önemli örgütleri 1887 yılında teşkil edilen Hınçak ve 1890'da teşkil edilen Taşnak Cemiyetleri olmuştur⁸⁴. Ermeni Partileri ve yerel yöneticileri, Osmanlı Devleti'nde mevcut idari yapıya muhalif bulunan ve Avrupa ile irtibatı olan örgütlerle bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Ermeni Partileri ve liderleri, Avrupa'da kamuoyu oluşturarak Avrupalı Devletlerin ilgisini 'Ermeni Sorunu'na yönlendirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmalarda Taşnaksutyun en çok faaliyet gösteren parti olarak karşımıza çıkmaktadır. Libaridian, Ermenilerin Avrupa'da yürüttükleri politikanın Osmanlı Hükûmeti tarafından sert karşılık bulacağını ve hatta kan akacağını bilmesine rağmen Ermenilerin faaliyetlerine devam ettiklerini kaydeder. Fakat Ermeniler, "*fedakârlık olmadan kurtuluşun olmayacağını*" ve nihayetinde fedakârlığın kazanacağına inandıklarını söylemişlerdir⁸⁵.

Ermeni Komiteleri hem Doğu Anadolu'da yaşayan Müslüman ahaliyi bölgeden uzaklaştırmak hem de Kürtleri tahrik ederek öfkeyle saldırımlarına sebep olmak amacıyla eylemlerini gerçekleştirmişlerdir. 1890 yılı itibariyle Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'e kadar Ermeni örgütleri memleket genelinde asayışı bozan ve çatışmalar yol açan olaylara sebep olmuşlardır. 1890 yılının Temmuz ayında Kumkapı Ermeni Patrikhanesinde kendi patriklerine karşı saldırı düzenleyen Ermeni komitecileri zaman içinde tedrici olarak güç ve maddi destek toplamışlardır. Böylece memleketin her tarafında benzer hadiseler görülmeye devam etmiştir. 1893 yılında Anadolu'nun pek çok vilayetinde padişahı hedef alan ilanlar asan komitelerin çıkardığı en büyük olay 1894 yılında Sasun'da meydana gelmiştir. Sultan Abdülhamid'in sert önlemleri ile güçlkle yatıştırılan bu isyan hareketinden sonra

⁸⁴ Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties brought the Nineteenth Century**, University of California Press, London 1963, s. 151-176.; Hratch Dasnabedian, **History of Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutun 1890/1924**, Oemme Edizioni, Milan 1989, s. 85-107.

⁸⁵ Gerard J. Libaridian, "What Was Revolutionary about Armenian Revolutionary Parties in the Ottoman Empire?", **A Question of Genocide - Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire**, Edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark, Oxford University Press, New York 2011, s. 99-100.

İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'ni ıslahat yapması yönünde baskılamaya başlamıştır. Ancak Osmanlı Devleti tam olarak ıslahat programını gerçekleştiremeden yeni olaylar yaşanmaya devam etmiştir⁸⁶.

İsyan hareketlerinden sonuç aldığını gören Ermeni komiteleri takip eden yıllarda Anadolu'nun birçok vilayetinde olaylar çıkarmışlardır. Bu isyanlar Bab-ı Ali Nümayişi, Van İsyanı ve Osmanlı Bankası'na yapılan baskın, Sasun'da tekrar eden isyan ve Sultan Abdülhamid'e yönelik suikast girişimi gibi memleket genelinde yayılmıştır. Bu eylemler sebebiyle Müslüman ahali ile karşı karşıya gelen Ermeniler özellikle Doğu Anadolu'da Kürt aşiretlerinin karşı taarruzlarına maruz kalmışlardır. Bölgede Kürt-Ermeni ahali arasında yaşanan hakimiyet kavgası meselesinin kökünde siyasi, toplumsal ve ekonomik problemler yatmaktadır. Bu dönemde iki grubun faaliyetleri neticesinde çözülmesi oldukça güç bir hale gelmiştir⁸⁷.

1.6. XIX. Yüzyılda Kürt-Ermeni Anlaşmazlıkları

Osmanlı Devleti'nin Vilayât-ı Şarkîyye'sinde uzun yıllardan beri aynı topraklarda yaşayan Kürt ve Ermeni toplumu arasındaki ilişkileri kimi zaman ahenk kimi zamansa ihtilaf içerisinde devam etmiştir. Kürtler ve Ermeniler bir arada yaşadıkları dönemde çeşitli hususlarda ihtilaf yaşamışlardır. Anadolu'nun doğusunda yaşayan ve iki unsur arasında husumete sebep olan çekişmeler asayiş meselesi, arazi ve hayvan gaspı, kız kaçırma gibi çeşitli adî vakalar şeklinde sıralanabilir⁸⁸.

⁸⁶ Bülent Yıldırım, "XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Unsurlar ve Ayrılıkçı Ermeni Faaliyetleri", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Şubat 2006, s. 73-92.; Salâhi R. Sonyel, *A.g.e.*, s. 342-349.; Ramazan Erhan Güllü, *A.g.e.*, s. 245-270.

⁸⁷ 1890'dan itibaren Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni komitelerin memleket genelinde çıkardıkları isyan hareketleri için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları I-II-III-IV, *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*, Ankara 2008.; Bülent Yıldırım, *A.g.m.*, s. 89-90.; Ermeni Komitelerinin Bulgaristan'daki örgütlenmeleri ve faaliyetleri için bkz. Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 54-66.

⁸⁸ XIX. yy'da Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarında tafsilatlı bilgi için bkz. Melek Sarı Güven, "Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2012, s. 152-174.; Vahan Baibourtian,

Ermeniler tarafından sıklıkla şikâyet edilen bu meseleler, Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesi, Kürtlerin sebep olduğu toplumsal olaylar ve toprak anlaşmazlıkları gibi birtakım sorunlardan ileri gelmektedir. Bu sebeple Ermeni Meselesi, Ermenilerin olduğu kadar Kürtlerin ve kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin meselesidir⁸⁹.

Ermeni Meselesi uluslararası anlamda ilk olarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısında da meydana gelen Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından Ayastefanos ve Berlin Antlaşmasında gündeme gelmiş ve bölgede ıslahat yapılması taahhüt altına alınmıştır. Ermeni sorunu bu sebeple tarihçiler tarafından genel olarak siyasi tarih perspektifinden incelenmiş ve yorumlanmıştır. Ancak yaygın olarak kabul edilen kanaatin aksine Ermeni Meselesinin ortaya çıkışı ne 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin ardından birdenbire ortaya çıkmış ne de mevcut toplumsal ve ekonomik şartlardan bağımsız yalnızca siyasî, diplomatik ve Ermeni örgütlerinin faaliyetlerine bağlı bir durumdur. Bununla birlikte Kürt-Ermeni husumeti, bölgede yaşanan arazi meseleleri, merkeziyetçi reformlarının oluşturduğu yapı ve sosyal-iktisadî sorunlardan ârî değildir⁹⁰.

Tespit edilebildiği kadarıyla XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu Anadolu'da Ermeniler ve Kürt aşiretleri arasında arazi ve mülk mücadelelerinin başladığını söylemek mümkündür. Bu durumun nedeni, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başladığı Kürt aşiretlerini iskân etme politikasına dayanmaktadır. Fakat uygulamaya koyulan iskân politikası sonucunda bu sefer başka

The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations, Ottawa, Canada 2013.; Brad Dennis, "Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire: Power Structures and Interactive Behavior", The University of Utah Master of Arts Middle East Studies/History, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, December 2008.

⁸⁹ Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrian Relations, Ethnicity and Power", **A Question of Genocide - Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire**, Edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark, Oxford University Press, New York 2011, s. 56.

⁹⁰ Stephan H. Astourian, **A.g.m.**, s. 56-57.; Yaşar Tolga Cora, "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı", **1915: Öncesi ve Sonrasıyla Ermeni Siyaseti, Tehcir ve Soykırım**, Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2015, s. 130.; Ayrıca Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik durumu için bkz. Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 333-335

bir meseleye sebebiyet vermiş; bilhassa Kürtlerin Ermeni toplumuyla arasında başta toprak anlaşmazlıkları olmak üzere çeşitli husumetler yaşanmıştır⁹¹.

Osmanlı Devleti'nin Doğu Vilayetleri Rusya ve İran ile sınır komşusu durumunda ve bu vilayetlerinde nüfus bakımından yoğun olarak Kürtler ve Ermenilerin olduğu pek çok etnik unsurun bulunduğu bir sınır bölgesi konumundadır. Osmanlı'nın merkezden uzak vilayetlerinde otoritesini tesis edebilmek amacıyla giriştiği modernleşme gayretleri sınır bölgeleri olarak adlandırılan periferide siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimi de beraberinde getirmiştir. İmparatorluğun Doğu sınırında Kürtlerin ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgede gerçekleştirilen merkezileşme gayreti unsurlar arasında ekonomik, sosyal ve idari sorunların oluşmasına neden olmuştur. Ancak 1839 yılında Tanzimat'la başlayan 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Kanuni Esasi ile devam eden süreçte Osmanlı Devleti, gayrimüslim tebaayı destekleyen birçok önemli adımlar atarak çatışmaların önüne geçmeye çalışmıştır⁹².

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'da Rusların saldırılarından ve İngilizlerin politikalarından korumak amacıyla ilk defa bölgede bulunan aşiretlerden askeri yönden fayda sağlamaya karar vermiştir. Padişah II. Abdülhamid, fikrin sahibi olan Müşir Zeki Paşa'yı, Rusya ile yapılacak bir savaşta disiplinli birlikler halinde toplanmış aşiretlerin işe yarayabileceğini düşünerek desteklemiştir. '*Asâkir-i Hamidiye Süvari Alayları*'nın merkezi hükümetin emri ile yalnızca savaş zamanında birleşmeleri öngörülmüş ve aşiretlerinden kurulması planlanmıştır⁹³. Hamidiye Alayları'na kabul edilen aşiretler, komşuları ile mukayese edildikleri zaman normalde olduklarından daha güçlü bir konuma sahip olmuşlardır. Hamidiye komutanı, ihtilaf yaşadığı komşuları üzerine birlik sürebilecek güce sahip

⁹¹ Melek Sarı Güven, **A.g.t.**, s. 152-174.

⁹² Elke Hartmann, "The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century", **Shatterzone of Empires Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands**, Edited by. Omer Bartov and Eric D. Weitz, Indiana University Press, Bloomington, Indiana 2013, s. 172-175.

⁹³ Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, s. 443-445.

olmuştur⁹⁴. Öyle ki, yerel idare dahi Hamidiye Alayı'nda bulunan aşiretleri Sultan ile özel bir ilişkiye sahip aşiretler olarak değerlendirdiği için yasal olarak yaptırımında bulunacakları zaman çekince göstermişlerdir. Böylece zaman içinde daha da güçlenmişlerdir. Hamidiye Süvari Alayları'nın oluşturulması ve zaman içinde bu aşiretlerin daha da kuvvetlenmesi eski güç dengelerini değiştirmiştir. Bu durumdan hem Müslüman hem de Hristiyan köylüler zarar görmüşlerdir. Hamidiye mensubu aileler, ilerleyen yıllarda arazi gaspı, talan, yağmagirlik, hayvan sirkati ve hatta cinayet gibi adi suçlarla anılmaya başlamışlardır⁹⁵.

Hamidiye Alayına mensup Kürt aşiretleri ve Ermeniler komiteleri arasında ciddi çatışmalar yaşanmıştır. Berlin Antlaşması'nın ardından Kürtler Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti'nin kurulmasından endişe etmişlerdi. Diğer taraftan Ermeniler Avrupalı Devletlerin Osmanlı'ya müdahalesini meşrulaştırmak amacıyla birbirini takip eden isyan hareketlerine girişmişlerdi. Müslüman-Hristiyan çatışmasına dikkat çekmek gayesini taşıyan Ermenilerin tahriklerine kapılan Kürt aşiretleri, 1890 yılını takip eden dönemde Doğu Anadolu'nun pek çok vilayetinde Ermenilere yönelik katliam yapmışlardır. 1895-1896 yılları arasında Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan çatışmada çok sayıda Ermeni yaşamını yitirmiştir. Bu hadiseler yalnızca Kürt-Ermeni ahali arasında görülmemiş; Kürt aşiretleri kendilerinden daha güçsüz aşiretlerle yada rakip aşiretlerle ve reaya Kürt köylüleriyle benzer düşmanlıklar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak vilayetlerini kontrol etmekte zorlandığı bu dönemde Doğu Anadolu'da ahali arasında asayiş ve diğer problemler uzun süre Hükûmeti meşgul etmiştir⁹⁶.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı-Rus Savaşı'nı takip eden Ermeni Olayları'ndan sonra Osmanlı Hükûmetinin aldığı tedbirler ve Doğu Anadolu'da teşkil edilen Hamidiye Alayları sebebiyle Ermeni ahalinin bir kısmı Rusya, Amerika

⁹⁴ Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, 10. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 287.

⁹⁵ Stephan Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", **Middle Eastern Studies**, C. 9, No: 2, Mayıs 1973, s. 147.

⁹⁶ V. T. Mayevsriy, **19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri**, Trc. Mehmet Sadık, Çev. Haydar Varlı, Yay. Haz. ve Notlandıran Abdullah Varlı, Sipan Yay., İstanbul 1997, s. 182-192.

ve sair memleketlere göç etmişlerdir. Rusya'ya yapılan göçler ağırlıklı olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında başlamıştır. Rusya, gelen Ermenileri Osmanlı'nın iç işlerine müdahale hakkı kazanabilmek gayesiyle kabul etmiştir. Ancak Rusya'ya göç eden Ermenilerin geride bıraktıkları topraklarının tasarrufu konusunda Osmanlı Devleti, ileride sorun haline dönüşecek olan bir iskân politikası takip etmiştir. Osmanlı, Ermenilerin boşalttıkları mahalleri Müslüman göçmenlerle iskân ederek bölgedeki İslam nüfusunu çoğaltmaya gayret göstermiştir. II. Abdülhamid, bu dönemde doğuda Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerin kontrolünü sağlamayı ve Rus sınırındaki bölgelerde Müslüman ahalinin sayısını arttırarak emniyeti tesis etmeyi amaçlamıştır. Padişah, göç etmiş olan Ermenilerden geri dönmek isteyenlerin kabul edilmemesi, göç etmek isteyenlere de engel olunmamasını emretmiştir⁹⁷. Osmanlı Devleti'nden çeşitli ülkelere yapılan göçler 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış ve bu göç hareketi 1890-1900 tarihleri arasında yoğunluk kazanmıştır⁹⁸.

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'ni terk ederek giden Ermenilerin bıraktıkları topraklara 93 Harbi'nin ardından Osmanlı'ya sığınan Kafkasyalı Müslümanlar, Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Rusya'dan gelen Müslüman ve Türk unsurlar iskân edilmiştir. Bununla birlikte önemli miktarda araziler bölgede yaşayan Kürt Aşiretleri tarafından ele geçirilmiştir. Bu dönemde yurt dışına göç eden Ermeni ahalisi, kısa sürede gittikleri ülkelerde vatandaşlığı kabul ederken Osmanlı vatandaşlığını iade etmişlerdir. Bu dönemde göç eden Ermeni tebaa taşınmaz mallarını komşularına veya devlete satarak memleketten ayrılmışlardır⁹⁹. Ancak daha iyi şartlara sahip olmak için Osmanlı'yı terk ederek Amerika, Rusya veya Avrupa

⁹⁷ Cezmi Eraslan, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Problemler", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996, s. 69-75.

⁹⁸ Hale Şıvgın, Meryem Günaydın, "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri (1908-1914); Tabiiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi", **Gazi Akademik Bakış**, C. 8, S. 16, Yaz 2015, s. 2-3.

⁹⁹ Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", **OTAM**, S. 6, Ankara 1995, s. 257-280.; Hasan Babacan, "Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Dönme Çabaları", **Ermeni Araştırmaları**, S. 10, Yaz 2003.; Kemal H. Karpat, "The Ottoman Emigration To America, 1860-1914", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 17, January 1985, s. 175-209.; Ahmet Akter, **Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 39-65.

lkelerine göç eden bazı Ermeniler, gittikleri memleketlerden memnun kalmayarak geri döneceklerdir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile yoğunluk gösterecek olan geri g hareketi hem tabiiyetleri hem de arazi ve emlak meselesi açısından pek çok soruna sebep olacaktır.

Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde sosyal, ekonomik ve siyasi durumlarına yönelik şikâyet konusu olan meseleler esasında genel olarak toplumun her kesimini ilgilendiren meselelerdi. Buna karşın Ermeniler yalnızca kendilerine yönelik mağduriyet yaatıldığı yönünde kamuoyu çalışmaları oluşturmaya başlamışlardı. Bu dönemde kurulan Ermeni İhtilal Komiteleriyle gerek Osmanlı toprakları içerisinde gerekse yurt dışında muhtelif propaganda faaliyetleri yürüterek Batılı Devletlerin dikkatini Osmanlı Devleti'ne çekmeye çalışmışlardır. Ermeni rgtleri, yurt içinde ve yurt dışında hareket sahalarını genişleterek ye ve destekçi kazanmışlar ve takip ettikleri propaganda faaliyetleriyle Avrupa desteğini arkalarına almayı hedeflemişlerdir¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 77-105.

İKİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYETİN İLANI VE KÜRT VE ERMENİLERİN TUTUMU

2.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Kürtler ve Ermeniler

23 Aralık 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet, Osmanlı-Rus harbinin çıkması ve mecliste hükümete ve yönetime yönelik eleştiriler nedeniyle uzun soluklu olamamış, Sultan II. Abdülhamid'in parlamentoyu dağıtarak anayasayı askıya almasıyla Meşruti Monarşi sona ermiştir. 1908 tarihine gelindiğinde hem gelişen bazı olaylar hem de II. Abdülhamid'in iktidar döneminde güçlü bir yapıya kavuşan Jön Türkler, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlamışlardır. 1908 Jön Türk devrimiyle beraber farklı etnik gruplar ve dini cemaatler arasındaki ayrılık duygusunu ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. İttihat ve Terakki, bu amaca ulaşmak için Osmanlı unsurlarının birliği esasını kabul eden "*İttihad-ı Anasır*" politikasından hareketle tüm tebaanın Osmanlı üst kimliğiyle eşit olacağı ve toplumsal düzenin temin edileceği bir siyaset takip etmiştir¹⁰¹.

Anayasal düzenin yeniden yürürlüğe konulmasıyla Meşrutiyet idaresinin tesis edilmesi, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde coşkuyla karşılanmıştır. Bu coşku özellikle Hamidiye Alaylarının bulunduğu vilayetlerdeki Kürtlerin içten sevinç duymalarına sebep olmuştur. Başkentteki eğitimli olan Kürt aydınlar, Meşrutiyet rejimini destekleyerek anayasal düzeni memnuniyetle karşılamışlardır. Özellikle Hamidiye Alaylarının bulunduğu vilayetlerdeki ahali, anayasa haberine memnuniyet duymuşlar ve hem Müslüman hem de Hristiyan unsurlar gösteri yürüyüşlerine

¹⁰¹ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Kronik Kitap Yay, İstanbul 2019, s. 582.; Fatih Mehmet Sancaktar, "The Second Constitutional Monarchy Revolution in The Ottoman State and its Effects And Reflections on Public Understanding", **International Journal of Multidisciplinary Thought**, S. 6, C. 1, 2011, s. 403-406.

katılmışlardır. Diğer taraftan yeni idareye farklı tepkiler de gösterilmiştir. Ahalinin azımsanmayacak bir bölümü anayasa haberini ümitsizlik içerisinde karşılarken, Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerin yer aldığı kesim mevcut durumlarının kötüleşmesi endişesini taşımışlardır. Eski rejimle iyi münasebetlere sahip olan aşiret liderleri, eşraf ve şeyhler, toprakların eski sahiplerine iade edileceği, ödenmeyen vergi borçlarının tahsil edileceği yönündeki pek çok hususta kaygı duymuşlardır. Hatta kimi şeyhler, ahaliyi yeni rejime karşı kışkırtma yoluna gitmişlerdir¹⁰².

Garo Sasuni, Kürt toplumunun liderlerini üç grupta tasnif etmektedir: Birinci gruba aşiretlerin Beyler, Şeyhler ve Ağalar gibi sosyal, ekonomik ve siyasi hayatın kudret sahibi önderlerini yerleştirirken ikinci gruba Kürt memurları ve subaylarını koymaktadır. Abdülhamid dönemi ve sonrasında sahip oldukları memuriyetleri korumak için Meşrutiyet rejimine bağlı kalmışlardır. Üçüncü gruba Kürt aydınlarının bulunduğu ve “*Kürt Ulusunun Rönesansına*” taraftar olan sınıf yer almaktadır. Bahsi geçen Beyler, Şeyhler ve Ağaların bulunduğu ilk yönetici grubu Ermenilere karşı olarak değerlendiren Sasuni, ikinci grubun İttihat ve Terakki yönetimiyle kaynaştığı değerlendirmesini yapmaktadır. Üçüncü grubun ise Kürtler ve Ermenilerin ilerlemesini Osmanlı Devleti’nin güçlü kalmasına bağlayan ve Kürt toplumunu kültürel yönden geliştirmeye çalışan Kürt aydınlarından oluştuğunu ifade etmiştir¹⁰³.

Osmanlı Devleti’nde Kürt toplumunun önemli bir bölümü II. Meşrutiyetin ilanına ve I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemdeki yönetim anlayışını olumlu karşılamamışlar veya çekimser yaklaşmışlardır. Bunun muhtelif gerekçeleri bulunmaktadır. Meşrutiyet ortamının sağladığı özgür ve eşitlikçi ortam, Abdülhamit döneminde baskı gördükleri gerekçesiyle arazilerini terk edip yurt dışına giden Ermenilere geri dönme fırsatı tanımıştı. Kanun-u Esasi’nin yeniden yürürlüğe

¹⁰² Janet Klein, **Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, Çev. Renan Akman, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 175-176; David McDowall, **Modern Kürt Tarihi**, Doruk Yay., Ankara 2004, s. 143-145.

¹⁰³ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY’dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Çev. Bedros Zartanyan – Memo Yetkin, Med Yay, İstanbul 1992, s. 144-151.

konulmasıyla Müslümanlarla Ermenilerin ve diğer unsurların iyi ilişkiler kurmaya başlamalarına olanak sağlamıştı. İttihat ve Terakki yönetimi, Kürtler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için çeşitli tedbirler almıştı. Osmanlı Devleti iç ve dış siyasetteki meselelerle boğuştuğu bu süreçte bilhassa yabancı müdahaleden çekindiği için Kürtlere karşı Ermeniler lehine ıslahatlar yapmaya çalışmıştır¹⁰⁴.

Meşrutiyet idaresi Doğu Anadolu'da aşiret düzeninde yaşam süren Kürtleri rahatsız etmiştir. Bu dönemde Kürtler ve Ermeniler arasındaki öteden beri süregelen anlaşmazlıklar daha güçlü bir bölünmeye ve düşmanlığa yol açmıştır. Osmanlı Hükûmetinin bu ihtilafların çözümü için aldığı önlemler Kürt aşiretlerinin hükûmete karşı mesafe koymasına sebebiyet vermiştir. Netice itibariyle, Meşrutiyet dönemi boyunca söz konusu anlaşmazlıklar tam olarak çözümlenemediği gibi daha derin ayrılıkların oluşmasına sebebiyet vermiştir¹⁰⁵.

Ermeni toplumu ise Meşrutiyet idaresini büyük bir coşkuyla karşılamıştır. Sasonlu Yeğyazar Karapetyan'nın ifadesiyle "...artık Ermeni, Türk ve Kürt hepsi de eşit haklara sahip olacaklar" ve etnik kimlik ve cemaat ayrımı gözetilmeden tüm tebaa özgürlük içerisinde yaşayabileceklerdir. Harputlu Sargis Khaçatıryan Jön Türk hareketiyle beraber Ermenilerin "*Kalkın hey vatandaşlar! Sevinelim yoldaşlar! İşte size hürriyet, Yaşasın Osmanlılar!*" sözleriyle sokaklarda şarkı söyleyerek sevinçlerini yaşadıklarını anlatmıştır¹⁰⁶. Aslında Ermenilerin bir kısmı yeni idareyi bağımsızlığa giden bir aşama olarak değerlendirmişlerdir. Bu sebeple Meşrutiyet'in ilanını Ermeniler için büyük bir öneme haizdi. Zira, anayasal rejimle oluşan hürriyet atmosferi içerisinde ekonomik, siyasi ve kültürel yönden daha rahat hareket etme imkanına kavuşmuşlardı. Öte yandan Abdülhamid döneminde Ermeni silahlı

¹⁰⁴ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çev. İsmail Çekem – Alper Duman, Yay. Haz. Nevzat Kıraç, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 213-220.; Naci Kutlay, **İttihat Terakki ve Kürtler**, Dipnot Yay., 2. Baskı, Ankara 2019, s. 156-159.; Janet Klein, **A.g.e.**, s. 176-177.; David McDowall, **A.g.e.**, s. 144-145.; Djene Rhys Bajalan, **Jön Kürtler, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kürt Hareketi (1898-1914)**, Çev. Burcu Yalçınkaya, Avesta Yay., İstanbul 2010, s. 101-104.

¹⁰⁵ Garabet K. Moumdjian, "Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)", **Pazmabed**, No: 1-4, 1999, s. 300-310.

¹⁰⁶ Verjiné Svazlian, **Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza**, Çev. Emine Demir, Belge Yay, İstanbul 2005, s. 15.

hareketleri ciddi darbeler alarak bağımsızlık adına yaptıkları tüm teşebbüsler akim kalmıştı. Meşrutiyetin tanıdığı özgürlük ortamı Ermenilerin bağımsızlık idealleri için müsait bir zemin hazırlamıştır¹⁰⁷.

2.1.1. II. Meşrutiyet Döneminde Meclis-i Mebusan'ın Kürt ve Ermeni Mebusları

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte seçimler yapılmış ve 17 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Mebusan açılmıştır. Bu dönemde diğer Osmanlı tebaası gibi Ermeniler ve Kürtler aktif olarak siyasi faaliyet içerisinde yer almışlardır. Ermeniler Meclis-i Mebusan seçimlerinde genellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birlikte iş birliği yapmışlar ve her dönemde parlamentoda temsil edilmişlerdir. Kürtler ise genellikle yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden Mebusan Meclisi'ne temsilci kazandırmışlardır. II. Meşrutiyet Meclisi'nde her mebusun yalnızca kendi mensup olduğu cemaati değil tüm "*Osmanlı Milletini*" temsil etmesi umut edilmiştir. Nitekim, Müslüman mebuslarda etnik kimlik ön plana çıkan niteliklerden birisi olmamıştır. Öyle ki bu sebeple, Müslümanlar arasındaki etnik kökenlerinin anlaşılması oldukça büyük bir güçlüğü yol açmaktadır. Sözgelimi Müslüman olan Kürt toplumu, "*Osmanlılık*" ideolojisini kuvvetle benimsemesi nedeniyle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra teşkil edilen üç Mecliste sadece on Mebus tespit edilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde Meclise seçilen on Kürt Mebus şu isimlerden oluşmaktadır; Mardin Mebusu Sırrızâde Ali Rıza, Diyarbakır Mebusu Pirincizade Arif Bey, Diyarbakır Mebusu Pirincizade Fevzi Bey, Tunceli (Dersim) Mebusu Ömer Lütfi Fikri Bey, Karahisar-ı Şarkî Mebusu Serdarzâde Mustafa Efendi(?), Erzurum Mebusu Hafız Ahmet Ziya Bey, Siirt Mebusu Şeyh Nasreddin Efendi, Basra Mebusu Babanzâde Ahmed Naim Bey, Bağdad Mebusu Babanzâde İsmail Hakkı Bey, Süleymaniye Mebusu Babanzade Hikmet Bey. Osmanlı topraklarının Güney Doğu ve Kuzey Irak'da yoğun olarak yaşayan Kürtler için tespit edilen bu mebus sayısının düşük olduğu değerlendirilebilir. Ancak kendilerini

¹⁰⁷ Garo Sasuni, **A.g.e.**, s. 143-145.

Türklerle ve diğer Müslüman ahaliye İslâm dini nedeniyle sıkıca bağlı hisseden Kürt mebuslar, Mecliste etnik kimliklerini ön plana çıkarmadıkları için mebus sayısı hususunda katî ve nihaî çıkarımlar yapmak imkânsız olmaktadır¹⁰⁸.

Meclis-i Mebusan seçimlerinde Ermeni cemaatinin ekseriyeti ve Taşnaklar, İttihat ve Terakki Partisi ile iş birliği yürütmüşlerdir. Ermeniler 1908 senesinde yapılan seçimde toplam 10 mebus ile meclise girmeyi başarmışlardır. Bununla beraber seçilen mebusların Taşnak ve Hınçak gibi cemiyetlere üye olmaları kendi içlerinde birlikte hareket edemediklerini göstermektedir. Ermeniler Mecliste sandalye olarak arzu ettikleri sayıyı yakalayamamış olsalar da Ermeni mebuslara diğer gayrimüslim cemaatlere mensup mebuslardan destek verilmiştir. Meclis-i Mebusan'da Ermeniler, pek çok konuda Rumlarla birlikte hareket etmişler ve mecliste blok oluşturmuşlardır. Diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Rum ve Ermeni Partileriyle seçim öncesinde anlaşma yaparak reform ve ilerleme programlarını ileriye taşımak için iyi eğitim almış gayrimüslim temsilcilerin uzmanlıklarından yararlanmak istemişti. Bu yüzden, Meclis-i Mebusan'ın faaliyetlerine başlamasıyla gayrimüslim mebuslardan modernleşmeyi ve iktisadi kalkınmayı sağlayacak yasaların hazırlanması ve onaylanmasında destek beklemiştir¹⁰⁹.

1908 senesinde ülke genelinde yapılan seçimler sonucunda mebusların bölgeleri ve isimleri şöyleydi; İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap, Tekfurdağı Mebusu Agop Babikyan (1909'da ölmesi üzerine yerine Agop Boyacıyan intihap edilmiştir), İzmir Mebusu Stephan Ispartalıyan, Sivas Mebusu Nazaret Dagavaryan, Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan, Erzurum Mebusu Vartkes Serengülyan, Van

¹⁰⁸ Feroz Ahmad – Dankwart A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 1976, s. 248.; Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, İmge Kitabevi, İstanbul 2007, s. 123-124.; Naci Kutlay, **A.g.e.**, s. 212-218.

¹⁰⁹ Dikran Mesrob Kaligian, **Taşnaklar ve İttihatçılar**, Çev. Deniz Mutlu Taşyürek, Aras Yay. İstanbul 2017, s. 34.; Arsen Avagyan, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler”, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, Çev. Ludmilla Denisenko, Aras Yay, İstanbul 2013, s. 80.; Fethi Tevetoğlu, “Meclis-i Mebusan'da Gayri Müslim Sosyalistler”, **Türk Kültürü Dergisi**, S. 51, Ocak 1967, s. 179-193.

Mebusu Vahan Papazyan, Bitlis Mebusu Keygam Der Garabetyan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Adana Mebusu Hamparsum Boyacıyan¹¹⁰. Gayrimüslim mebuslar arasında Rumlardan sonra ikinci kalabalık zümreyi ihtiva eden Ermeniler 1912 seçimlerinin ardından mecliste yeniden 10 mebusla temsil edilmişlerdir. Bu mebusların seçim yerleri ve isimleri şöyledir; İstanbul Mebusu Bedros Hallacyan, İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap, İzmir Mebusu Vahan Bardızbanyan, Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan, Erzurum Mebusu Vartkes Serengülyan, Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan, Bitlis Mebusu Kegam Der Garabetyan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Van Mebusu Vremyan Onnik, Sivas Mebusu Dr. Paşayan Karabet¹¹¹.

II. Meşrutiyet Döneminin 3. dönem Meclis-i Mebusan'ına diğer iki dönemde de mebusluk yapan Hallacyan, Zohrap, Keygam, Boşgezenyan, Varteks Efendiler yeniden mebus olarak seçilmişlerdir. Bu seçim döneminde Çıracıyan, Vramyan ve Papazyan ise ikinci kez mebus olarak Mecliste yer bulurken, Tomayan, Nalbantyan, İhsan Onnik, Çeraz, Hırlakyan, Barsamyan ve Medetyan ilk defa 1914 Meclisinde mebus olmuşlardır¹¹².

Meclis-i Mebusan'da Hristiyan mebuslar pek çok konuda tek blok halinde hareket etmişlerdir. Buna mukabil Müslüman mebuslar da herhangi bir Hristiyan grubu tarafından sunulan tasarılar karşı tek blok halinde hareket etmeye başlamışlardır. Bu durum, Meclis'te zaman zaman Hristiyan-Müslüman zıtlaşması görünümünü almıştır¹¹³. Osmanlı parlamentosunda gayrimüslim ve Müslim tebaa arasında yaşanan anlaşmazlıklar unsur, milliyet, kavmiyet, din ve mezhep gibi hususlarda kimlik tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Öyle ki 19 Nisan 1911

¹¹⁰ Recep Karacakaya, "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", **İÜ Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, 2003, s. 131.; Fevzi Demir, **A.g.e.**, s. 105-106.

¹¹¹ 1912 Meclisinde Ermenilerin mebus sayısının 13 olduğu pek çok kaynakta geçmesine rağmen aslında yalnızca 10 mebus seçilmiştir. Kenan Olgun, "1912 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler ve Ermeni Milletvekilleri", **Journal of Human Science**, S. 14, No: 3, Eylül 2017, s. 2693-2696.; Kenan Olgun, "1912 'Sopalı' Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", **Yeni Türkiye**, S. 60, 2014, s. 7.; Recep Karacakaya, **A.g.m.**, s. 134.; Y. Gamidas Çarkçıyan, **Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler**, Köprü Kitap Yay., 1. Baskı, İstanbul 2016, s. 212-214.

¹¹² Şaduman Halıcı, "Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", **Tarih Dergisi**, S. 62, İstanbul 2015, s. 171.

¹¹³ Arsen Avagyan, **A.g.e.**, s. 80.

tarikhinde, Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi'nin Meclis'te sarf ettiği "...*Osmanlıların fitraten mahkûm oldukları birtakım tefrikalar...*" cümlesi "*İttihâd-ı Anâsır*" siyasetinin arzu edildiği surette başarı kazanmadığının bir göstergesi olmuştur¹¹⁴.

2.2. İttihat ve Terakki'nin Ermenilerle İlişkileri

Ermeniler milliyetçi fikirlerle hareket ederek teşkilatlanmaya bilhassa Ayastefanos Antlaşmasından sonra başlamışlardı. XIX. yüzyılın sonlarında muhtelif dernekler kurarak faaliyetlerine devam eden Ermeniler, özellikle Osmanlı Devleti'nin dışında kurulan dernekler ve Avrupa, Amerika ve Kafkasya coğrafyasında bulunan ülkelerde açtıkları şubelerle örgütlenmelerini sürdürmüşlerdir. Teşkil edilen komiteler, Ermeni vilayetleri için düşünülen reformların uygulanmasını hızlandırmak amacıyla Osmanlı topraklarında teşkilatlanmış ve bununla birlikte tedhiş hareketleri artış göstermiştir.

XIX. yüzyılın sonunda II. Abdülhamid yönetimine karşı oluşan rahatsızlık, Genç Osmanlılar ile Ermeni teşkilatlarının yakınlaşmalarına sebep olmuştur. Jöntürklerle Ermeni örgütleri arasında ilk temaslar Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kurulmaya başlanmıştı. Bu dönemde Genç Osmanlılar, Ermeni siyasi partilerinin güttüğü politikanın aksine mevcut rejimi değiştirmek amacıyla devrimci yöntemlerin uygulanmasına karşı çıkmışlardır. Öte yandan, Ermenilerle Vilayât-ı Sitte'yi Osmanlı'dan ayırma gayreti içinde olmadıkları ve reform taleplerini hayata geçirmek için yaptıkları devrimci faaliyetlerinden uzaklaşmaları koşuluyla iş birliği önerisi sunmuşlardır. Türklerin ve Ermenilerin ilk olarak 1894-1902 tarihleri arasında II. Abdülhamid'e karşı bir mücadele cephesi oluşturmak amacıyla kurdukları ilişki, 1902-1908 tarihleri arasında düzenledikleri kongrelerle ilişkilerini devam ettirdiyse de Ermeni grupları arasında tam bir birlik sağlanamadığı için topyekûn bir ittifak kurulamamıştır. Ermeni milleti Meşrutiyet'in ilanından sonra da

¹¹⁴ MMZC, D. I, C. V, İ.S. I, Oturum 24 (19 Nisan 1911), s. 458-459.

bölünmüş bir vaziyette devam etmiş ve Osmanlı Devleti'ndeki bu durumları siyasi partilerle kurdukları ilişkilere de yansımıştır¹¹⁵.

23 Temmuz 1908 Devrimi, Osmanlı Ermenileri için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Taşnaksutyun Partisi, Meşrutiyetin korunması ve demokratik reformlar konusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iş birliği yürütmüşlerdir. Taşnaklar ile İttihatçılar 1907, 1908, 1909 ve 1912'de olmak üzere toplam dört defa bir araya gelmişlerdir. 27-29 Aralık 1907 tarihinde düzenlenen II. Jön Türk Kongresine Ahmed Rıza Bey, Prens Sabahattin Bey ve Ermeniler adına Malûmyan katılmışlardır. Tertip edilen kongrenin sonucunda yayınlanan beyannamede II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve anayasal düzene geçilerek meşruti bir hükümet kurulması konuları gündeme gelmiştir. Bu amaçla silahla mukavemet, hükümete vergi ödememek ve çeşitli propaganda faaliyetlerini kullanmak gibi faaliyetlere gidilebilecektir¹¹⁶.

Taşnaklar olarak bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu ile İttihatçılar arasındaki ilk önemli sınav, 31 Mart Vakası'nın hemen ardından Adana'da gerçekleşmiştir. Adana Olayları olarak tarihe geçen bu krizin sonrasında Taşnaksutyun, düzenlediği kongrede İttihatçılarla yapılan dayanışmayı sürdürüp sürdüremeyeceklerini değerlendirmişlerdir. Kongrenin aldığı karar, Meşrutiyet'in savunulması, uygulanması ve demokratik eşitliğin sağlanması için İTC ile iş birliğini devam ettirmek yönünde olmuştur. 1910 yılının ilk aylarında EDF ve İTC, "*Ortak Birim*" kurarak ilişkilerin geliştirilmesi için çalışmışlardır. Ne var ki, Taşnaksutyun'un İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sürdürdüğü iş birliği, öteki Ermeni Partileri ve Ermeni toplumu tarafından hoş karşılanmamış olmasına rağmen Taşnaksutyun'un ülkedeki konumunu kuvvetlendirmiştir. Osmanlı Ermenilerinin

¹¹⁵ Arsen Avagyan, *A.g.e.*, s. 15-26.

¹¹⁶ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 234-243.; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983, s. 322.

büyük çoğunluğu iktidarda bulunan partiye yakınlığı sayesinde şikâyetçi oldukları meselelerin Taşnaksutyun tarafından çözülebileceğine güvenmişlerdir¹¹⁷.

Balkan Savaşları, Ermeni Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkiyi çıkmaza sokan diğer bir gelişme olmuştur. Ermeni siyasi partilerinin emelleri, kendilerine XIX. yüzyılda da örnek teşkil eden Balkan Devletleri ile örtüşmekteydi. Her ne kadar 1912 yılında seçim öncesinde İttihat ve Terakki ile yapılan ittifak anlaşması devam ediyor olsa da iki taraf arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamıştır. Ermeniler savaş patlak verdiğinde bir açmaz içine düşmüşlerdir. Zira Ermeni toplumu, Balkan uluslarını hem özgürlük için savaşma hem de harekete geçmek için bir fırsat örneğini teşkil eden ve müşterek amaçları bulunan müttefikler olarak görmüşlerdir. Rusya Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri kardeşleri olarak görüp ayaklanmaya teşvik eden bir tutum sergilerken; Ermeni örgütleri Rusya'yı kendi haklarını himaye edecek devlet olarak değerlendirmişlerdir¹¹⁸. Öte yandan Balkan Savaşları, Osmanlı toplumunu ve yöneticileri üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur¹¹⁹.

Ocak 1913'e yaşanan Bâb-ı Âli Baskını ve ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mutlak iktidarı Ermenilerle ilişkilerde yeni bir dönemi başlatmıştır. Ermeni yazar Avagyan, Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin Hükûmetle olan ilişkilerini "*Balkan Savaşları Osmanlılık fikrinin mezarı oldu. Babıâli Baskını'ndan sonra Türkçülük partinin hâkim doktrini oldu.*" sözleriyle açıklamıştır¹²⁰. İttihat ve Terakki'nin iktidara tam olarak hâkim olmasıyla beraber Taşnaksutyun ile ilişkileri daha da bozulmuştur. Öyle ki, 1 Şubat 1913 tarihinde Taşnak mebusları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düzenlediği toplantıyı terk ederek protesto etmişlerdir¹²¹. VII. Taşnaksutyun Kongresinde, İTC ile Taşnaksutyun'un ittifaklarının sona erdiği resmî

¹¹⁷ Dikran Mesrob Kaligian, **A.g.e.**, s. 68-77.; Arsen Avagyan, **A.g.e.**, s. 57-73.

¹¹⁸ Roderich H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914" içinde **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West**, University of Texas Press, Austin 1990, s. 183-185.

¹¹⁹ Nejla Günay, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 323-328.

¹²⁰ Arsen Avagyan, **A.g.e.**, 114.

¹²¹ Roderich H. Davison, **A.g.e.**, s. 183.

olarak ilan edilmiştir. Böylece taraflar arasında 1909 Adana Olayları, Balkan Savaşları ve İTC'nin mutlak iktidarı süreçlerinde yaşanan ciddi suretteki gerilim, ilişkilerin kopuşu ile neticelenmiştir¹²².

Ancak belirtmek gerekir ki, İTC ile Taşnaksutyun'un arasındaki ittifakın son bulması ve Balkan Harbinin mağlubiyetle sonuçlanması sonrasında bazı Ermeni kaynaklarının iddia ettikleri gibi Hükûmetin Osmanlılık politikasında bir değişim yaşanmamıştır. İttihat ve Terakki içinde Türk Milliyetçiliğini savunan kişiler bulunmasına rağmen Türkçülük hiçbir zaman partinin politik doktrini haline gelmemiştir. Bu dönemde basında Türk unsuruna yönelik yayın yapılması ve Türk derneklerinin kurulmasına karşın İttihat ve Terakki, böyle bir siyasi ortamda memleketin bütünlüğünü korumak mecburiyetinden dolayı Osmanlıcılık politikadan vazgeçmemiştir. Ne var ki Osmanlı'nın Balkan Savaşı'nda mağlubiyet yaşaması Ermeni partilerin ve tebaanın Hükûmete olan yaklaşımını büsbütün değiştirmiştir. Bu süreçte Taşnaksutyun, Balkan Devletlerini örnek alarak ıslahat çalışmalarını hızlandırmak gayesiyle Batılı Devletler ve Rusya ile temaslarını korumuşlar ve aynı zamanda karışıklık çıkararak söz konusu devletlerin müdahalesini sağlamaya çalışmışlardır¹²³.

2.2.1. II. Meşrutiyet Döneminde Ermeni Siyasi Partileri ve Faaliyetleri

Ermenilerin kurdukları cemiyetler, Anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasından sonra siyasi örgütlenmelere tanınan yasal faaliyet hakkı ile beraber daha serbest hareket imkanına kavuşmuşlardır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin dört siyasi partisi faaliyet göstermiştir;

¹²² Arsen Avagyan, **A.g.e.**, 118-119.; Ayrıca bkz. Rober Koptaş, "Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 5, Bahar 2007, s. 159-178.

¹²³ Nejla Günay, "İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle ilgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 30, S. 88, Mart 2014, s. 132-136.; Nejla Günay, **A.g.e.**, s. 318-326.

Taşnaksutyun, Devrimci Hınçak Partisi, Ramgavar Partisi ve Veragazmyal Hınçak Partisi. Genç Türk Devrimiyle birlikte adı geçen Ermeni komiteleri yasal hale gelmiş ve siyasi faaliyetlerini açıkça yürütmeye başlamışlardır¹²⁴.

Taşnaksutyun, Ermeni partileri arasında Jöntürkler ile Meşrutiyet'in yeniden ilanı ve anayasal düzenin tesis edilmesi adına iş birliği içinde mücadele etmeye yönelik anlaşma sağlayan tek Ermeni partisidir¹²⁵. EDF'nin İTC'yi ittifak kurmak için seçmesinin sebebi, Osmanlı Devleti'ndeki iktidarın asıl sahibinin onlar olması ve Ermenilerin taleplerinin İTC'nin sağlayacağı yardımlarla çözülebileceğini düşünmeleridir. Anayasal düzenin kurulması ile beraber EDF gerek Osmanlı Devleti'ndeki gerek Ermeni toplumundaki konumunu kuvvetlendirmek gayesiyle Jöntürklerle ittifaklarını etkin şekilde ön plana çıkarmışlardır. İTC ile Taşnaksutyun ilişkilerinin kuvvetlendirilmesini sağlayan bir diğer neden muhalif olan Hınçak Partisi'nin Prens Sabahaddin'in partisiyle kurdukları iş birliğidir. İTC, Ermeni toplumunda daha geniş kitleye hitap eden Taşnaksutyun'u destekleyerek Ermeniler arasında kendi konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Nitekim bu süreçte Erzurum, Van, Bitlis, Muş gibi pek çok Şark Vilayetinde İttihat-Taşnak kulüpleri kurulmuştur. EDF de aynı surette İttihatçılarla kurdukları ittifak ile daha fazla mebus çıkarmak, kendi yandaşları olan kişilere devlet memuriyeti kazandırabilmek ve devrimci mücadelelerine devam ederken özgür hareket edebilmek gibi gayelerle Ermenilerin toplumsal ve siyasi pozisyonlarını kuvvetlendirmeyi hedeflemiştir¹²⁶.

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, fikir olarak Prens Sabahaddin'in Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti'ne daha yakın olan bir siyasi çizgiye sahip

¹²⁴ Arsen Avagyan, **A.g.m.**, s. 49.

¹²⁵ Taşnaksutyun hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, University of California Press, London 1963, s. 151-176.; Hratch Dasnabedian, **History of Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924**, Oemme Edizioni, Milan 1989, s. 85-107.; Afşin Burak Umar, "Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi 1890-1915", Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2014.; Gaidz F. Minassian, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler", **Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, Çev. Mutlucan Şahan, Aras Yay, İstanbul 2013, s. 149.

¹²⁶ Arsen Avagyan, **A.g.m.**, s. 33-40.

sosyalist bir partiydi¹²⁷. II. Meşrutiyet'in ilanı sürecine ihtiyatla yaklaşan Hınçaklar, öteden beri Jöntürklerle ayrı politikalar takip ederek onların düzenlediği 1902 ve 1907 kongrelerine katılmamışlardır. S. D. Hınçak Partisi, çok kısa sürede gerçekleşen Jöntürk Devrimiyle anayasanın yürürlüğe girmesinin ardından büyük bir şaşkınlık yaşamışlar ve bir müddet gelişmeleri tepki vermeden takip etmişlerdir. Meşruti yönetimin ilan edilmesinden sonra S. D. Hınçak Partisi, Jöntürlere muhalif olan liberal kanadıyla iş birliği sürdürmüştür¹²⁸.

Kanun-i Esasi'nin ilanını takip eden süreçte Ramgavar Partisi de Ermeni siyasi partisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu Ermeni örgütünün amacı, Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığını sağlamaya çalışan tüm partilerin birleşmesi ve böylece Ermeni Devrimci mücadeleyi başarıya ulaştırmak, Ermeni toplumunu topyekûn bir isyan için hazırlamak ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerin bağımsızlığını sağlayarak burada yaşayan diğer tebaanın siyasi ve kültürel güvencesi olacak meşruti hükûmet tesis etmektir. Örgütün hareket alanı olarak Şark vilayetleri ve Kilikya belirlenmişti. Ramgavar Partisi Ermeni ruhani çevreleriyle yakın ilişki içerisindeydi. Bunun sebebi Meşrutiyetle birlikte siyasi partilerin yasallaşması ve neticesinde 1908 Devrimi'nden önce Ermenilerin dini ve siyasi önderliğini yapan Patrikhanenin konumuna Taşnaksutyun'un yerleşmesi olmuştur. Ermeni Patrikhanesi, uğradığı bu güç kaybının önüne geçmek adına Ramgavar partisine destek vermişlerdir. Fakat bu desteğe rağmen Ermenilerin toplumsal ve siyasi hayatında belirgin bir rol oynayamamışlardır¹²⁹.

1908 Jöntürk Devrimi'nin ardından kurulan bir diğer Ermeni siyasi partisi, Veragazmyal Hınçak Partisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan ve ayrılıkçı herhangi bir amacı bulunmayan bu parti, Osmanlı ülkesinde bulunan Ermeni toplumunun kültür ve inanç haklarının korunmasını gaye edinmiştir.

¹²⁷ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Bilgi Yay., Ankara 1974, s. 217.; Sina Akşin, **Jöntürkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 45-47.; Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin programı, kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Louise Nalbandian, **A.g.e.**, s. 104-131.

¹²⁸ Arsen Avagyan, **A.g.m.**, s. 40-44.; Roderich H. Davison, **A.g.e.**, s. 182.; Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", s. 81-84.

¹²⁹ Arsen Avagyan, **A.g.e.**, s. 45-48.

Veragazmyal Hınçak Partisi de Ramgavar Partisi gibi Ermeni toplumsal zemininde sağlam yer edinememiştir. Bu sebeple, Meşrutiyetin ilanından 1914 yılına kadar geçen süreçte Ermeni partilerinin hükûmetle ve muhalefetle olan ilişkileri incelendiğinde Taşnaksutyun ve S.D. Hınçak Partilerinin faaliyetlerinin ön planda tutulması gerekmektedir¹³⁰.

2.3. İttihat ve Terakki'nin Kürtler ile İlişkileri

Osmanlı Devleti'nde Jön Türk İhtilali ile birlikte oluşan sosyal, kültürel ve politik ortamda İstanbul'da bulunan iyi eğitim almış Kürt ileri gelenleri gazeteler çıkarıp, dernekler kurup Kürt halkını birlik olmaya davet ederek “*Kürt Aydınlanması*”nı başlatmışlardır. Hakan Özoğlu'nun ifadesiyle “*Kürt Ön-Milliyetçiliği*”nin şekillendiği bu dönemde Kürtler, Meşrutiyet rejiminin sağladığı özgür ortamda kültürel ve düşünsel faaliyetlerle Kürt toplumunu eğitmeyi ve Kürt şuuru oluşturmayı amaçlamışlardır. Hemen belirtmek gerekir ki, II. Meşrutiyet döneminde Kürtlerin kurdukları dernek ve örgütlerin milliyetçi bir kimliği yoktur. Daha çok kültürel uyanışı temsil eden örneklerin görüldüğü bu dönemi I. Dünya Savaşı'nın ardından belirgin milliyetçi programlar takip edecektir¹³¹. Ulus devlet anlayışına dayanan milliyetçilik ideolojisi toplumların ekonomik, siyasi ve kültürel olarak gelişim ve dönüşümlerinin neticesinde özellikle 19. yüzyılda büyük bir ivme kazanmıştı. Fakat Kürt toplumu, Avrupa'da ve Osmanlı'da modern manada süren milliyetçilik tartışmalarına en son dahil olan millet olmuşlardır. Mondros Mütarekesi'nden sonra açık bir şekilde milliyetçi bir siyaset takip eden Kürtler, bilhassa Wilson Prensiplerine dayanarak “*milliyetçi*” bilinçle örgütlenmeye yönelmişlerdir. 1919-1923 tarihleri arasında Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışını önemli ölçüde Avrupa ülkelerinde veya Osmanlı'nın Batı tarzı eğitim veren okullarından yetişmiş Kürt aydınlarının faaliyetleriyle gelişme göstermiştir¹³².

¹³⁰ Arsen Avagyan, **A.g.e.**, s. 48-49.

¹³¹ Hakan Özoğlu, **Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği; Kimlik, Evrim, Sadakat**, s. 144-146.

¹³² Kürt milliyetçiliğini “1919-1923 I. Dönem, 1923-1938 II. Dönem, 1938-1960 Sessizlik, 1960-... Yenilenme” olmak üzere dört ayrı döneme ayırıp inceleyen çalışma için bkz. Hamit Bozaslan,

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunda Kürtler önemli rol oynamışlardır. Osmanlı Devleti'ni içerisinde bulunduğu buhrandan kurtarmak ve Anayasayı yürürlüğe koymak amacıyla Askeri Tıbbiye Mektebi'nde bir grup öğrenci tarafından kurulan “*İttihad-ı Osmanî Cemiyeti*” isimli örgütün kurucuları arasında Kürtler de yer almaktadır. İlerleyen yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak tanınacak olan Cemiyet'in beş kurucusundan ikisi Kürt, biri Arnavut ve biri de Çerkez'dir. Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti gibi Kürt kökenli isimler cemiyetin kurucuları arasında yer aldıkları gibi bazı Kürt aydınlar Cemiyet'e sonradan dahil olmuşlardır. Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için Osmanlıcılık düşüncesiyle hareket etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyetin yeniden ilanıya birlikte tüm toplumu kucaklamak adına “*ittihad-ı anasır*” prensibini savunmuştur¹³³.

Jön Türk Hareketi'nin ilk yıllarından itibaren Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti'nin de içinde bulunduğu bir kısım Kürtler bu hareketin içinde yer almışlardır. İttihat ve Terakki ile beraber hareket eden Kürt aydınlar, kendilerini Kürt milliyetçisi olarak tanımlamaktan ziyade Türk ya da Osmanlı olarak nitelendirmişlerdir. Zira, milliyetçilik ideolojisi Müslüman tebaa arasında Hristiyanlara kıyasla daha geç yayılım alanı bulmuştur¹³⁴. Abdurrahman Bedirhan, Seyit Abdülkadir, Kürt Şerif Paşa, Süleyman Nazif, Said-i Kürdi, Şükrü Sekban ve İsmail Hakkı Babanzade gibi önde gelen Kürtler İttihatçılarla ilişki kurmuşlardır. Bu isimlerden bazıları İTC'de önemli görevleri üstlenip görev alırken bazıları dönemin iç politik gelişmeleri çerçevesinde Cemiyet ile yollarını ayırmışlardır¹³⁵.

“Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, **Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri**, Ed. Abbas Vali, 1. Baskı, Avesta Yay, İstanbul 2005, s. 35-62.

¹³³ M. Şükrü Hanioğlu, **Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908**, Oxford University Press, New York 2001, s. 295-297.; Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Kürtleri nitelendirmek için başvurulan “*Jön Kürtler*” ifadesi, II. Abdülhamid'e karşı Jön Türklerle hareket edip Osmanlı'nın kurtuluşu için gayret eden Kürt gençlerini tanımlamak ilk olarak 1922 yılında kullanılmıştır. “Jön Kürt” kavramını ilk kullanan kişinin İranlı Ebülkasım Lahûti olduğu ve Jön Türkler'e izafeten kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu sıfat hem İranlı Kürt Lahûti hem de Bajalan tarafından 1910-1914 tarihleri arasında Kürt aktivistleri ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Djene Rhys Bajalan, **A.g.e.**, s. 85-86.

¹³⁴ Ernest E. Ramsaur, **Jöntürkler, 1908 İhtilâlinin Doğuşu**, Pınar Yay., 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 94.

¹³⁵ Naci Kutlay, **A.g.e.**, s. 84-115.

Babanzade İsmail Hakkı Bey, Kürt toplumunu her şeyden evvel Müslüman, akabinde Osmanlı ve üçüncü aşamada Kürt olarak değerlendirmişlerdir. Öyle ki, Kürtlük ile Osmanlılığın zaman içerisinde bütünleştiğini dile getirmiştir. Bu hususu Babanzâde İsmail Hakkı Bey, Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesinde “*Kürd bittav’ verrıza, bil-âistilâ, şevket ve satvet-i Osmanîye’ye şerefyab-ı duhûl olduğu günden beri hiçbir zaman Osmanlılığa karşı eser-i ihanet göstermemiş, göstermez ve göstermeyecektir... Osmanlılık Kürdlük ve Kürdlük de bilmukabele Osmanlılığı cem’ etmiş, bu iki kelimenin medlûlü birbirine bir hülûl-ı mutlak ile hülûl etmiştir. Osmanlılık maazallah mahvolursa, Kürdlük bânişan kalır.*” şeklinde ifade etmiştir¹³⁶. Osmanlı Devleti’ndeki siyasi, sosyal ve askeri hareketlerin neticesinde gelişen Kürtlerin isyan hareketlerine rağmen Kürt toplumu halifeye bağlılıklarını korumuşlar, padişahın otoritesini tartışma konusu yapmamışlardır. Bu dönemde İsmail Hakkı Bey gibi bazı Kürt aydınları “*Osmanlılık*” üst kimliği düşüncesinden hareketle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile beraber hareket etseler de ahalinin büyük çoğunluğu Abdülhamid’e bağlılıklarını korumuştur.

Osmanlı Hükümeti ile Kürtlerin ilişkilerinin Meşrutiyet dönemi içerisinde kötüleşmesine birtakım sebepler öne sürülmektedir. Bunlardan ilki, Jön Türklerin Meşrutiyet ve Halife Abdülhamid’e yönelik tutumlarına tepki gösteren ve evvelce II. Abdülhamid döneminde askeri unvanlar kazanan Hamidiye Alaylarına mensup olan Kürt aşiret reisleri ile Osmanlı’nın Kürt periferisinde nüfuz sahibi Şeyhleri göstermek mümkündür. Zira Kürtleri, Balkan uluslarından ayıran en önemli özellik din faktörüydü. İslam dinine ve hilafet makamına olan bağlılığı ile bilinen Kürtler için Abdülhamid’in hal’ edilmesi İttihatçılarla ilişkilerin gerilmesinde önemli bir sebep olarak karşımıza çıkmıştır. Diğer taraftan, İttihat ve Terakki’nin bu dönemde aldığı askeri yenilgiler, kültürel ve siyasi olarak Türkçülük düşüncesinin güç kazanmasına yol açtığı ve bu sebeple Kürt toplumunun Osmanlılık fikrinden uzaklaşıp Türkçülük ideolojisine tepki göstermelerine neden olduğu ileri

¹³⁶ Babanzâde İsmail Hakkı, “Kürdler ve Kürdistan”, **Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi**, Sayı 1, 5 Aralık 1908, s. 10.

sürülmektedir¹³⁷. İttihat ve Terakki'nin merkezileştirme politikaları çerçevesinde Türkçülüğü esas alarak hareket ettiği iddiasından hareketle, Kürt önde gelenlerinin Kürt milliyetçiliğine ağırlık vermeye başlamalarına neden olduğu savunulmaktadır¹³⁸. Ne var ki, Türkçülük bu dönemde Osmanlı aydınlarına kavram olarak oldukça yenidir. Osmanlı Devleti'nde Türk kimliği Müslüman olmak ile özdeş olarak görülmüş ve hatta Türk olmak ahaliye hiçbir ayrıcalık kazandırmamıştır. Bu dönemde Kürt, Çerkez, Arap veya Arnavut olmaktan farkı bulunmamakla beraber bu toplumlar gibi Türkler de etnik kökenlerinden önce Müslüman olarak değerlendirilmişlerdir¹³⁹.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bazı Kürt aydınlar arasındaki ilişkilerin ilk sarsıntısı olarak Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin 31 Mart Olayları sırasında Ahrar Fırkası üyeleri, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve Arnavut Başkim Kulübü'nün temsilcileri ile bir araya gelerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politik hayattan uzaklaştırılmasını talep etmeleri gösterilebilir¹⁴⁰. 31 Mart 1909 Olayına karışan pek çok Kürt muhalif yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Sözgelimi, dönemin önde gelen gazeteci ve politikacılarından biri olan Mevlanzâde Rıfat, 31 Mart Olayı sonrasında kurulan Divan-ı Harb tarafından yargılanmış ve on yıl sürgün cezasına çarptırılmıştır. İttihatçı karşıtı yayınlar yapan Serbesti ve Hukuk-i Umumiye gazetelerini çıkaran gazeteci, Fedakaran-ı İslâm Cemiyeti ve Osmanlı Ahrar Fırkası gibi muhalif fırkalarda etkin konumlarda görev almış bir Kürt aydın olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevlanzâde Rıfat Bey, 31 Mart Olayının ardından ilk olarak Mısır'a, sonrasında Paris'e geçmiştir. Benzer şekilde Kürt Şerif Paşa, gıyabında iki defa ölüm cezasına çarptırılmıştır¹⁴¹.

¹³⁷ Waide Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, s. 217-218.

¹³⁸ Kemal Kirişçi – Gareth M. Winrow, **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 109.

¹³⁹ Nejla Günay, “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle ilgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 30, S. 88, Mart 2014, s. 123-125.

¹⁴⁰ Aykut Kansu, **İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913**, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay, İstanbul 2016, s. 97-98.; Sina Akşin, **Şariatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İmge Kitabevi, İstanbul 1994, s. 87-88.

¹⁴¹ Naci Kutlay, **A.g.e.**, s. 90-95, 156-158.

Bu dönemde Kürt aydınlardan bazılarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilişkileri köklü bir değişime girmesinin nedeninin Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı askeri tehditler, iç politik gelişmeler neticesinde Cemiyetin Türk milliyetçisi tutumu geliştirmesi olduğunu öne sürülmektedir. Balkan Savaşı'nın ardından Osmanlıcılık ideolojisiyle unsurların birliği görüşünün güç kaybettiği ve Osmanlı yönetiminin politik çizgisinde Türkçü eğilimin kuvvet kazandığına dair bazı iddialar ortaya atılmaktadır¹⁴². Ancak öne sürülen bu iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Zira, Balkan Harplerinin ve 1913'te İTC'nin yönetimi ele almasının ardından Osmanlı Hükûmeti, devlet bütünlüğünü korumak adına İslamcı bir siyaset takip etmeye devam etmiştir. Öyle ki, bu dönemde Türkçülük ideolojisini savunan Osmanlı aydınları dahi Müslüman kimliklerini ön plana çıkararak çalışmalarını sürdürmüşlerdir¹⁴³.

2.3.1. II. Meşrutiyet Döneminde Kürtlerin Kurdukları Örgütler ve Basın-Yayın Faaliyetleri (1908-1914)

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde basın-yayın faaliyetleri önceki yıllara kıyasla bir ilerleme göstermiş ve çok sayıda kitap, gazete, mecmua basılmıştır. Bunun sonucunda ise bilgi ve fikir alışverişi hızlanmış, meydana gelen olaylar kısa sürede daha geniş sahalara ulaşmıştır. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde bu gelişmeler daha da ilerleme kaydetmiştir. Meşrutiyetle birlikte Kürtlerin örgütler kurup Kürtçe dergi ve gazete çıkararak kendi kültürel varlıklarını sorgulamaya başlamaları önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu açıdan Kürtlerin Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik düşüncesine kapılıp hareket eden halklar arasına en son dahil olan topluluk olduğu söylenebilir. Öte yandan II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamı ile memleket genelinde örgütlenme yasal hale gelmiş ve Kürt ileri gelenleri bu anlamda çok sayıda çalışma yapmışlardır.

1908-1914 Tarihleri Arasında Kurulan Kürt Örgütler

¹⁴² Djene Rhys Bajalan, **A.g.e.**, s. 121-122.; Naci Kutlay, **A.g.e.**, s. 140-149.

¹⁴³ Nejla Günay, **A.g.m.**, s. 125-126.

- 1- Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti (İstanbul, 1908)
- 2- Osmanlı Kürd İttihad ve Terakki Cemiyeti (İstanbul, 1908)
- 3- Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti (İstanbul, 1910)
- 4- Kürdistan Teşrîk-i Maarif Cemiyeti (İstanbul, 1910)
- 5- Kürdistan Muhibban Cemiyeti (İstanbul, 1910)
- 6- Kürd Talebe Cemiyeti [HEVÎ] (İstanbul, Diyarbakir, Erzurum ve Avrupa, 1912)
- 7- Gehandinî Cemiyeti (İran-Hoy, 1913)
- 8- İstahlâs-ı Kürdistan Cemiyeti/Kürdistan Kurtuluş Cemiyeti (Kahire, 1914)¹⁴⁴.

1908-1914 Tarihleri Arasında Kürt Yayın Organları

- 1- Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi (İstanbul, 1908-1909)
- 2- Şark ve Kürdistan Gazetesi (İstanbul, 1908)
- 3- Kürdistan Gazetesi (İstanbul, 1908-1909)
- 4- Serbesti Gazetesi (İstanbul, 1908-1909)
- 5- Rojî Kürd Dergisi (İstanbul, 1913)
- 6- Yekbun Dergisi (İstanbul, 1913)
- 7- Hetawî Kürd Dergisi (İstanbul, 1913-1914)¹⁴⁵.

Meşrutiyetin yeniden tesis edilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde Kürtler, basın ve yayım faaliyetlerine ilgi göstermişler ve bu dönemde çok gazete, dergi ve kitap basılmıştır. Kürt ileri gelenlerinin öncülük ettiği siyasi ve kültürel alandaki çalışmalar sayesinde Kürt toplumunu eğitmek ve geliştirmek hedeflenmiştir. Kürtler

¹⁴⁴ Celâl Temel, **I. Dünya Savaşı Yıllarında 1916 Kürt Teciri ve İttihat ve Terakki'nin, İskân ve Nüfus Politikaları (1908-1918)**, İsmail Beşikci Vakfı Yay., İstanbul 2019, s. 15.; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, C. I, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 404-413.

¹⁴⁵ Celâl Temel, **A.g.e.**, s. 16.; İlhan Kaya, Enver Yalçın, Gülşah Savaş Çakmakçı, **Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi**, UKAM Yay., İstanbul 2015, s. 10-34.; Ayrıca Kürt Basın Faaliyetleriyle ilgili bkz. Ayhan Işık, "Kurdish and Armenian Relations in The Ottoman Kurdish Press (1898-1914)", İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2014.; Ahmet Alan, **Hetawî Kürd (1913-1914)**, Avesta Yay., İstanbul 2016.

ilk olarak “*Kürdistan*” isimli gazeteyi çıkarmışlardı. Mikdad Mithat Bedirhan tarafından 9 Nisan 1898 tarihinden itibaren çıkarılmaya başlanan Kürdistan Gazetesi, yayın hayatına Türkçe ve Kürtçe olarak devam etmişti. Bu gazete Kahire’de yayımlanmaya başlamış daha sonra Cenevre, Londra ve İngiltere’de basılarak varlığını 1902’ye kadar sürdürerek toplamda 31 sayıya ulaşmıştı¹⁴⁶. Kürtlerin oluşturduğu ilk örgütlenme ise 1900 tarihinde Kürdîzâde Ahmed Râmîz Bey tarafından teşkil edilen “*Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti*” ile olmuştu. Ahmed Ramis Bey gibi önde gelen Kürt âlimlerinin yer aldığı bu cemiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni desteklemiş ve dönemin idari yönetimine karşı muhalif olmuştu¹⁴⁷.

II. Meşrutiyet’in ilanının ardından oluşan düşünce ve örgütlenme ortamında Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, 19 Eylül 1908’de sürgünden dönen Kürt aydınları tarafından kurulmuştur. Kurucuları arasında Şemdinan ailesinden Şeyh Ubeydullah’ın oğlu Seyyit Abdülkadir, Bedirhan ailesinden Bedirhan Paşa’nın oğlu Mehmed Emin Ali Bedirhan, Baban ailesinden veya aşiretinden Babanzade Ahmet Naim Bey yer almışlardır. Bu üç Kürt ailesinden Kürtlerin siyasi ve kültürel gelişimlerine katkıda bulunan simalar hem dönem boyunca hem de sonraki dönemlerde çıkmaya devam etmişlerdir¹⁴⁸.

Abdullah Cevdet “*Bir Hitab*” isimli yazısında Kürt gençleri okuma yazma öğrenmeye, tarihlerini araştırıp geleceklerine sahip çıkmaları ve eğitim, kültür ve medeniyet sahasında gelişmeleri gerektiğini öğüt vermiştir. “*Genç Kürtlere sormak ve anlatmak isterim. Ne olmak istiyorlar? Veyahut ne olmamak istiyorlar. Osmanlı İmparatorluğunda bir unsur mu? Unsur fakat nasıl bir unsur, çürüten ve çürüyen bir unsur mu, yoksa yenilenen ve yenileten, yaşayan ve yaşatan bir unsur mu?*”

¹⁴⁶ Erol Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye**, Nobel Yay., Ankara 2004, s. 15.

¹⁴⁷ M. Emin Zeki, **Kürdistan Tarihi**, Baybun Yay., 2. Baskı, Ankara 1992, s. 158.; Hıdır Göktaş, **Kürtler: İsyan-Tenkil**, Alan Yay. 3. Baskı, İstanbul 1991, s. 25.; Malmîsanij, **Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbakir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)**, Vate Yay., İstanbul 2010, s. 15.

¹⁴⁸ Malmîsanij, **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, Avesta Yay., İstanbul 1999, s. 15-27.; Bilâl N. Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, Bilgi Yay., İstanbul 2007, s. 251-254.

sözleriyle kültürel miraslarını tanımaya teşvik etmiştir¹⁴⁹. Abdullah Cevdet bir başka yazısında Kürtlerin dillerini, kültür ve tarihlerini öğrenmek istediklerini, ırksal eğilimlerini keşfetmek istediklerini dile getirmiştir. Bu minvalde “*aydın olan hükümetimiz*”in bu konuya destek vereceğini ifade etmiştir¹⁵⁰.

II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçılarla beraber hareket eden Kürtler, Arnavut ve Arap örneklerine öykünerek İstanbul’da çeşitli örgütler kurmuşlar ve üye olmuşlardır. Kurulan cemiyetlerin yönetici kadrosunda meşhur Kürt ailelerine mensup kişiler yer alırken, Cemiyete ait çalışmaları genellikle Aşiret Mekteplerinde eğitim alan Kürt gençleri oluşturmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki, Kürtlerin bu faaliyetleri belirli ailelerin çabalarına bağlı kaldığı için gelişme gösterememiştir. Kürt aydınları, Kürt kültürünü, edebiyatını, dilini ve tarihini araştırırken Kürt halkının çoğunluğuna hitap edememiştir. Bu açıdan Kürt aydınların girişimleri tepeden inmece aydınlanmayı temsil etmekteydi¹⁵¹.

2.4. Ermeni-Kürt İş Birliği Teşebbüsleri

Kürtler ve Ermeniler arasında XIX. Yüzyılın sonlarında hem iş birliği hem de çatışma ortaya çıkması birtakım sebeplerden ileri gelmektedir. Osmanlı Devleti’nde yer alan bu iki toplumu doğrudan ilgilendiren mesele sadece İmparatorluğun Doğu Anadolu’ya yönelik politik yaklaşımını değil aynı zamanda bölgesel ve küresel siyasetle bağlantılı güç dengesini yakından ilgilendirmektedir. Bu nedenle Kürt-Ermeni halkı arasında yeri geldiğinde çatışma ve yeri geldiğinde iş birliği hareketleri, hegamon güçlerin politik mücadelelerinden bağımsız düşünülemez bir noktada bulunmaktadır. Bilhassa İngiltere ve Rusya’nın bölge kontrolü için güç mücadelesine girişmeleri, Osmanlı Devleti’nin Doğu Anadolu’da kontrolü sağlamak adına merkezileştirme siyaseti gütmesine yol açmıştır. Tanzimat dönemi ile başlayıp II.

¹⁴⁹ Doktor Abdullah Cevdet, “Bir Hitab”, **Rojî Kurd**, Sayı 1, 19 Haziran 1913, s. 17-18.

¹⁵⁰ Doktor Abdullah Cevdet, “İttihad Yolu”, **Rojî Kurd**, Sayı 2, 19 Temmuz 1913, s. 7-8.

¹⁵¹ Fatih Ünal, “II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılıkçı Hareketi”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Meşrutiyet 100. Yıl C. II, S. 46, Ağustos-Eylül-Ekim 2008, s. 69-106.

Abdülhamid iktidarında da devam edilen merkezileştirme çabaları, geleneksel güç yapıları üzerinde oldukça köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Kürt beylerinin yerel iktidarlara elde etmek veya korumak için rekabet etmesi ile güç mücadelesinin ortasında kalan hem Kürt hem de Ermeni köylüleri zarar görmüşlerdir¹⁵².

Ermeniler ve Kürtler arasındaki münasebet II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte de devam etmiştir. Bu dönemde pek çok Ermeni-Kürt gazete ve dergisi, Anadolu'nun Doğu bölgelerinde bir arada yaşadıkları toplumlar arasında güzel diyalog geliştirmesi, eski anlaşmazlıklarının çözüme kavuşturulması ve özellikle Kürtlerin ve Ermenilerin birbirlerini yakından tanımaları için neşriyat yapmaya başlamışlardır. Erzurum'da yayımlanan Haratch adlı gazetede Ermeniler, tarihin çok erken dönemlerinden beri üzerinde yaşadıkları toprakları paylaştıkları komşuları olan Kürtlerin tarihini ve kültürünü yeterince bilmedikleri yönünde eleştiri yapmışlardır. Bu nedenle yerel Ermeni gazetesi olan Haratch, "*Komşularımız*" başlığı altında bir dizi makale neşretmeye başlamıştır. Bu yazıların temel amacı iki unsurun bir arada barış, huzur ve uyum içerisinde yaşamalarına katkı sağlamaktır. Yazarların ortak kanaatleri, Kürtlerin eğitimsiz, cahil oldukları, talan yoluyla yaşamaya alıştıkları için kılıç ve kana karşı doğal bir yatkınlıklarının olduğu yönündedir. Kürtlerin eğitimsizliğinin devam etmesi halinin Ermeniler için yeni yağmalamalara neden olacağını belirtmiştir. Öte yandan Haratch gazetesi yazarları anayasal düzene geçilmesinin Kürt ağaları açısından kabul edilemez olduğu için Jön Türklerin "*Kürt Aydınlanması*" meselesini ciddiye almadığı müddetçe yeni rejimi istikrara kavuşturamayacağı değerlendirmesini yapmışlardır¹⁵³.

"Kürtleri eğitelim, şövalye özelliklerini geliştirelim, olumsuz içgüdülerini ortadan kaldıralım ve erdem, iyilik ve güzellik tohumunu ekmeye

¹⁵² Brad Dennis, "Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire: Power Structures and Interactive Behavior", The University of Utah Master of Arts Middle East Studies/History, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, December 2008, s. 100-114.

¹⁵³ Ohannes Kılıçdağı, "Socio-Political Reflection and Expectations of the Ottoman Armenians After The 1908 Revolution: Between Hope and Despair", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul 2014, s. 156-159.

çalışalım. O zaman yürek ve ruh tarafından terbiyeli olan Kürdün anavatanına gerçek hizmetler sunacağına emin olabiliriz.”¹⁵⁴.

Ermeniler Haratch gazetesinde aynı zamanda Türkçe ve Kürtçe ekler yayınlanacağını söyleyerek toplumlar arasında uzlaşma, iş birliği ve karşılıklı yardım ve anlayışın barış ve kalkınma için şart olduğunu duyurmuştur¹⁵⁵. Benzer yayınlar diğer Ermeni gazetelerinde de yer bulmuştur. Örneğin, Sivas’ta yayınlanan Antranik Gazetesi’nde bir Ermeni, toplumların arabulucular olmadan münasebet kurması gerektiğini ve doğrudan iletişim kurulması sayesinde pek çok müdahalelerin önüne geçileceğini belirtmiştir. Netice itibarıyla Ermeniler, toplumsal barışa katkı sağlayabilmek adına bir arada yaşadıkları Kürtler ile diyalog geliştirmeye gayret göstermişlerdir¹⁵⁶.

II. Meşrutiyet Döneminde Kürtler de Ermeniler ve diğer Hristiyan tebaa ile iyi ilişkilerin sürdürülmesi için çaba sarf etmişlerdir. Meşrutiyet’in ilanını takip ederek kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin birinci maddesinde cemiyetin kuruluş amaçları açıkça izah edilmiştir. Bu maddede Cemiyet, halifelik ve sultanlığa bağlı kalınması, ülkenin ve milletin selametini temin eden ve şariat hükümlerine bağlı olan anayasanın korunması, Kürtlerin eğitim ve kültür bakımından geri kalmışlığının ortadan kaldırılması, Kürtlerin diğer Osmanlı tebaasıyla ve diğer Kürt aşiretleriyle ama bilhassa Ermenilerle aralarındaki husumetin önlenerek bir arada uyum içerisinde yaşamaları için gayret edeceklerini şu sözlerle dile getirmiştir;

“...Kanun-ı Esasi’nin kavaid-i muhassenatını bu hakayika vakıf olmayan birtakım Kürtlere tefhim ve Osmanlılık sıfat-ı mübeccelesini daima muhafaza ile beraber din ve devletin yegâne medar-ı terakki ve hayatı bulunan usûl-u meşrutiyet ve meşveret muhafaza ve idame edildikçe makam-ı

¹⁵⁴ Adrag, “Adilcevaz Felaketi”, **Haratch (İleri)**, 10 Kasım 1909, S. 47, s. 2-3’den aktaran Ohannes Kılıçdağı, **A.g.t.**, s. 156.

¹⁵⁵ “Our Aim” **Haratch (İleri)**, 31 Mayıs 1909, S. 1, s. 1’den aktaran Ohannes Kılıçdağı, **A.g.t.**, s. 159.

¹⁵⁶ K. Metzadurian, **Antranik**, 11 Temmuz 1909, S. 27-28, s. 1’den aktaran Ohannes Kılıçdağı, **A.g.t.**, s. 160.

*hilâfet-i kübra ve saltanat-ı uzmaya Kürtlerin revabıt-ı vesikasını teşyid eylemek ve vatandaşları olan Ermeni ve Nasturi ve akvam-ı saire-i Osmaniye ile hüsn-i imtizaç ve muaşeretlerini bir kat daha takviye ve tezyid ve kabail ve aşair arasındaki bazı gûna münaferet ve ihtilâfı izale...*¹⁵⁷.

Kürtler uzun yıllar beraber yaşadıkları Hristiyan toplulukları ve bilhassa Ermenileri “*Fileh*”¹⁵⁸ olarak ifade etmişler ve Kürt yayınlarında bu sıfatla Ermenilerden sıklıkla söz etmişlerdir. Meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Gazetesi vasıtasıyla Kürtler ve Ermeniler arasında iyi münasebetlerin kurulması yönünde yazılar neşretmişlerdir. Sözgelimi, Seyyid Ehmed Şewqî, “*İttifak, vatandaşların kendi aralarında birlik olması demektir, bu yurttaşlar Ermeni olsalar bile.*” diyerek Osmanlı Devleti’nde yer alan unsurların birlikte uyum içerisinde hareket etmelerine işaret etmiştir¹⁵⁹. Yine dönemin önemli dergilerinden olan Rojî Kürt’te “*Bugün Ermenilere baktığımız zaman onlarda yüzde biri okur yazarken; bize baktığımızda binde birimiz okur yazardır.*” sözlerini kaydetmiştir¹⁶⁰. Buradan hareketle bir yandan Kürt yazarlar, Ermeni toplumuyla ittifak içerisinde ilişki kurmalarına salık verirken, diğer taraftan Ermenilerdeki eğitim ve kültürel ilerlemelerine yetişmek için gayret edilmesini tavsiye etmişlerdir.

Babanzade İsmail Hakkı Bey, Kürt Teavün ve Terakkî Cemiyeti Gazetesi’nde iki kavmin tarihi süreçteki ilişkilerinden bahsederek bir yazı kaleme almıştır. İsmail

¹⁵⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, C. I, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 409.; Malmısaniy, **A.g.e.**, s. 19-20.; Kürtler kendi toplumuna ve bazı beylere hitaben Ermenilere dostça davranmalarını ve el konulan toprakları iade etmelerini emreden telgraflar çekmişlerdir. Dikran Mesron Kaligian, **A.g.e.**, s. 38.

¹⁵⁸ “*Fileh*” Kürtçe “*Gayrimüslim*” demektir. Mikran Baran, **Türkçe-Kürtçe Sözlük - Ferhanga Kurdî-Tirkî**, Ozan Yay., İstanbul 2013, s. 168.; Bu tabir, tetkik eserler, hatırat ve öykülerde sıklıkla “*File, fille, fila*” şeklinde geçmektedir; “*Türkçe gâvurun karşılığı Kürtçe fillaydı.*”, Mıgırdiç Margosyan, **Fillaname**, Aras Yay., 1. Baskı, İstanbul 2018.; Mıgırdiç Margosyan, **Taxa Filla**, Çev. Rûken Bağdu, Aras Yay., 1. Baskı, İstanbul 2018.; Mıgırdiç Margosyan, **Gâvur Mahallesi**, Aras Yay., İstanbul 1994, s. 70-71; 82-83.; “*Pisti fermane fileya tu hati dünyaye*”, Desmond Fernandes, **Kürt ve Ermeni Soykırımları: Sansür ve İnkârdan İkrara?**, Weşanên Pêri Yay., İstanbul 2013, s. 50.; Musa Anter, **Hatıralarım**, C. I, Weşanên Welat Yay., Stokholm 1991, s. 30.; Mela Mehmûde Bayezîdî, **A.g.e.**, s. 115.

¹⁵⁹ “*İttihâd dibêjine ittîfaqa bi welatîya xwe ra, bira File be.*”, Seyyah Ehmed Şewqî, “*Ey Gelî Kurdan*”, **Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi**, 5 Aralık 1908, s. 21.

¹⁶⁰ “*Îro bigerî Fila ji sedîkî xwendî, Em nav xo kî bigerin tenê jî hezarekî*”, Eşîrmilî Fazil Mûxlis, “*Xwedî û Xebat*”, **Rojî Kurd**, S. 1, 19 Haziran 1913, s. 44.

Hakkı Bey bu yazıda Ermenilerin haklarına, can ve mal güvenliklerine Kürt toplumunun saygılı olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir;

“Kürdlere atılan galiz bühtanların biri, Ermenilere güya minelkadîm udvanı bulunması, güya Ermenilerin öteden beri düşman-ı canları olmasıdır. Devr-i sabıkı tarih-i beşerden tayyetmek mümkün olsa, hiçbir kavmin komşusu, daimî refîki olan diğer bir kavim ile o derece hüsn-ü imtiyâc ettiği görülemez. Ne hacet? Devr-i sabık meydana gelinceye kadar, Kürdlere karşı Ermenilerden ne vakit bir şikâyet sâdır oldu?... Sair Osmanlılar gibi Kürdler de gayr-i Müslim vatandaşlarının mezhebine, can ve mal ırzına riwayetkârdırlar. Müslüman, hem pek bir hâlis Müslüman olmak hasebiyle, “lehüm ma lena ve aleyhim ma aleyna” kavl-i celîl-i Nebevîsini belki herkesten ziyade hüsn-i takdir etmişlerdir, el’an etmektedirler. Ma’mâfih, şimdi artık bu elîm hatîrâtı bırakalım.”¹⁶¹

İsmail Hakkı Bey’e göre Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelen çatışma ortamı, Abdülhamit devrinde başlamıştır. Bu devirden önce Ermeni tebaanın Kürtlerden yana şikâyetinin bulunmadığını belirten İsmail Hakkı Bey, yazısına *“Kürdler hakikaten Ermenilerin canına kasdetmiş olsalar, daha evvel Berlin Muahedesinin 61’inci maddesi daha meşîme-i tefekkürden doğmamış iken”* saldırabileceklerini kaydetmiştir. Öte yandan Kürtlerin Müslüman olmayan unsurlara karşı *“haklarımız hakları, vazifelerimiz vazifeleridir”* düşüncesiyle hareket ettiklerini vurgulamıştır ¹⁶². Benzer şekilde Hüseyin Paşazade Süleyman da Kürtlerin ve Ermenilerin uzun yıllardır aynı coğrafyanın sakinleri olduklarını, farklı dinleri benimsemiş olmalarının iki toplum arasında ihtilaf yaratmadığını ve iyi münasebetlerini sürdürdüklerini ifade etmiştir. Ancak memleket genelinde kötü yönetim ve mekteplerin eksikliği gibi nedenlerle Kürtler ve Ermeniler arasında anlaşmazlıkların meydana geldiğine değinen Hüseyin Paşazade Süleyman, Anayasal düzenin tesisiyle beraber iki halkın eski münasebetini yeniden oluşturabileceğini

¹⁶¹ Babanzade İsmail Hakkı, “Kürdler ve Kürdistan”, **Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi**, S. 1, 5 Aralık 1908, s. 11.

¹⁶² A.y.

belirtmiştir¹⁶³. Kürt aydınları Ermeniler ve Kürtler arasındaki yaşanan çatışmalar için döneminin kötü yönetimini, doğrudan Sultan II. Abdülhamid'i suçlamışlardır. Ancak Kürtler taraftan dile getirilen kardeşlik ve iş birliği sözleri oldukça erken olarak değerlendirilebilir¹⁶⁴. Zira, Doğu Anadolu bölgesinde Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan ve temelinde bölgesel hakimiyet mücadelesi yatan çatışmalar Berlin Antlaşması öncesi de olduğu gibi ilerleyen dönemde yaşanmaya devam etmiştir.

Meşrutiyet Devrinin dergilerinden biri olan 'Hetawî Kurd Dergisi'nde de Kürt-Ermeni ilişkilerine temas edilmiştir. Mevlânzade Rıfat, dergide yazdığı bir yazıda Kürtlerin ve Ermenilerin "Urdu-Urardu" kavmine mensup olduklarını, harflerinin, edebiyatlarının ve lisanlarının aynı olduğunu vurgulamıştır. Zaman içerisinde Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte Ermenilerin Kürtlerle birlikte yollarının ayrıldığını belirtmiştir. Mevlânzade Rıfat bu sözlerin hemen ardından bu iki ırkın el ele vermesini, beraber "Aheng-i Hayât"ın kurulmasına çaba göstermeleri gerektiğini söylemiştir. Fakat Ermeniler Kürtlere kıyasla daha çok ilerleme kaydeden bir millet olduğu için Ermenilerin örnek alınmasını tavsiye etmiştir¹⁶⁵. Aynı dergide yazan Abdullah Cevdet, Kürtlere ve Kürtlüğe hizmet etmek için köylere gidip ilkokul öğretmenliği yapmanın gelişigüzel tayin edilen bir yerde kaymakamlık yapmaktan daha muteber olduğunu ve ancak bu sayede Kürtlerin aydınlanabileceğini ifade etmiştir¹⁶⁶. Buna karşılık Mevlânzade Rıfat, Abdullah Cevdet ile farklı kanaatlere sahiplerdir. Ona göre, Kürt gençlerinin Anadolu'ya rastgele yayılması lüzumsuz olacaktır. Mevlânzade evvela Ermeni milletinin daha önceden yaptığı gibi, Kürtleri sosyal ve kültürel manada bilinçlendirmek ve Kürt ileri gelenlerini bir gaye etrafında örgütlemek gerektiğini savunmuştur¹⁶⁷.

¹⁶³ "Milâd-ı İsâ'dan 2600 sene evvelinden beri yani tarih nazarının erebildiği devirden bu âna kadar Kürdistan'da kemal-i ittihad ve mahabbetle yaşamış olan Kürtler ile Ermeniler arasında iddia olunan nifak-ü husumet esasen mevcud bulunmuş olsaydı, birinin diğerini bu kadar medîd bir zaman içinde herhalde imha eylemesi lâzım gelirdi." Hüseyin Paşazade Süleyman, "Kürdler ve Ermeniler", **Kürt Teavün ve Terakkî Gazetesi**, 30 Ocak 1909, S. 9, s. 3-6.

¹⁶⁴ Fatih Ünal, **A.g.m.**, s. 80.

¹⁶⁵ Mevlânazade Rıfat, "Muhterem "Hetawî Kurd" Gazetesi Müessislerine", **Hetawî Kurd**, S. 2, 4 Aralık 1913, s. 3-4.

¹⁶⁶ Doktor Abdullah Cevdet, "Hetawî Kurd Gazetesi Muharrirlerine", **Hetawî Kurd**, S. 1, 24 Ekim 1913, s. 3-4.

¹⁶⁷ Mevlânazade Rıfat, **A.y.**

Bu dönemde Kürt basınında oldukça büyük bir öneme haiz olan Rojî Kurd dergisinde de Kürt-Ermeni ilişkileri ele alınan konulardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. “*İttihad Yolu*” isimli yazıda Abdullah Cevdet, muhtelif unsurlardan müteşekkil olan imparatorluklarda din ve ırk farklılıklarının memleketin çeşitliliği bakımından değerli olduğunu beyan etmiştir. Bununla birlikte “*Unsurların birliğini istiyoruz. Unsurların ferdiliğini de isteyebilmeliyiz. Bu sorun sosyoloji açısından ferdilik demek ayrılık demek değildir. ‘Allah kardeşi kardeş yaratmış, ikisini ayrı yaratmış’ atasözü de böyle söyler.*” cümlesiyle Abdullah Cevdet, milliyet bilincini korumayı ancak aynı zamanda Osmanlı üst kimliğiyle birleşmenin önemine vurgu yapmıştır. Ona göre, Ermenilerle karşılaştırıldığında Kürtler kültürel çalışmaları daha geç takip etmeye başlamışlar ve bu yüzden Ermenilerle Kürtlerin ilerlemeleri hiçbir zaman eşit olmamıştır¹⁶⁸.

Balkan Savaşlarının Osmanlı mağlubiyetiyle sonuçlanmasının ardından Kürtler ve Ermeniler yeni bir ittifak arayışına girmişlerdir. Bu dönemde Kürt-Ermeni ilişkileri incelendiği zaman her iki unsurun iyi münasebetler kurabilmeleri adına Kürt ve Ermeni ileri gelenlerinin gayretleri dikkat çekmektedir. Balkan Harbinden sonra 1913’te Ermenilerin siyasi çizgisi değişince Şeyh Said Ali, Taşnaksutyun ile görüşme talebinde bulunmuştur. Bundan evvel Taşnak liderleri Şeyh Said Ali’ye Ermeni ve Kürt iş birliğinin her iki ulusun menfaati için gerekli olduğunu belirtmişlerdi. Şeyh ise şartların olgunlaştığı düşüncesiyle güvendiği bir kişi olan Melikan’lı Molla Selim’i Taşnaklarla görüşmeye göndermiştir. Molla Selim, Şeyh’i temsilen Daron Taşnak Merkez Komitesi azası olan rahip Vartan Vartabet ile görüşmüştür. Bu görüşmenin ardından Şeyh’in Ermeni ve Kürtlerin iş birliği kurmaları yönündeki teklifini ikinci olarak Daron’daki Taşnak liderleri Vartan Vartabet, Görün ve Rupen’e de iletmiştir. Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadıkları

¹⁶⁸ “*Kürt vatandaşlarımız Ermeni vatandaşlarımızla yanyana yaşıyorlar. Ermeni vatandaşlarımızın köylerinde Şekspir’in ‘Hamlet’i Makbet’i Julsezar’ı Kral Luyi okunuyor. Ermeni Alfıyer’inin, Dante’nin, Montesquyo’nun, Darwin’in bundan elli sene önce -evet elli sene önce- Ermenice Venedik şehrinde ‘Mekinarist’ okulunda tercüme ve aynı Ermeni kuruluşun büyük matbaasında basılmış eserlerini okuyorlar.*”, Doktor Abdullah Cevdet, “İttihad Yolu”, **Rojî Kurd**, S. 2, 19 Temmuz 1913, s. 8.

bölgenin onlara ait olduğu, bu sebeple özerk yönetime sahip olması gerektiği ve Ermenilerle Kürtlerin idaresi altında bulunmasını ihtiva eden teklif karşılıklı uzlaşa ile kabul edilmiştir¹⁶⁹. Diğer taraftan Rusya ve İngiltere gibi Devletler Doğu Anadolu’da yaşayan unsurları kendi politikaları çerçevesinde yönlendirmeye devam etmişlerdir. Bu durum mevcut ihtilafların çoğalmasına ve çatışma halinin uzamasına neden olmuştur. Zaman içerisinde Osmanlı Devleti’ne bağlılığı azalan bazı Kürt aşiretleri Rusya ve Ermenilerle iş birliği içinde hareket ederek Bitlis’te büyük çaplı bir ayaklanma başlatmışlardır. Osmanlı, bölgede bulunan Ermenilere kendilerini korumaları için silah dağıtmıştır. Ayrıca Taşnak üyeleri isyanın sonlandırılması için Ermeni gönüllü birlikleri oluşturmuştur. Böylece Kürt isyanı yakın zamanda ittifak kurdukları Ermenilerin de azımsanmayacak desteği ile bastırılmıştır¹⁷⁰.

¹⁶⁹ Şeyh Said Ali’nin amacı, Batılı Güçlerin ve Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne uygulamaya çalıştığı reform uygulamaları neticesinde Kürtlerin olumsuz etkilemesini engellemektir. Hatta Osmanlı’yı Ermeniler lehine ıslahat yapmaya zorlayan devletlerin desteğini kazanabilmektir. Kürtlerin yapacağı isyan hareketine taraftar olabilecek devletlerin desteğini kazanabilmek amacıyla Ermenilerle iyi münasebetler kurmuştur. Garo Sasuni, **A.g.e.**, s. 156-157.

¹⁷⁰ Nejla Günay, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Ermeni-Kürt İlişkileri ve Kürt Milliyetçiliğinin Gelişiminde Ermenilerin Rolü”, **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Atatürk Üniversitesi Yay., 2-4 Mayıs 2012, s. 327-330.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARINDAN ÖNCE OSMANLI HÜKÛMETLERİ VE HÜKÛMETLERİN KÜRT-ERMENİ ANLAŞMAZLIKLARINA YAKLAŞIMI

3.1. MEHMET KÂMİL PAŞA HÜKÛMETİ

Meşrutiyet'in yeniden ilanı üzerine Said Paşa 22 Temmuz 1908 tarihinde kurduğu hükûmet istifa etmiş, ardından hükûmeti kurmak görevi yeniden Said Paşa'ya verilmiştir. Bu yeni hükûmeti II. Meşrutiyet'in ilk hükûmeti olarak değerlendirmek gerekir. Fakat Said Paşa'nın karşılaştığı muhalefet nedeniyle kurduğu bu yeni hükûmet de uzun ömürlü olamamış, istifasını takiben Sadaret makamına Kâmil Paşa getirilmiştir¹⁷¹.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından ikinci hükûmet, 6 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa tarafından kurulmuştur¹⁷². Kâmil Paşa, Osmanlı Devleti'ni iç ve dış politikada temsil edebilecek kabiliyete sahip, yeniden ilan edilen Meşrutiyet rejimine ve rejimin gereklerine riayet edecek bir şahsiyet olarak görülmektedir. Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi İttihat ve Terakki'nin bir isteğiydi. Cemiyet yönetime

¹⁷¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I, K. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1983, s. 71-79.; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, C. 4-5, İş Bankası Kültür Yay, İstanbul 2012, s. 1391.; İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Türkiye Yay., C. V, İstanbul 1971, s. 95-97-101. Fatih Mehmet Sancaktar, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet' Millî Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahid Yalçın Örneği (1908-1925)**, Atam Yay., Ankara 2009, s. 55-66.

¹⁷² Kâmil Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, C. 4-5, İş Bankası Kültür Yay, İstanbul 2012, s. 1347-1472.; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, C. III, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1989, s. 39-54; Hilmi Kâmil Bayur, **Sadrazam Kâmil Paşa -Siyasi Hayatı-**, Sanat Basımevi, Ankara 1954.; İsmail Şen, "Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa: 1832-1913", AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 1995.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadr-ı Âzâm Kâmil Paşa'nın Siyasi Hayatı İsimli Eser Dolayısıyla II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa", **Belleten**, S. 74, C. XIX, Nisan 1955, s. 203-245.; Nesimi Yazıcı, "Sadrazam Kâmil Paşa'nın Yabancı Basınla İlgili Bazı Görüşleri", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 413-434.

doğrudan el koyacak kuvveti kendisinde bulamadığından iktidarı denetlemekle yetinmişti. Yönetim tecrübesi olmayan İttihat ve Terakki tecrübeli bir devlet adamıyla güvenli bir ortam tesis etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti de bir bildiri yayınlayarak hükümete müdahalede bulunmayacağını beyan etmiştir¹⁷³.

3.1.2. Hükûmet Programı

Hükümet programında Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girdiğini hatırlatarak başlayan Sadrazam Mehmet Kâmil Paşa, Anayasa'nın yürürlükte olmadığı dönemde çıkarılan bazı nizamların ve usul-i idarenin Kanun-i Esasi ile bağdaşmadığını ifade etmiştir. Bu nedenle “...*Kanun-ı Esasi metn ü ruhunun icabatına tevfiğ eylemek tabi'i bulunmuş ve işbu metn ü ruha mugayir olarak şekl-i kanunîyi gayr-i haiz ne kadar evamir ve tenbihat var ise cümlesi keenlemyekün addolunarak şu tadil-i su-i icra'ıyye ve ref' ü ilga tarikleriyle...*” diyerek bu emir ve uygulamaların yok hükmünde kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak hali hazırda devlet idaresinde kullanılan yasaların Meclis verimli olarak çalışmaya başlayacağı döneme kadar yürürlükte kalmasının zaruri olduğunun da altını çizmiştir. Öte yandan Kâmil Paşa, öncelikli olarak bütçe oluşturup meclise sunulacağını, devletin aldığı vergilerin yasa ve yönetmeliklerinde düzenlemelere gidileceğini, yeni vergilerin yürürlüğe gireceğini, âtıl durumda kalan kaynaklardan fayda sağlanacağını ilan etmiştir. Ayrıca programda devlet memurlarının maaşlarında düzenlemeler yapılacağını, ihtiyacın üzerindeki memur sayısının azaltılacağını, bu memurların peyderpey kabiliyetlerine göre ilerde açılacak kadrolarda istihdam edileceğini ve bu sürede iâşeleri için bir süre maaş desteği verileceğini açıklamıştır¹⁷⁴.

Hükümet ilan ettiği programla pek çok sahada düzenlemeler yapacağını haberini vermiştir. Öyle ki, Faroz Ahmad Mehmet Kâmil Paşa'nın hükümet

¹⁷³ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul 1987, s. 47; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1987, s. 89.; Hüseyin Cahid, **Tanin**, 8 Ağustos 1908, No: 8, s. 1.

¹⁷⁴ İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler (1908-1923)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 59-64.

programının Osmanlı Devleti'ni çağdaş bir hale getirmek için ıslahat yapılmasının zorunlu olduğu fikrinden hareketle oluşturduğunu söylemektedir¹⁷⁵. Hükümet uygulamaya koyacağı tasarruf politikalarıyla ordu ve donanmanın gücünü kaybetmeden gelirlerini arttıracaklarını, yargıda var olan sorunların çözümü için reform hazırlanacağını, kapitülasyonlar ve yabancılara tanınan imtiyazların zaman içerisinde kendi rızalarıyla kaldırılmaya çalışılacağını ve toplumsal ihtilaf konularından biri olan emval-i gayr-ı menkul sorununu çözeceğini açıklamıştır. Öte yandan Osmanlı'daki unsurlar arasında adaletin ve eşitliğin tesis edileceğini “...mülk-i Osmani'ye giren fikr-i terakkinin hukuk ve sınıf-ı muhtelif-i ahali arasında müsavat-i kâmile-i hukuk ve veza'ife...” sözleriyle bildirmiştir. Bu nedenle Kâmil Paşa, tebaanın eşit olduğu kabulüyle askerlik görevine tüm Osmanlı vatandaşlarının katılmasını ve askeri mekteplere gayrimüslimlerin de alınmasını öngören yasa düzenlemelerinin yararlı olacağı değerlendirmesini yapmıştır¹⁷⁶.

Hükûmetin oluşturulması İttihatçılar ve kamuoyu tarafından olumlu olarak değerlendirilmiştir. Ancak İttihat ve Terakki'nin, hükûmetin işlerine müdahalede bulunmayacağını ilan etmesine rağmen iç ve dış siyasette karıştığı olaylar neticesinde Kâmil Paşa ile sürdürdüğü iyi münasebetler zamanla yerini gergin bir ortama bırakmıştır. Sadrazam ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında anlaşmazlıkların ortaya çıkması, İTC'nin devlet işlerine müdahil olmaya çalışmasının bir neticesi olarak değerlendirilebilir¹⁷⁷. Sözelimi Kâmil Paşa ve kabinesi, Meşrutiyetin ilanı sonrasında yaşanan Avusturya ve Macaristan'ın Osmanlı toprağı olan Bosna ve Hersek'i ilhak etmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, hukuken Osmanlı Devleti'ne bağılı fakat yerel parlamento tarafından Girit'in Yunanistan'a bağlanma kararı gibi dış politikada çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır¹⁷⁸. Bu gelişmeler sebebiyle II. Meşrutiyetin ilanı ile oluşan iyimser hava yerini yeni rejimi suçlayan karamsar bir hale bırakmıştır.

¹⁷⁵ Feroz Ahmad, **A.g.e.**, s. 51

¹⁷⁶ İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 64-66.

¹⁷⁷ Hilmi Kâmil Bayur, **A.g.e.**, s. 292-301.

¹⁷⁸ Dış bunalımlar için bkz. Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, s. 135-140.; Feroz Ahmad, **A.g.e.**, s. 42.

3.1.3. Mehmet Kâmil Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile birlikte, toplumun tüm unsurları arasında barış ortamının sağlanacağı ve memleket genelinde asayişsizliğin önünün kesileceği düşüncesi hâkim olmuştu. Fakat yeni rejimin Doğu Anadolu'da arzu edilen huzur ve sükûnun tam anlamıyla tesis edemediği kısa bir süre sonra anlaşılmıştır. Ermeniler, Patrikhane vasıtasıyla Doğu Anadolu'da bazı Kürt aşiretleri tarafından saldırılara ve tecavüzlere halen maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir. Ermeni Patrikhanesi, bir heyet teşkil edilerek olayların yaşandığı bölgeye gönderilmesini ve Anadolu ahvalinin ıslah edilerek Kürtlerle Ermeniler arasındaki ihtilafın ortadan kaldırılmasını istemiştir¹⁷⁹. Konuyla ilgili Ermeni Patriği, asayiş problemi başta olmak üzere Ermenilerin şikâyetçi oldukları meseleleri basın vasıtasıyla kamuoyu gündeminde tutmaya çalışmıştır. Ermeni Meclis-i Umûmîsi tarafından hazırlanarak hükûmete verilen ve basında geniş yankı bulan muhtıra Ermenilerin birtakım taleplerini ortaya koymuştur. Buna göre, özellikle Anadolu'nun ahvalini tahkik ve ıslah edecek bir heyet teşkil edilerek asayişin sağlanmasını talep eden Ermeniler, ahaliye yönelik saldırılarına devam eden Hamidiye Alayına mensup bulunan Kürtlerin taşradaki yönetimden uzaklaştırılmaları gerektiğini savunmuştur. Öte yandan gönderilecek heyetin istibdat taraftarı olmayan "*anasır-ı muhtelifeden ve erbab-ı namusdan*" olan memurlar arasından seçilmesini isteyen Patrikhane, arazi meselesinin halledilmesini ve cinayet suçundan mahkûm olup tahliye edilmiş kişilerin yeniden mahkeme edilmesini istemişlerdir. Ermeni Meclis-i Umûmîsi ve Patrik İzmirliyan Efendi, amaçlarının yeni idare ile beraber Kürt-Ermeni çatışmasının önünün alınması olduğunu belirtmişlerdir¹⁸⁰. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti de kurulduğu ilk günlerden itibaren Ermenilerle aralarında meydana gelen olayların istibdat dönemindeki kötü

¹⁷⁹ Ermeni Patrikhanesi tarafından verilen 3 Kasım 1908 tarihli tahrir; **BOA. BEO.** No: 3454/258998.

¹⁸⁰ "Ermenilerin Temennîyatı", **Tanin**, no: 94, 4 Kasım 1908; "Ermenilerin İştikâ'sı", **Tanin** No: 95, 5 Kasım 1908; **Servet-i Fünûn**, no:145, 5 Kasım 1908; "Ermeni Patriği İzmirliyan Efendi ile Mülâkat", **Servet-i Fünûn**, No: 146, 7 Kasım 1908.

yönetiminin ve bu yönetim döneminde görev yapan hamiyetsiz memurların sorumlu olduklarını ifade etmişlerdir. Meşrutiyetle beraber teşekkül eden Cemiyet, iki unsur arasında yaşanan ihtilafların ortadan kaldırılmasına fevkalade bir gayretle çalışılacağını söylemiştir¹⁸¹. Öyle ki, Cemiyet Sadaretle yaptıkları yazışmalarda ve hazırladıkları nizamnamede Vilayat-ı Şarkıyye’de aşiretler ve kabileler arasında düşmanlık ve çatışmaları izale etmek ve eğitim, sanayi, ticaret ve sanayi gibi alanları teşvik etmek gibi amaçları hedeflediklerini vurgulamışlardır¹⁸².

Osmanlı Devleti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin verdiği Ermenilerle dostane duyguların artırılması ve iş birliği kurulması hususunda muhtırasını ve Ermeni Patriğinin Anadolu’nun Doğu Vilayetlerinde ıslahat yapılması konusunda Bâb-ı Ali’ye sunduğu tavrı Meclis-i Vükela’da incelemiştir. Buna göre, Kürtler ve Ermeniler arasında huzur ve barış ortamının sağlanması, Kürtler tarafından Ermenilere yönelik saldırıların engellenmesi ve iki kavim arasında var olan ihtilaflı konuların çözümlenmesi için bir “*Heyet-i Islâhiye*” teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilecek olan bu heyet, Memûrin-i Mülkiye ve Askeriye’den ve “*Kürd erbâb-ı hamiyetden ve Ermeni rüesasından ahval-i mahalliyeye vakıf*” kişilerden mürekkep bir topluluğu ihtiva etmiştir. Söz konusu heyet, icra edeceği tahkikat neticesinde izin istemeksizin Mülkiye, Adliye ve Askeriye’den olan memurları dahi tebdil ve azledebilecek yetkililere haiz olacaktır¹⁸³. Heyet-i Islahiye ile bölgeye gönderilmek üzere Meclis-i Ayan azası Galib Bey ve aza sıfatıyla refakatine Meclis-i Mebusan azasından Agop Babikyan Efendi, Emekli Mutasarrıf Zihni Paşa, Erkân-ı Harbiye

¹⁸¹ “Osmanlı Kürd Teavün ve Terakkî Kulübü”, **İttifak**, No: 22, 7 Eylül 1908, s. 3.;

¹⁸² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, C. I, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984, s. 409.

¹⁸³ 3 Aralık 1908 tarihli Meclis-i Vükela Mazbatası; **BOA. MV. 123/13**. Heyet için ilk belirlenen isimler şöyledir; “...*Selanik Vilâyeti Valisi Daniş Bey’in riyâsetinde olarak azası Konya Mektupçusu Sabık Süleyman Nazif Bey ile Beyoğlu Bidâyet mahkemesi azasından Diran Efendi’den ve Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından Vehib Bey’in ve Dördüncü Orduda Müstahdem Erkân-ı Harbiye Kolağalarından Fahreddin Efendi’den mürekkep olup ve refâkatlerinde Muhâsebeci ve Mal Müdürü Mazûllerinden müstaid ikişer zat bulunmak ve gittikleri mahallerde usûl-ü mahallîyeye vâkıf birer de kâtip istihdâm olunmak üzere...*”. Ancak üyelerin mazeret beyan etmeleri nedeniyle yerlerine yeni üyeler atanmıştır.

Kaymakamlarından Selanik'te bulunan Cemal Bey ve Erkân-ı Harbiye Binbaşlılarından Zeki Bey seçilmiştir¹⁸⁴.

8 Şubat 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan'da “*Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Mamuratülâziz, Diyarbekir ve Bitlis vilayati dahilinde inzibat ve emniyet-i umumiye muhil ve sunuf-u tebaa beyinde münazaa ve münafereti mucip her türlü harekât ve tecavüzatın ref' ve izalesi için bu vilâyata bir heyet-i ıslahiye izamına dair Sadaret tezkiresi*” okunmuştur. Anadolu'nun bazı vilayetlerinde cereyan eden olaylardan dolayı şikâyet konusu olan asayiş problemlerinin halledilmesi ve unsurlar arasında ihtilafların önüne geçilmesi için oluşturulan Sadrazam Kâmil Paşa imzalı tezkire, bölgeye gönderilecek kişilerin isimleri, maaşları ve hatta yol masraflarını izah eden tafsilatlı açıklamaları içermektedir. Meclis-i Vükelâ bu konuda verdiği kararını Padişaha sunmuş ve İrade çıkmıştır¹⁸⁵.

Meclis-i Mebusan'da Sadrazam Kâmil Paşa'nın tezkiresi hakkında ilk söz alan Arif İsmet Bey (Biga Mebusu) olmuştur. Biga Mebusu, taşraya müfettiş heyeti göndermenin “*İdare-i Sâbika*” ait uygulamalardan biri olduğu için uygun bulmadığını, her valinin kendi vilayetlerinde halihazırda gerekli olacak önlemlerin alınması konusunda icraat yapabileceğini beyan etmiştir. Ayrıca bu tezkirenin Meclis'ten geçip Maliye Komisyonu'na havale edilmesi halinde bütçeye yeni bir yük getireceği hatırlatmasını yapmıştır. Diğer taraftan Arif İsmet Bey, valilerin görev yaptıkları vilayetlerde ıslahat yapmaya muktedir ve muvafık olamamış iseler azledilmeleri gerektiği fikrini öne sürmüştür. Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi ise, taşrada mülkî ve askerî görev yapan vali, mutasarrıf ve kaymakam gibi memurların, eski rejim döneminde görev yapan ve ekseriyetle mutlakî yönetim yanlısı olan memurlar olduklarını öne sürmüştür. Ona göre, 20-30 sene devr-i sâbıkta talimat almış ve uygulamış memurların, 5-6 ay zaman zarfında Meşrutiyet rejimine adapte olmaları tek başına endişe sebebidir. Varteks Efendi, Meclis-i Mebusan'dan bir heyet oluşturulup hem Anadolu'ya hem de Rumeli taraflarına gönderilmesini

¹⁸⁴ 12 Ocak 1909 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 123/38.

¹⁸⁵ **MMZC**, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 24 (8 Şubat 1909), s. 494.

teklif etmiştir. Erzurum Mebusu, bütçe ile ilgili kaygı duyuluyorsa, Anadolu'daki ahalinin “*çektiği zulmün ve uğradıkları adaletsizliğin*” dikkate alınmasını ifade ettiği sırada Meclis'te Varteks Efendi'ye sözlerini açıklaması yönünde itiraz sesleri yükselmiştir. Varteks Efendi ise hükümetin taşrada ahalinin huzurunu ve refahını sağlayacağı tedbirler üretmesi gerektiğini yinelemiştir. İstanbul Mebusu Bedros Hallacyan Efendi ise, tezkire ile alakalı Kuvve-i İcraiye'nin uygun görmesi sebebiyle bu konuda lüzumlu veya lüzumsuz değerlendirmesi yapılamayacağını belirtmiştir. İstanbul Mebusu, yalnızca oluşturulması planlanan heyetin maaş ve yol masraflarının karşılanması için Maliye Encümenine gönderilmesinin müzakere edilmesi gerektiğini açıklamıştır. Aksi yönde verilen kararın, Kuvve-i İcraiye'nin işine müdahale edileceğini ve bu durumun Meşrutiyet rejimine Kanun-u Esasi'nin hükümlerine aykırı bir durum teşkil edeceği uyarısında bulunmuştur¹⁸⁶.

Bu meselenin önemine vurgu yapan mebuslardan birisi de Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan Efendi olmuştur. Her vilayette mülkî ve askerî görevlilerin olduğu ve heyet göndermenin gerekmediği yönünde yapılan eleştirilere cevap vererek konuşmasına başlayan Hamparsum Efendi, vilayetlerden verilen dilekçeler, patrikhane ve murahhaslar tarafından gönderilen şikâyetler üzerine kabinenin bu kararı verdiğini savunmuştur. Zira ona göre, heyetin gönderilmesiyle birlikte eski memurların işledikleri suçlar ve zulüm tahkik olup görevini suiistimal edenlerin azledilmesi sağlanacaktır. Ayrıca bir daha böyle bir heyetin gönderilmemesi için azledilenlerin yerine ehil memurların tayin edilmesi gereklidir. Şimdiye kadar benzer bir heyetin çoktan gönderilmiş olması gerektiğini belirten Kozan Mebusu, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Adana ve pek çok vilayetten gelen istihbaratlardan memleket genelinde asayişsizliğin hüküm sürdüğünün anlaşıldığını vurgulamıştır. Hamparsum Muradyan Efendi, son olarak bahsi geçen heyetin daha evvel gönderilen heyetler gibi netice vermeyecek bir durumda olacaksa, gönderilmesinin bir anlamı olmadığını kaydetmiştir. Muş Mebusu Hacı İlyas Efendi ise, heyet gönderilmesini uygun bulmadığını üç sebep sıralayarak açıklamaya çalışmıştır. Birinci sebebin istibdat devrinde suiistimal yapan memurların ortaya çıkarılmasının husumeti alevlendirmek

¹⁸⁶ MMZC, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 24 (8 Şubat 1909), s. 495-496.

olacağı için Meşrutiyetle birlikte bu meseleyi ön plana koymanın anlamının olmayacağını; ikinci olarak heyetin gönderilmesinin taşradaki vali, mutasarrıf gibi görevlilerin kifayetsiz olduklarını ispat edeceğini; üçüncü cihetin ise ıslah edilmeye muhtaç durumda olan birçok ahval varken her sene bu kadar heyetleri göndermenin mümkün olamayacağını arz etmiştir¹⁸⁷.

Sadaret makamından Meclise gönderilen tezkirenin hukukî sürecine vurgu yapan İstanbul Mebusu Kozmide Efendi, bu işi öncelikli olarak Mebusan Meclisi'nin kanun layihası tetkik etmesi gerektiğini ve ardından bu layihanın Meclis-i Ayan'a gönderilip son olarak Padişahın iradesine başvurulması gerektiğini açıklamıştır. Böyle bir tezkirenin Meclise gönderilmesinin Meşrutiyet ruhunun tam olarak anlaşılamadığının bir göstergesi olduğunu belirten Kozmide Efendi, bu gibi yanlışlara devam edilmesi halinde devr-i sabıktan daha fena bir duruma gidileceği ikazında bulunmuştur. Bitlis Mebusu Arif Efendi de tezkire lehine söz alan diğer mebuslara destek çıkarak ahalinin, Meclis-i Mebusan'ın göndereceği bir komisyon ile mevcut vaziyetin ıslah edilmesini beklediğini söylemiştir. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey ise bu teklife razı olmadığını, heyet-i teftişiyenin katiyen bir iş göremeyeceğini, bu sebeple taşraya gönderilmesinin lüzumsuz olduğunu ifade etmiştir. Anadolu'nun ıslaha ve yardıma muhtaç vaziyette bulunduğunu hatırlatarak sözlerine başlayan Konya Mebusu Salim Efendi, her mebusun seçildiği bölgelerin asayişiyile alakalı, Dahiliye Nezaretinden açıklama bekleyen telgrafların bulunduğunu vurgulamıştır. Salim Efendi, "*Anadolu ahalisi cümlesinin malûmudur ki, hukuk-ı şahsiyeleri uğrunda menfaâtlarını feda ederdi. Asayişperverliği her hakka, her menfaâta tercih eder kimselerdir*" sözleriyle toplumun adalet noktasındaki duruşunu ortaya koymuştur. Ancak bununla birlikte ahalinin ümit ettiği adaleti göremediğini öne sürmüştür¹⁸⁸.

Mecliste mebusların konuyla alakadar kanaatlerini ve önerilerini dile getirmelerinin ardından Anadolu'ya gönderilmesi düşünülen heyet ile ilgili vazife ve

¹⁸⁷ MMZC, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 24 (8 Şubat 1909), s. 497.

¹⁸⁸ MMZC, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 24 (8 Şubat 1909), s. 498-503.

yetkiler konusunda bir kanun layihasının düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu hususta çeşitli öneriler Meclis Başkanlığına sunulmuştur. Fakat Edirne Mebusu ve arkadaşlarının imza attıkları tahrir olan ve Sadaret makamının konu hakkındaki kararını önceleyen tahrir çoğunluk tarafından kabul edilmiştir¹⁸⁹.

Ancak Kâmil Paşa'nın Said Paşa hükümetinde de gündem olan Harbiye ve Bahriye Nazırlarında değişiklik yapması üzerine İTC ile arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiştir¹⁹⁰. Bu atamaların ardından kabinede yapılan değişikliğin haber verilmediğini gerekçe gösteren Dahiliye Nazırı, Adliye Nazırı ve Şûra-yı Devlet Reisi istifalarını sunarak hükümetten çekilmişlerdir. Böylece bir hükümet krizi meydana gelmiştir¹⁹¹. Bu sırada Mebuslar tarafından verilen istizahların 13 Şubat 1909 tarihinde yanıtlanmasına karar verilmiştir. Ancak Sadrazam bu toplantıya iştirak etmemiş, yalnızca bir tezkere göndermiştir. Harbiye Nazırının tebdilinin Osmanlı'nın haricî işleriyle alakalı olduğunu belirten Sadrazam Kâmil Paşa, Bahriye Nazırının kendisinin istifa ettiğini belirtmiştir. Öte yandan Dersaadet'te bulunan Avcı Taburlarının geri gönderilmesine yönelik bir faaliyet içerisinde bulunmadığını belirtmiş ve tafsilatlı izahatı 17 Şubat tarihinde Meclis'e yapacağını ifade etmiştir. Fakat eski Nazırlardan Meclis'e gelen cevaplar ve Kâmil Paşa'nın verdiği izahın tatmin etmemesi nedeniyle Mebuslar tepki göstermeye devam etmişlerdir¹⁹².

Meclis-i Mebusan'da görüşmeler devam ederken 102 Mebus imzalı bir kararname Meclis Riyâseti'ne sunulmuştur. Bu karar, kabinede yaptığı değişikliğe açıklama getirmemesi ve böylece devletin dahili ve harici siyasetini belirsizliğe sürüklemesi nedenleriyle Sadrazam Kâmil Paşa'ya '*âdem-i itimat*' verilmesini teklif

¹⁸⁹ "Makam-ı Sadaretim Anadolu vilâyatına izam etmek istediği heyeti teftişiyenin izamını icap ettiren esbâb-ı mucibenin muvazzahan iş'arıyla beraber, evveleminde bu heyetin vazife ve selahiyeti hakkında bir kanun tanzimi iktiza eylediğinden, Meclis-i Mebusan işbu kanun lâyihasının tanzim ve Meclise takdimi lüzumunun Makam-ı Sadarete tebliği kararıyla ruzname-i müzakerata geçer." Tahrir Edirne Mebusu Talât Bey ile beraber Diyarbakır Mebusu Arif, İzmit Mebusu Ahmet Müfit ve Kudüs Mebusu Ruhi El-Halidi imza atmışlardır. **MMZC**, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 24 (8 Şubat 1909), s. 505-508.

¹⁹⁰ Hilmi Kâmil Bayur, **A.g.e.**, s. 292-295.; Sina Akşin, **A.g.e.**, s. 110-116.; Yusuf Hikmet Bayur, **A.g.e.**, s. 164-167.

¹⁹¹ Yaşar Özüçetin – Sıddık Yıldız, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusan'ca Düşürülen İlk Kabineler: Kâmil Paşa Hükümeti", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 1, S. 13, Erzurum 2009, s. 15.

¹⁹² **MMZC**, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 27 (13 Şubat 1909), s. 591-603.

etmekteydi. Sadrazam Kâmil Paşa Hükûmeti, Meclis-i Mebusan'a verilen teklif sonucunda 8 itimat oyuna karşılık 198 âdem-i itimat oyları alarak düşürülmüştür¹⁹³. Böylece II. Meşrutiyet döneminde '*Gensoru Önergesi*' düşürülen ilk hükümet Kâmil Paşa'nın Hükûmeti olmuştur. Sadaret makamına Dahiliye Nazırlığı uhdesinde bulunmak üzere 14 Şubat 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa getirilmiştir¹⁹⁴.

3.2. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÛMETİ

Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Dahiliye Nazırlığı yapmış fakat Kâmil Paşa'nın kabine üzerinde yaptığı değişiklik ve Avcı Taburları hususundaki tasarrufunu gerekçe göstererek istifa etmiştir. Kâmil Paşa Hükûmeti'nin düşürülmesinin ardından Dahiliye Nazırlığı uhdesinde bulunmak suretiyle 14 Şubat 1909'da Sadarete getirilmiştir¹⁹⁵. Hüseyin Hilmi Paşa, 17 Nisan 1909 yılında Meclis-i Mebusan'ın huzuruna gelerek hükûmet programını ilan etmiştir. Bu program Kanun-i Esasi şart koşmamasına rağmen Mebusan Meclisi'nde güvenoyuna sunulmuştur¹⁹⁶.

3.2.1. Hükûmet Programı

Hüseyin Hilmi Paşa'nın hükûmet programının ilk cümlesi o dönemde içinde bulunulan durumu izah eder nitelikte hazırlanmıştır; "*Âlem-i medeniyetin vatanımıza nasb-ı enzar-ı dikkat ettiği ve inkılâbımızı muhalesetkârane bir merak ile takip eylediği bir sırada uhdemize tevdi olunan vazife-i mühimme ve nazikeyi biraz*

¹⁹³ MMZC, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 27 (13 Şubat 1909), s. 610-614.

¹⁹⁴ Yaşar Özüçetin – Sıddık Yıldız, A.g.m., s. 23.

¹⁹⁵ Hüseyin Hilmi Paşa için bkz. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 18, 1998, s. 550-551.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. XI-XIV, İş Bankası Yay., İstanbul 2013, s. 1654-1703.; Emin İsmail Altınkaya, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Antalya 2018.; Fatih Mehmet Sancaktar, A.g.e., s. 66-68.

¹⁹⁶ İhsan Güneş, A.g.e., s. 186.

endişe ile deruhte eyledik.”¹⁹⁷. Vatana hizmet etme azminde olduğunu ifade eden Sadrazam, Kanun-ı Esasi’ye bağlı kalıp Meclis-i Mebusan’ın alacağı kararlara uygun davranacağını ifade etmiştir¹⁹⁸. Programdaki bu ifadelerle Kâmil Paşa’nın karşılaştığı sorunları Meşrutiyet’in ilkelerine sadık kalarak aşmaya çalışacağını dile getirmiştir.

Hükûmet programında her şeyden evvel ve önemli görülen mesele, memleketin her tarafının “*huzur ve asayişin taht-ı te’mine alınması*” olarak belirlenmiştir. Bu sebeple hükümet programında, düzenli surette vazifesini yerine getirmesine engel teşkil eden asayişsizliği ortadan kaldırmak için tüm mesai ve faaliyetlerini etkin kılacağını vurgulamıştır. Devletin ve milletin ilerlemesini gelişmiş milletlerin seviyesine ulaştırabilmek ve Osmanlı Devleti’ndeki tüm insanların millet ve mezhep ayrımı yapılmadan kardeşlik bağı ile bir arada yaşayabilmeleri için gerekli ortamı tesis etmek hükümet programında belirtilen diğer hususlardan olmuştur. Programda dile getirilen bir diğer konu ise dış politika üzerine olmuştur. Reformların uygulanacağı fakat köklü değişikliklere gidilmeyeceği bir dış politika izlenimi veren hükümet programının temel düsturu “*kimsenin hukukuna tecavüz etmemek ve fakat diğerlerinin de hukukumuza ta’arruzlarını tecviz eylememek*” olarak belirtilmiştir¹⁹⁹.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti programı 17 Şubat 1909 Tarihinde Meclis-i Mebusan’da okunmuştur. Ardından Meclis’in ekseriyeti tarafından güvenoyu alarak görevine başlamıştır²⁰⁰. Hüseyin Hilmi Paşa’nın ardından hükümet programının mecliste okunması ve güvenoylamasına sunulması daha demokratik ve sağlam temel atılması bakımından yazısız bir uygulama haline gelmiştir²⁰¹.

¹⁹⁷ İhsan Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C. 1, S. 1, Ankara 1990, s. 205.; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 73.

¹⁹⁸ **A.g.m.**, s. 205; **A.g.e.**, s.73.

¹⁹⁹ **A.g.m.**, s.206-207; **A.g.e.**, s. 75-76.

²⁰⁰ **MMZC.**, D. I, İ.S. I, Oturum 30, (17 Şubat 1909), s. 677-679.

²⁰¹ İhsan Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1914)”, s. 183-186.

Bu hükümet döneminde iktidar aleyhinde mecliste ve bazı gazetelerde sert muhalefet oluşmuştur. Özellikle Kâmil Paşa'nın hükümetinin düşmesine sebep olarak görülen İttihat ve Terakki'ye ve İttihatçıların da onayıyla sadarete gelen Hüseyin Hilmi Paşa'ya yönelik sert eleştiriler yapılmıştır. Sözelimi, dış politikada yaşanan olayların sorumlusu olarak Hüseyin Hilmi Paşa görülmüştür. Ayrıca Bütçe Kanunu dolayısıyla başarısız bulunan Paşa'ya ülke dahilindeki asayişsizliği bahane ederek eleştiriler yöneltmiştir. Cemiyet ve muhalefet arasındaki gerginliğin Mart ayı başlarında sokağa taşması üzerine hükümet birtakım tedbirler almıştır. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, toplantı ve mitinglere katılmadan yirmi dört saat evvel ilgili makama bildirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Yapılan bu düzenleme muhalefet cenahında sert eleştirilere neden oldu. Toplanma hakkının önüne gerilen bu engel temel hak ve hürriyetlere yönelik olarak yapılan kısıtlama olarak değerlendirilmiştir. Toplantı ve gösterilere getirilen bu kısıtlamanın ardından Meclis-i Mebusan'da Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, hükümet aleyhinde 3 Mart 1909'da gensoru önergesi vermiştir²⁰². Bu istizahı, benzer gerekçelerle Halep Mebusu Rifat Bey ve refiklerinin verdiği gensoru önergesi takip etmiştir²⁰³. Meclis-i Mebusan'da genel olarak hükümetin aldığı bu karar Kanun-u Esasi'ye aykırı bulunmuştur. Erzurum Mebusu Varteks Efendi, "*Meşrutiyet'in en başlıca esaslarından ikisi matbuat ile serbesti-i kelimadır*" diyerek Kanun-u Esasi'nin ahaliye tanıdığı hürriyet çerçevesinde toplanma hakkına ve insanların fikirlerini meydanlarda söyleyebilmesine engel olunmaması gerektiği kanaatini paylaşmıştır²⁰⁴. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mebusu olan Hüseyin Cahit ise bu konuda muhalefet ile iştirak ettiği noktalar bulunmakla birlikte toplantılar için yapılan değişikliği toplumsal olayların önlenmesi için tedbir olarak yorumlamıştır. Toplantı ve gösteri hakkının "*İcabat-ı Meşrutiyetten*" geldiğini fakat halkın tam bir serbestiyet içerisinde olmasının memleketi anarşiye sürükleyeceğini ifade etmiştir²⁰⁵. Bu konuyla ilgili ardı sıra verilen önergeler neticesinde hükümet hakkında güvenoyuna başvurulmuştur. Bu

²⁰² MMZC, D. I, İ.S. III, C. II, Oturum 37, (1 Mart 1909), s. 133.

²⁰³ Bu istizaha Halep Mebusu Rifat, İstanbul Mebusu Kozmide, Berat Mebusu İsmail Kemal, Ankara Mebusu Mahir Sait, Amasya Mebusu İsmail Hakkı imza atmışlardır. A.g.e., s. 134.

²⁰⁴ A.g.e., s. 135.

²⁰⁵ A.g.e., s. 134-135.

oylama neticesinde 150 kabul 49 red oyu olarak kabul edilmiştir²⁰⁶. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti düşürülmemiş ancak bu konuda açıklama yapılması gerekliliği oluşmuştur. Nitekim kamuoyunun ve Meclis-i Mebusan'ın tepkisi neticesinde bu kararı hükümet yeniden değerlendirmeye almıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalefet arasındaki gerilimi, 6 Nisan 1909 gecesi Serbesti Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi daha da şiddetlendirmiştir²⁰⁷. Muhalefet, cinayetin siyasi sebeplerle gerçekleştiğini söylemiş ve İttihat ve Terakki'yi sorumlu tutmuştur²⁰⁸. Bu olaya dair Meclis-i Mebusan'da şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Hükümet ve İttihat ve Terakki muhalefet tarafından ciddi eleştirilerin hedefi olmuştur²⁰⁹.

3.2.2. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, Meşrutiyetin ilanı ile ahalinin beklediği huzur ortamını tesis edebilmek için Kâmil Paşa Hükümeti döneminde Vilayât-ı Şarkîyye'de başlatılan ıslahat çalışmalarına devam etmeye karar vermiştir. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Anadolu'nun Şark vilayetlerinde asayiş bozan faaliyetlerin önünün alınamaması sonucunda Ermeniler Patrikhane aracılığıyla şikâyetlerine devam etmişlerdir. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, "*Anadolu Hey'et-i Tahkikiye*"sinin hayata geçirip vazife ve salahiyetlerini belirlemiştir. Anadolu Tahkik Heyeti, vilayetleri tek tek dolaşıp problemleri tespit edecek ve ayrıca şikâyeti olan köy ve nahiyeleri de dolaşarak tetkik edeceklerdir. Bu amaçla oluşturulan heyet aşağıdaki hususlarda çalışmalar yapmayı hedeflemiştir;

²⁰⁶ A.g.e., s. 162-164.

²⁰⁷ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge yay, İstanbul 2001, s. 181.

²⁰⁸ Ali Kemal, "İlk Kurban", *İkdam*, 8 Nisan 1909, No: 5341, s. 1.

²⁰⁹ Öyle ki cinayet faillerinin bulunamamış olması sebebiyle Dersaadet Mebusu Zohrab Efendi ve arkadaşları Dahiliye Nezaretine bir takrir sunmuşlardır. Bu takirde "*Dün gece atılan kurşunlar Serbesti Gazetesi'nin Başmuharririne atılmadı, bütün matbuata, bütün hürriyet-i fikriyeye ve vicdaniyeye, bütün Osmanlı Milletine atıldı. Bugün İstanbul'da asayiş cidden muhafazaya kâfi bir Hükümet bulunmadığı, katilin derdest edilememesiyle büsbütün zahir oldu.*" sözleriyle tepki göstermişlerdir. *MMZC.*, D. I, İ.S. I, C. III, Oturum 53, (7 Nisan 1909), s. 651-655.

“İnzibat

Birinci Madde: Evvel-be-evvel te'mini inzibâta tevessül edup kanunen takibât ve mücâzât-ı müstelzim ef'âlde bulunan eşhâs herhangi sınıftan olursa olsunlar dersdest ile Mehâkim-i aidiyesine tevdî' edilecektir.

İkinci Madde: Gerek bu misillü erbab-ı cürmün derdestlerine ve gerek muhill-i âsâyiş ef'âle devam edenlerin ta'kib ve te'diblerine kuvve-i zâbita kâfi olmadığı takdirde kuvve-i lâzime-i askerîyenin sevki hey'et tarafından mevâki' bulunan Kumandanlara ihtâr edilecek ve bu ihtâr kumandanlarca bilâ-te'hîr ve tereddüd hüsn-i telakkî ve tenfiz olacaktır. Bir mevki'nin kuvve-i mevcûdesi hey'etce lüzum gösterilen te'dibâtın ifâsına kâfi olmadığı takdirde mevki'-i münasibeden asker sevki cânib-i hayattan Dördüncü Ordu-yu Osmanî Müşîriyet-i Celîlesine işâr olunacak ve Müşîriyet-i müşarûnileyhenin iş'âr vâki' ve arasında muameleye müsâraat edilecektir.

Üçüncü Madde: Erbâb-ı cürm ve cinayetin dersdest ve te'diblerine ve takrir-i inzibâta dair hey'et tarafından vakî' olacak işârât ve tebligatı vilayât-ı mezkûre valileriyle mutasarrıf ve kâimmakamları ve sair memurîn-i mülkiyesiyle kuvve-i zâbitası bir güne te'hirât ve müşkülâta uğramaksızın derhâl icrâ edilecektir.

Dördüncü Madde: Valiler memur oldukları vilayetin umûr-u idâre ve inzibâtîyesinden me'sûl oldukları cihetle Hey'et-i Islâhiye vilayât-ı müşarûnileyhe icâbına göre şifâhen ve tahrîren müzâkere ve muhâbere edeceklerdir. Hey'et ile vali bir mes'eledede ittifâk edemezlerse Vali Hey'et tarafından tahrîren vak'î olacak tebligatı kabul ve icâbını derhâl icrâ edilecektir.

Beşinci Madde: Asayişin suret-i daim ve ciddiyede takarruru elzem ve te'sîratı ale'l-ekser muvakkat olan tedâbir-i şedîdeye hasr-ı teşebbüs te'mîn maksad edemeyeceği müsellemler idüğünden ihtilâf ve münâzîye ahvâlin esbâb-ı hakîkîsi kemâl-i dikkatle taharrî ve tedkîk olunarak sunûf-u muhtelif-i ahali beyinde te'sîs hüsn-ü muâşerete ve takvîye-i uhuvvete cidden hâdim olacak tedâbir-i hakîmanenin ittihâzını suret-i mahsusada sarf-ı mesâi olacaktır.

Altıncı Madde: Mehâkim-i Nizâmîye'ye tevdî' edilecek erbâb-ı cürm ve cinâyetin mehâkimelerini mahallerinde icrâ etmeğe mani' olacak esbâb-ı hakikiye-i kanûniye olduğu takdirde yine kanûn dairesinde vesait-i kanuniye marifetiyle nakl-i davaya teşebbüs edilecektir.

Yedinci Madde: O havalide bekâları devam-ı asayişe hâil olacak eşhâs bulunduğu takdirde haklarında hâlen mahallen muktezi görülecek muamele heyet tarafından esbâb-ı mucibe ve kat'îyesinin tafsîliyle Bâb-ı Âlî'ye iş'âr ve istîzân olacaktır.

Memûrîn

Sekizinci Madde: Memûrînin ahvâli gerek vazife ve ehliyet ve gerek sülûk-u sırat nokta-i nazarından tedkîk olacaktır. İçlerinde irtikâb, sûiistimâl,

gadr gibi harekât-ı seyyi'âtı usulen sabit olacaklar. Memûrîn-i Mülkiye'den kaimmakama, Memûrîn-i Malîye'den muhasebeciye, Polis ve Jandarmadan polis müdürleriyle Jandarma Alay Kumandanlarına kadar bilâ-istîzân azl ile beraber taht-ı muhâkemeye aldırılacaklardır. Mahallerince intihâb ve tâyinleri muktezâ-yı usulden olanların yerlerine münâsiblerinin tayinleri mensûb oldukları vilâyetlere intihâb ve tâyinleri Devâir-i Merkeziyeye aid olanlar içinde mercîleri olan Nezâretlere cânib-i hey'etden işâr-ı inha olunacaktır. Mutasarrıf, defterdar ve mektupçu misillu memûrîn vilâyete te'dinlerinden ber-minvâl meşru' seyyiati tahkik edenlere bil-âhire berâtleri tahkikinde açıkda bırakılmayıp onun ba-del münâsib yerlere olunmak üzere işden el çekdirildikten ve yerlerine vekil tâyin edildikten sonra icrâ-yı muhâkemeleri valilere ve yerlerine diğerlerinin tâyinleri Dâhiliye ve Maliye Nezâretleriyle Meşihat-i Celîle'ye bildirilecektir. Memûrîn-i Adliye'den Mehâkim rüesasıyla müdde-i umumilere Adliye Nezâretiyle ba'del muhâbere işden el çekdirilecek ve bunların dînunundan olanlarına işden el çekdirilip taht-ı muhâkemeye alınmaları mahalleri istinâf müdde-i umumilerine ihtâr olunacaktır.

Dokuzuncu Madde: İrtikâb ve diğer gûne su-i hâlleri anlaşılmayan ve fakat vazîfelerinde hüsn-ü hareket ve ibrâz-ı ehliyet edemeyen ve bekâları mevki'en maslahaten münâsib olmayan memûrîn sekizinci bendde izâh olunan usûl dairesinde tebdîl ve yerlerine ahlâken ve iktidâren şâyân-ı itimâd ve istihdâm olanlar tâyin edilecektir. Zabîtan-ı askerî ile kumandanlar aleyhinde hey'etce vuku' bulacak isti'lâmat ve tedkikat doğruca ordu müşirlerine tebliğ ve oraca icâbâtının ifâsında âsâr-ı tehhür meşhûd olursa Harbiye Nezâret-i Celîlesine inha edilecektir.

Usûl-ü Emîriye ve Tahsîlât

Onuncu Madde: Varidât-ı öşriyenin âşâr nizâmnâmesine müserrah olduğu üzere hîn-ı müzâyedede tercihen ahâli-yi karye ilzâmına ve bu suretteki fevâid-i adîdenin ahaliye nakline gayret edilecektir.

On Birinci Madde: Mültezimler içinde su'i hâl ve gadr ile iştihâr edenler tahkik olup ba'demâ kendilerine âşâr ihâle edilmemesi isimlerinin tâ'rîble vilâyetlere tebliğ olunacaktır.

On İkinci Madde: Usûl karye üzere mevzû' olan vergiler tarih vaz'ından sonra ekser mahallere ta'dîl edilmemiş ve hâl-i buna tarih-i mezkûreden bu ana kadar köyler hâl-i sabıkda kalmayıp bir kısmının nüfûs ve ma'mûriyeti terki ve bir kısmının tedenni etmiş olduğundan bu bâbda dahi tedkikât-ı amîke icrâ ve İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizâmnâmesinde tasrih edildiği vechle ta'dîlatı muktezî ifâ edilecektir.

On Üçüncü Madde: Usûl-ü karye üzere mevzû' olan ve vergilerin karyelerce beyne'l-efrâd taksîminde i'tidâl ve hakkaniyete riâyet ve dikkat edilmediği mervi olmağla kurâda cereyan edecek tavziâtın dahi daire-i hakkaniyet ve selâmetle cereyanını te'mîn edecek tedâbir ittihâz olunacaktır.

On Dördüncü Madde: Tahsîl-i emvâlde nizâmnâme hükmünün tâmm-i cereyanı taht-ı te'mîne alınması lazımdır. Nizâmın tayîn ettiği vesâitden gayr-ı vesâitlik tahsîlatda istihdâmı ve fiilen müdahalesi suret-i

kat'iyede men' olunacaktır. Te'diye-i zimmetden taallül veya temerrüd edenlere karşı icrâ edilecek muamele ile kuvve-i zâbitanın bu bâbda memurin-i tahsîliye ifâsıyla mükellef bulunduğu muavenetin derecesi nizâm-nâmede musarrah olmağla istiâne ve muavenet-i keyfiyetleri hudud nizâmiye dairesinde cereyan ettirilecektir. Fakat memurin-i tahsîliye ve zaptiye fiilen mukavemet ve tecavûze cür'et eden işhâs ve kabâil derdest ile cihet-i adliyyeye tevdi' olunmak üzere kuvâ-yı kâffe-i askeriyyeye sevki câizdir.

On Beşinci Madde: Memûrin-i tahsîliyenin hesabâtı rü'yet ettirilerek zimmetleri tebeyyün edenler haklarında muamelat-ı kanunîye ifâ ve su-i hâl ile istişhâr edenleri de tedil ettirilecektir.

On Altıncı Madde: Vesâit-i tahsîliyenin a'dâd muhassasâtı derece-i kâfiyede değilse ne dereceye kadar tezyîd ve âidât veya maaş ile istihdamları suretlerinden hangisi merci' olduğu tedkîk olunarak Maliye Nezaretine işâr edilecektir.

On Sekizinci Madde: Mukaddema tensikat-ı tahririye dahiline alınmış olan mahallerde tadilât husûsiye ve umûmiye icrâsı icâb ederse tadilât-ı hususiyyeye elyevm câri olan usûl ve evâmire tevfiken icrâ ettirilerek tadilât-ı umumiye içinde Maliye Nezâretiyle muhâbere olunacaktır.

On Dokuzuncu Madde: Üç yüz on yedi senesi gayesine kadar müterâkim bakâyadan emlâk vergisiyle â'sâr ve rûsûmât-ı mütenevvi' mültezimlerinin zimmetlerinde bulunan meblağın tahsiline devam ile beraber emvâl-i saireye aid kısmı talîmât-ı husûsesi hükmünce tedkîkât-ı lazime icrâ takfiye edilinceye kadar tahsil ettirilmeyecektir.

Yirminci Madde: Üç yüz on sekiz senesinden üç yüz yirmi üç senesi gayesine kadar müterâkim bakâyadan kezâllik emlâk vergisiyle â'sâr ve rûsûmât mültezimlerinin ref'ine ve emvâl-i saire bakâyası altında mûnderiç Usul-ü Tedriciye'ye tevfiikan isti'fa edilecektir.

Bir şahsın emvâl-i saireden bakâyâsı her ne miktara bâliğ olursa olsun defaâten talep olunmayıp her sene o senenin tekâlif-i emîriyyesi nisbetinde tahsilât icrâ olunacaktır. Mesela bir mükellefin bedel-i askeri ile temettü vergisi bakâyâsından bin gurus zimmeti olduğu ve hâlîy-i bedel-i askerisiyle temettü vergisi de yüz gurus talep ve bu yüz gurus da sene-i hâlîy tekâlif-i emîriyyesi ile birlikte dört taksite takiben tahsil edilecektir ve bu malûmat herkesçe malum olmak üzere hem vilâyât gazetelerine derç ve hem de elsine-i mahalliye ile kurrada tahriren ilan edilecektir.

Ziraat

Yirmi Birinci Madde: Vilâyât-ı mezkurede refahiyet-i ahalinin tezyîdi umûr-u ziraiyye ve nafianın ıslâh ve tevsî'ne vâbeste olup umur-u mezkurenin taalluk ettiği nezaretlerce bu babda tedabir-i lâzime-yi umumiye derdest-i ittihaz ve tatbik ise de ziraattan muhtaç olanlara muavenet- takdimde bulunduğu takdirde ziraat-i mahalliyyenin haylice terakki edeceği vilâyât-mezkurenin iş'âr ve ziraat bankalarından teksir aded ve sermayeleri lüzumu tekrar edilmekte bulunduğundan mümkün ise her kazada birer banka şubesi teşkil ve sermayeleri müsaid olan diğer vilâyât bankalarından oralara mikdar-ı kâfi meblağ tahsis edilmek üzere hangi kazalarda ne mikdar

sermaye ile yeniden banka şubeleri küşadı lazım geleceği tedkik ve tayin olunarak Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilecektir.

Umur-ı Nafia

Yirmi İkinci Madde: Vilayât-ı mezkure dahilinde nakliyât-ı askeriyye ve mevâridât-ı ticariyyeyi teshîl ve tesrî' edecek turuk ve meabirin tamamen inşası vakte ve maarif-i külliyyeye muhtaç olup Vilayât-ı Osmaniyye'nin umumu hakkında Nafia Nezaretince teşebbüsât-ı lazımede bulunmak tasavvur ise de en müsta'cel olan turuk ve meabirin evvel-be-evvel inşası suretiyle bi'hasebi'l-îmkân tehîl-i nakliyât tedbirine tevessül edilmek mümkün muktezi olduğundan en evvel yapılacak yollar heyetçe tahkik ve tayin ve nezaret-i müşarûn-ileyhe işar edilecektir.

Maarif

Yirmi Üçüncü Madde: Bila-tefrik cins ve mezhep köylerin her birinde birer mektep küşadıyla evlâd-ı vatanın hüsn-i talim ve terbiyeleriyle keyfiyeti dahi Maarif Nezaretince teemmül olunmakta ise de şimdiki hâlde 50 ve daha ziyade haneyi şamil olan köylerde birer mektep küşadı suretiyle işe başlanmak üzere 50 haneyi şamil ve mektebi mefkud olan köylerin esamisi tahkik edilerek nezaret-i müşarûn-ileyh ile bil-muhabere muallimlerin maaşları Vâridât-ı Umumiye-i Maariften verilmek üzere oralarda birer mektep küşad olunacaktır.

Polis ve Jandarma

Yirmi Dördüncü Madde: Polis ve Jandarma efrad ve zâbitânının maaş ve adedleri sene-i atiyeden itibaren tezyid ve cümlesi devletçe mukarrer ise de elyevm polis ve jandarma mesleğinde müstahdem olan efrad ve zâbitân arasında cismen ve sinnen ve iktidaren ifâ-yı hidmete gayr-ı muktedir ve su'-i hal ve ahlak ile müştehir bulunanların tensikâta kadar idame-i memuriyetleri tecviz edilemeyeceğinden o misillü efradın tedkikât-ı lazıme ba'del-icrâ tanzim olunacak defterler üzerine terkin-i kaydları ve yerlerine diğerlerinin ta'yînleri vilayetlere tebliğ olacağı gibi ahlaksız ve iktidarsız zâbitlerin açığa ihraçlarıyla yerlerine münasiplerinin i'zâmı Harbiye Nezareti'ne yazılacaktır.

Efrad Arasında Münâzaalı Arazi

Yirmi Beşinci Madde: Vekai-i zaile sırasında firar veya Memalik-i Osmaniye'ye bir daha avdet etmemek üzere kat'ı alaka ile diyar-ı ecnebiyeye hicret ve Meşrutiyet idaresinin ilanı üzerine vatanlarına avdet eden kisana ait olup esna-yı gaybûbetlerinde eşhas-ı saire tarafından bilâ-sened-i hak fuzuli vaz'iyet ile ziraat edilmeğe başlamış veya cebren ahz-ı işgal edilmiş olan arazi ve emlak Şura-yı Devletten sadır olup Dâhiliye Nezaretinden vilayetlere

tebliğ kılınmış karara tevfikeyn ve idareten sahip ve mutasarrıf-ı meşrû'larına iade ve teslim ettirilecektir.

Yirmi Altıncı Madde: Ber-vechi bila-fırar hicret edenlere ait olup da hâlî olduğundan dolayı arazi kanunnamesi mucibince memurin-i mahalliye tarafından şayet ahire bâ-sened-i resmi ihale ve tefvîz edilmiş arazi var ise bu misillü mahallerin vaz edilenlerden idareten istirdadı caiz olamayacağından sahib-i evvellerinin muhakeme-i müracaatla ikâme-i dava etmeleri veya o suretle tefviz edilen arazinin hükümetce alınmış olan bedelatın nakden kendilerine itâsı veyahud devlete aid arâzi-i hâlîye-i mahluleden evvel miktara tekabül arazi tahsisi suretleriyle hukuklarının temini lazım geleceğinden son iki şık üzere yine tensip edilecek muamele Babîâli'ye inha edilecektir.

Yirmi Yedinci Madde: Heyetin muhaberâtı reis Galip Bey Efendi Hazretleri ma'rifetiyle cereyan edecektir ve heyetin müzakerât ve mukarreratına ekseriyyet-i ârâya tabî'dir Mütesâvî-i ârâ vukû'nda re'îsin bulunduğu tarafın re'yi tercih olunacaktır.

Yirmi Sekizinci Madde: Vilâyât-ı mezkûre işlerinden muvassıl ve Halep vilayetiyle Zor Sancağı'na taalluk eden mevad olduğu takdirde heyet Musul ve Halep valileri ve Zor mutasarrıfı ile de muhabereye ve işbu talimat dairesinde icra-yı muameleye mezundur.

Yirmi Dokuzuncu Madde: Heyetin tayin ve i'zamından maksad vilâyât-ı mezkûre dahilinde ara sıra zuhur eden mucib-i bahs-u makâl olan ahval-i gayr-i maraziyye suret-i katiyede nihayet vermek ve oralarca da idare-i meşrûta ile mütenasip ve ahalinin bila-istisna refahiyet ve hoşnutiyetini calip olacak vechile temin-i inzibat ve istirahat-i keyfiyetleri olduğundan bu maksada behemehâl vusulü için hey'etimce mesâ'î-i kâmile sarf olunup teşebbüsât-ı vâk'ı hiçbir sûretle 'akîm bırakılmayacaktır²¹⁰."

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın imzasıyla Anadolu'nun Doğu vilayetlerine merkezi idarının kuvvetlendirilmesi ve o bölgede asayişin temin edilmesi için bir Heyet-i Islahiye'nin teşkil edilerek gönderilmesi amacıyla hazırlanan yukarıdaki layiha Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderilmiştir²¹¹. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin oluşturduğu sadaret tezkiresi, Meclis-i Mebusan'ın 8 Mart 1909 tarihli oturumunda "Vilâyât-ı Şarkîyye'deki iğtişâşâtın memurin-i mahalliye ile ıslahına

²¹⁰ 2 Şubat 1909 tarihli İrade Dâhiliye; BOA. İ. DH. No: 1473/7.

²¹¹ Sadaret'ten Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderilen 24 Şubat 1909 tarihli tezkire; BOA. BEO. 3497/262242, Lef 2.

*imkân görülemediğinden, bazı salahiyetleri haiz muvakkat bir heyet teşkilinin münasip mütalaa olduğuna dair” başlığı ile okunmuştur*²¹².

“...Anadolu’nun cihet-i Şarkîyye’sinde vaki vilâyâtın merkeze bu’dü(uzaklığı) hasebiyle, öteden beri hüsn-ü idare ve imarî kabil olmadığı gibi, evvel ve âhir zuhur edip esbap ve tafsilâtı mebusân-ı kiram nezdinde müstağni izah görülen iğtişâşâtın dolayı, idaresi bir kat daha muhtel ve sunûf-u muhtelif-i tebaa beyninde hüsn-ü muaşerete de sekte ârız olduğu, yekdiğeri aleyhinde şikâyâtın temâdî etmesinden ve muamelat ve muhaberat-ı câriyeden müstebân olmuş idi.

*Vilâyât-ı mezkûrenin Usul-ü Meşrutîyet ile mütenasip olacak bir surette âcilen tanzîm-i idaresiyle, inzibatın bihakkın takririne memûrîn-i mahalliyenin mesaisi kâfi olamayacağı Bâbîâlî’ce kat’iyyen tahakkuk ettiği cihetle... bir nüshasını leffen takdim kılınan talimâtta muharrer salâhiyetin istimaline mezun olmak üzere muvakkaten bir Heyet-i Islâhiyenin izamı Meclis-i Vükelâ’ca münâsîp görüldüğü beyaniyle terkimi tezkîre-i cevabiye iptidar kılındı efendim.”*²¹³

Hüseyin Hilmi Paşa’nın tezkiresi Meclis-i Mebusan’da okunduktan sonra Meclis Reisi, bu talimatın Dahiliye Encümeni’ne gönderilmesi hususunu oylamaya sunmuştur ve meclisteki mebusların ekseriyetinin oylarıyla tezkire Dahiliye Encümeni’ne havale edilmiştir²¹⁴. Ancak bu proje memleketin içinde bulunduğu durum dolayısıyla uygulamaya koyulamadan Hükûmet değişikliği yaşanmış; Hüseyin Hilmi Paşa, 13 Nisan 1909’da 31 Mart gerici ayaklanmasının başlamasıyla birlikte sadareten istifa etmiştir²¹⁵. Aynı gün II. Abdülhamid, Hükûmeti oluşturma

²¹² Meclis Reisi gönderilecek heyetin “*Anadolu Teftiş Heyeti*” veya “*Heyet-i Islâhiye*” olarak isimlendirildiğini söylemiştir. Ancak “Islah Heyeti” tabiri bu dönemden sonra kullanılmamıştır. Zira, 8 Şubat 1909’da Mebusların “İstibdad” dönemini anımsattığı gerekçesiyle Sadaret’e eleştiri yöneltmişlerdi. **MMZC.**, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 24 (8 Şubat 1909).

²¹³ Hüseyin Hilmi Paşa’nın Vilâyât-ı Şarkîye’ye gönderilecek heyetle ilgili tezkiresi için bkz. **MMZC.**, D. I, İ.S. I, C. II, Oturum 38, (8 Mart 1909), s. 170.

²¹⁴ **MMZC.**, D. I, İ.S. I, C. II, Oturum 38, (8 Mart 1909), s. 170.

²¹⁵ Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin istifası için bkz. Abdurrahman Şeref, **Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutîyet Olayları (1908-1909)**, Yay. Haz. Bayram Kodaman – Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 179-180.; Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C. I, K. II, s. 186.; Ali Cevat Bey, **İkinci Meşrutîyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat), Ankara 1985, s. 48.

görevini ne İttihatçılarla ne de muhaliflerle münasebeti olan herkesin itimat ettiği Ahmet Tevfik Paşa'ya vermiştir²¹⁶.

3.3. AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesinin ardından hükümeti kurma görevi Ahmet Tevfik Paşa'ya verilmiştir²¹⁷. Hükümet programı 31 Mart ayaklanmasının kontrol edilmeye çalışıldığı günlerde Sadaret Mektupçusu Ali Fuat Bey tarafından Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey ve Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa hükümet programı üzerinde yaptıkları yardımla hazırlanmıştır²¹⁸. Hükümet üyeleri, oluşturulan programın Meclis-i Mebusan'da kabul edilmeme endişesini taşıdıkları için memleketin öncelikli sorunlarına cevap verecek temel bir hükümet programı teşkil etmişlerdir²¹⁹. Sadrazam Tevfik Paşa'nın talebiyle hükümet programı Sadaret Mektupçusu Ali Fuat Bey tarafından 19 Nisan tarihinde Meclis-i Mebusan kürsüsünde okunmuştur²²⁰.

3.3.1. Hükûmet Programı

²¹⁶ Sina Akşin, **a.g.e.**, s. 189.; Kemal Beydilli, "Ahmed Tevfik Paşa", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. II., 1989, s. 139-140.; Aykut Kansu, **İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913**, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay., İstanbul 2016, s. 85.

²¹⁷ Ahmet Tevfik Paşa, Osmanlı Devleti'nde toplamda beş sefer Sadaret mevkiine getirilmiştir. İlk Sadaret görevine 31 Mart Olayları sırasında getirilip yalnızca 3 haftalık bir süreçte iki ayrı Hükümet kurarak sadrazamlık yapmıştır. Diğer Sadaret görevleri Mütareke döneminde gerçekleşmiştir. Ahmet Tevfik Paşa'nın yaşamı ve siyasi kişiliği için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. XI-XIV, İş Bankası Yay., İstanbul 2013, s. 1704-1762.; Necati Çavdar, **Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa**, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.; Murat Aydoğdu, "Mütareke Döneminin Son İstanbul Hükümeti -Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti- (21 Ekim 1920-4 Kasım 1922)", İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2016.

²¹⁸ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, TTK, Ankara 1987, s. 30-31.

²¹⁹ **A.y.**

²²⁰ **MMZC.**, D. I, C. III, İ.S. I, Oturum 59, (19 Nisan 1909), s. 98-99; İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 210-211; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 87-88.

Hükümet programı memleketin içinde bulunduğu olağanüstü durumu anlatarak anayasaya bağlılıkla çalışılacağını dile getiriyordu. Programın amacının “*Esas maksadımızın her hâl-ü kârda ahkâm-ı celile-i şer’-i şerife temessük ve Kanun-ı Esasi’imizin te’min-i muhafazasına en kat’i ve en la-yetegayyer bir azm ü metanetle tebessümden ibaret*” olarak belirtilmiş ardından ülkenin genelini kapsayan tafsilatlı bir program için hâl ve zamanın müsait olmadığı vurgulanmıştır. Hükümet programında devletin selameti ve millet namına her şeyden evvel din, dil, ırk ve mezhep ayırımı yapmadan tüm Osmanlı fertlerinin birlikte vatanın saadetine hizmet etmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Programda 31 Mart Olayı’nın yaşanmasının nedeni “*memleketimizde te’essüs eden fırka ve cem’iyyetler Meşrutiyet’in henüz ilk devresinde bulunduğumuz bir sırada efkâr-ı ahaliyi muhtelif cereyanlara sevk etmiş ve bazı matbu’atın neşriyyatı da bu cereyanların teşdidine vesile olmuştur.*” şeklinde izah edilmiştir²²¹. Öte yandan hükümet programında Adana’da yaşanan hadiseye de yer verilmiştir. Bu hadisenin 31 Mart ayaklanmasının ardından oluşan emniyet eksikliğinin meydana getirdiği asayişsizlik ortamının bir sonucu olduğu değerlendirmesi yapılmış ve hükümetin bu konuda gerekli tedbirleri alacağı belirtilmiştir²²².

Hükümet programının Meclis-i Mebusan’da okunmasının ardından Ahmet Mahir Efendi ve Ömer Fevzi Efendi’nin talebiyle program hakkında mütalaa ve güven oylaması ileri bir tarihe ertelenmiştir. Ancak Meclis’in sonraki oturumlarında da bu görüşme yapılmayacaktır²²³.

3.3.2. 31 Mart Olayı ve Ahmet Tevfik Paşa Hükûmetinin Tutumu

31 Mart Olayı olarak tarihe geçen ve nihayetinde mutlakiyetçi monarşiye dönme gayesini taşıyan bu hareket, muhtelif sebeplerle yeni rejimden rahatsız olan

²²¹ İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 210; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 87.

²²² **A.g.m.**, s.211; **A.g.e.**, s. 88.; Tevfik Paşa’nın Hükümeti’nde görev yapan Nazırlar için bkz; **Takvîm-i Vekâyi**, 15 Nisan 1909, s. 1.

²²³ **MMZC.**, A.y., s. 99.; İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 185.

çevrelerin Meşrutî yönetime yönelik bir karşı devrim teşebbüsüdür²²⁴. 31 Mart Hadisesinin gerçekleşmesinden sonra İTC yöneticileri, harekete geçerek darbenin Meşrutiyet ile kurulan anayasal rejime yönelik bir girişim olduğu yönünde kamuoyuna propaganda yapmıştır²²⁵. Ahmet Tevfik Paşa ise bu durum karşısında hem oluşturduğu Hükûmet üzerindeki tereddütleri ortadan kaldırmak hem de memleket genelinde asayişin temin etmek gayesiyle vilayetlere acil bir tamim göndererek halkı yatıştırmaya çalışmıştır. Sadrazam bu tamimde Şariat hükümlerine bağlı kalınması ve Osmanlı milletleri arasında iyi münasebetlerin artırılmaya çalışılması için var güçleriyle çalışacaklarını vadetmiştir. Tevfik Paşa, tamimlerinde özellikle Rumeli ahalisine yönelik olarak rejime zarar gelmediği konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Bu dönemde bilhassa İttihat ve Terakki kulüpleri, ilk günden itibaren hükümeti suçlayan telgraflar göndermeye devam etmişlerdir. Hükümetin ve Nazırların değişmesi, İstanbul’da bulunan kışlalarda bir süre sakin atmosfer oluştursa da bu durum Rumeli’deki 2. ve 3. Ordu’nun İstanbul’a hareket edeceği duyumuyla yerini gergin bir hale bırakmıştır. Bunun üzerine Hükümet, İstanbul’da bulunan kışlalara askerleri itidalli davranmaya davet etmek için Ulemanın ve Nezaret Memurlarının da katıldığı bir Nasihat Heyeti oluşturup göndermiştir. Fakat Meşrutiyet’e bağlı olan birliklere anayasal düzeninin güvence altında olduğu bildirilmesine rağmen Çatalca’ya gelmeye devam etmişlerdir²²⁶.

Mutlakiyetçi yönetim, anayasal düzene bağlı olan askerlerin İstanbul’a gelip işgal edeceklerini anlayınca hemen harekete geçmiştir. Sultan II. Abdülhamid gelişmelerden endişe duyarak 17 Nisan tarihinde Sadrazam Tevfik Paşa’yı Saray’a davet etmiş ve uzunca bir toplantı yapmıştır. Sonrasında Kabine üyelerini memleketin ahvalini konuşmak üzere kabul etmiştir. Abdülhamid, yaptığı görüşmelerin ardından Hükümet’in Meşrutiyet rejimine sadık kalacağını, Kanun-i Esasi’yi kaldırmaya çalışanların ciddi şekilde cezalandırılacağını açıklamıştır.

²²⁴ Aykut Kansu, **A.g.e.**, s. 85.

²²⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, **A.g.e.**, s. 36.

²²⁶ Necati Çavdar, “Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası’nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti”, **History Studies International Journal Of History**, C. I, S. III, Samsun 2011, s. 72-73.; Sina Akşin, **Şariatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, s. 106-134.; Aykut Kansu, **A.g.e.**, s. 98-99.

Bununla birlikte askeri birliklerin sükûnunu yeniden tesis etmek için Çatalca'ya özel bir komisyon gönderileceğini ilan etmiştir²²⁷. Ancak gönderilen komisyon, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesine engel olamamıştır. Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa, Hükümetin yirmi dört saat içerisinde istifa edip yönetimden çekilmesini isteyen bir ultiatom yollamıştır. Bu ultiatom ayrıca anayasa gereği olarak yeni bir hükümet kurulacağını ilan etmiştir. Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Kabinesini de toplayarak bütün isteklerin kabul edildiğine dair bir cevap vererek Hükümetten çekilme kararı almıştır²²⁸. Diğer taraftan Hareket Ordusu, 23 Nisan tarihinde İstanbul'a giriş yapmış, bir gün sonra Yıldız Sarayı birlikleriyle çatışma yaşamıştır. Bu mücadelenin ardından Hareket Ordusu hakimiyeti ele almıştır. Böylece Mahmut Şevket Paşa memleket yönetimine hâkim olmuştur²²⁹.

3.3.3. Adana Olayları ve Müslüman-Ermeni İlişkileri

Adana Olayları, 31 Mart Vakasından bir gün sonra başlamış ve yaklaşık olarak 10 gün sürmüştür. 9 Nisan 1909 tarihinde iki Müslüman genci, Ohannes isimli bir Ermeni tarafından öldürülmesi sonrasında bölgede uzun süredir ahali arasında var olan gerginlik tırmanarak kontrolden çıkmıştır. Müslümanlar, Hükümetin Ermenilerden katili teslim alınmasını isterken, Ermeniler de daha evvelden bir Ermeni'yi öldürmüş olan Müslümanın teslimini istemişlerdir. Ancak Hükümet katilleri yakalamak istediye de başarılı olamamıştır. 1909 Adana Olaylarının yalnızca bu gelişmelerden kaynaklı ortaya çıktığını söylemek büyük bir eksiklik olacaktır. Zira, Müslüman ve Hristiyan unsurlar arasında muhtelif sebeplerden dolayı gerilim mevcuttu. Meşrutiyet rejiminin sağladığı hürriyet ortamının Ermenilerin bağımsızlık isteklerini körüklemesi ve Ermeni Murahhasa Muşeg'in halkını isyana teşvik eden faaliyetleri Türk Tarih tezi tarafından isyanın sebepleri olarak sıralanırken; Ermeniler Adana Olaylarını, Meşrutiyet karşıtı olanların hareketleri,

²²⁷ Francis McCullagh, **The Fall of Abd-ul-Hamid, with a preface by his excellency Mahmud Shefket Pasha**, Methuen & Co. Ltd., London 1910, s. 182.

²²⁸ Sina Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, s. 193-215.

²²⁹ Ali Fuat Türkgeldi, s.34-35.; M. Zeki Pakalın, **Tanzimattan Cumhuriyet'e Kadar Sadrazamlar**, C. 5 s. 14-15.; Necati Çavdar, **A.g.e.**, s. 75.

Abdülhamid yanlılarının Ermenilere yönelik saldırı girişimleri ve vilayetlerde Hristiyanlar aleyhine propaganda yapıp Müslüman halkı kışkırtan kişilerin girişimi olduğunu iddia etmektedirler. Bu siyasi sebeplerden çok olayların ekonomik nedenlerden kaynaklandığı söylemek daha doğru olacaktır. Kuşkusuz ki, yukarıda sıralanan nedenler çatışmayı ateşlendiren gerekçeler olmuşlardır. Fakat bunlarla birlikte ekonomik çıkar çatışmasının yaşanan olayların arkasında yatan en büyük sorun olduğunu söylemek daha kuvvetli bir ihtimaldir. 1909 Adana Olaylarından Müslümanları sorumlu tutmanın yanlış olması gibi, bu hadiselerin sorumluluğunu sadece Ermenilere yüklemek de bir o kadar yanlıştır. Osmanlı Hükümeti, olayların yatışmasından sonra mahkemeler teşkil ederek bu hadisede suç işleyenleri cezalandırmıştır. Adana Olayları Müslüman-Ermeni çatışmalarının yaşanmaya devam ettiğini ortaya koymuştur²³⁰.

3.4. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÛMETİ

3.4.1. Hükûmet Programı

²³⁰ Adana Olayları ile tafsilatlı bilgi için bkz. **1909 Adana Olayları/Makaleler**, (Editör: Kemal Çiçek), Ankara 2011, Türk Tarih Kurumu Yayınları.; Salâhi R. Sonyel, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909)**, TTK. Yay., Ankara 2014.; Kodaman-Ünal, **A.g.e.**, s. 66-129.; Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1818-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 388-394.; Mehmed Asaf, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoglu), TTK. Yay. Ankara 1986.; Yusuf Sarıay – Recep Karacakaya, **1909 Adana Ermeni Olayları**, İdeal Kültür Yay, İstanbul 2012.; **krş.** Hrachik Simonyan, **The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909**, (Translated by Melissa Brown and Alexander Arzumanyan), Gomidas Institute, London 2012.; Çalyan Karabet, **Adana Vak'ası ve Mes'ulleri**, Dersâadet 1325.; Bedross Der Matossian, **Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews during the Second Constitutional Period (1908-1909)**, Kolombiya Üniversitesi, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Colombia 2008.; Vahakn Dadrian, "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", **Armenian Review**, S. 41, No: 4/164, Winter 1988, s. 1-16.; **1909 Adana Katliamı Üç Rapor**, (Derleyen: Ari Şekeryan), , Aras Yay., İstanbul 2015.; Arsen Avagyan, **A.g.e.**, s. 63-76.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci hükümeti programı 24 Mayıs 1909 tarihinde hem Meclis-i Mebusan'da hem de Meclis-i Ayan'da aynı anda okunmuştur²³¹. Program 191 kabul ve 5 red oyuyla güvenoyu alarak kabul edilmiştir²³². Hükümet programına bakıldığında Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretindeki programından farklı bir hüviyete sahip değildi. Zira 31 Mart Olayı'nın vukua gelmesi nedeniyle iki ay kadar kalabildiği Sadaret makamından istifa etmek durumunda kalmıştı²³³.

Hükümet programında 31 Mart Olayı'nı '*hareket-i irtica*'iyye' olarak değerlendiren Hüseyin Hilmi Paşa, bu ayaklanmayı bastıran Hareket Ordusu'na iltifat ederek gerici kalkışmalar karşısında hükümetin tavrını açıkça belli etmiştir²³⁴. Hüseyin Hilmi Paşa, programda Adana Olayları ile ilgili olarak '*İdare-i Örfiyye*'nin ilan edileceğini bununla birlikte '*Divan-ı Harp*'lerin kurulacağını ve benzer teşkilatların Maraş, Antakya gibi bu olaylar sebebiyle müteessir olan vilayetlere de teşmil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hükümet programında, Adana'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan hadise genişçe yer verilerek emniyet ve asayiş sağlaması için yeni önlemler alınacağı bildirilmiştir²³⁵.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümetinin önem verdiği öncelikli konulardan biri de yaklaşık 10 milyon lira olan âdi bütçe açığını kapatmak olmuştur. Sadrazam bir zaruret oluşmadığı sürece faiz ödemelerinde ve âdi harcamalarda borçlanma yapılmayacağını bununla birlikte vergi gelirlerinin artırılmaya çalışacağını belirtmiştir²³⁶. Hükümet programında dikkat çeken diğer bir konu eğitimin yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi hususunda olmuştur. Programın eğitimle ilgili

²³¹ Meclis-i Mebusan'da hükümet programını bizzat Hüseyin Hilmi Paşa okurken Meclis-i Ayan'da bu görevi Ferit Paşa yapmıştır. Hükümet programı için bkz. **MMZC.**, D. I, C. III, İ.S. I, Oturum 78, (24 Mayıs 1909), s. 635-636; İhsan Güneş, **A.g.m.**, s.214-220; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 93-104.

²³² Süleyman Tevfik, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım**, DBY Yay., İstanbul 2011, s. 327.

²³³ "*Programımız nikât-ı siyasiyye ve hudud-ı umumiyye i'tibariyle 5 Şubat 324 tarihinde kiraat ettiğim beyannamenin ayıdır.*" İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 95.

²³⁴ İhsan Güneş, **A.g.m.**, s.214.; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s.93.; Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, **A.g.e.**, s.145.

²³⁵ İhsan Güneş, **A.g.m.**, s.216.; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s.97.; Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, **A.g.e.**, s.146-147.

²³⁶ **Tanin**, 25 Mayıs 1909, s. 1-2., No: 261.; İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 217-218.; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 100-101.

hedefi, eğitimin gelişimini sağlayarak ülkenin uygarlık seviyesini artırıp meşrutiyet rejiminin temellerini kuvvetlendirmek olmuştur. Diğer taraftan hükümet, orduya ve devletin idari mekanizmalarına ilişkin olarak 31 Mart Hadise'sinden önce yapılamayan ancak bu olayın ardından gerekliliği açıkça ortaya çıkan tensikata yönelmiştir. Sadrazam bu amaçla yöneldiği düzenleme ve reformlara jandarma teşkilatıyla fiilen başlamıştır. Hükümet programı gazetelerle ilgili olarak özgür basının destekçisi olduklarını ancak basının bu serbestiyet içerisinde vatanın mahvolmasına sebep olacak bir silah gibi kullanılmasının engellenmesini zaruri görmüştür. Bu sebeple Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi Matbu'at ve Cemiyet Kanunu'nun bir an evvel mecliste kabul edilmesini istemiştir²³⁷.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti iktidar olmasının ardından öncelikli olarak Adana'daki isyanı sonlandırmak, İstanbul başta olmak üzere vilayetlerde emniyeti sağlamak²³⁸, hükümet programında yer alan Divan-ı Harb-i Örfi kararlarını uygulamak, Bosna-Hersek ve Bulgaristan Meselesi'ne nihayet vermek istediğini belirtmiş ve vazifesine başlamıştır²³⁹.

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, gayrimüslimler ile ilgili takip edeceği politikasını, Hükümet programının kabul edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden gelen baskılar üzerine ilan etmiştir. Öte yandan Meclis-i Mebusan'da bulunan Rum ve Ermeni mebusları teşkil olunan yeni Hükümetin bu husustaki hareket-i siyasetinin ne olacağını açıklamasını istemişlerdir. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümetinin gayrimüslimler ile ilgili ilk açıklaması Şeyhülislam Pirizade Sahib Efendi'den gelmiştir. Şeyhülislam, Hükümetin memlekette bulunan unsurlar arasında bir ayırım gözetmediğini, bütün tebaanın Osmanlı kimliği altında birleşmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sadrazam Paşa da Adana Olaylarına karışanlar hakkında

²³⁷ İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 219-220.; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 101-104.

²³⁸ Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, **A.g.e.**, s. 129.

²³⁹ Ali Fuat Türkeldi, **A.g.e.**, s. 41.

soruşturma açılacağını ve olaylarda zarar görenlere tazminat verileceğini açıklayarak Ermenilerin beklentilerini karşılamaya çalışmıştır²⁴⁰.

İttihat ve Terakki Cemiyeti de Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin açıkladığı ve uygulamaya koyulduğu gayrimüslim politikasına destek vermiştir. Tanin Gazetesi'nde Hüseyin Cahid Bey, Osmanlı'da yaşayan unsurlar ve Meşrutiyet rejimiyle beraber değişen gayrimüslim politikası hakkında değerlendirme yapmıştır. Genç Türklerin vatanı kurtarmak için ilk olarak Meşrutiyet'in ilan edildiğini, geriye anasır-ı muhtelif arasında uhuvvetin tesis edilmesinin kaldığını ve bunun için zamana ihtiyaç olduğunu açıklamıştır. Zira uzun senelerden beri birbirlerine düşman olan toplulukların birdenbire alışkanlıklarını terk edemeyeceklerini izah etmiştir. Bu sebeple memlekette Meşrutiyet taraftarı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Ermeni Komitelerinin ve muhtelif cemiyet ve komitelerin unsurlar arasında köprü olarak diğer cemaatlerle iyi münasebetler kurmaya sevk edilmesinin önemli olduğunu ifade etmiştir. Hüseyin Cahid, "...taşralardan en ufak merkezlere varıncaya kadar her tarafta Muhtelit İtilâf Komisyonları teşkil ederde menâfi'-i husûsîyeye ve mahalliyeye müteallik işârda kardeşlik ve vatandaşlık icâbâtından ayrılmayacaklarına dair yemin ederlerse..." sözleriyle toplumdaki bütün cemaatler arasında müşterek saadetin sağlanacağını savunmuştur²⁴¹.

Bu Hükûmet döneminde Manastır'daki İttihat ve Terakki Kulübü, Başkim, Rum, Bulgar, Ulah, Sırp ve Musevi Kulüpleri Murahhasaları ile bir araya gelerek toplantı gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantıda 11 maddeden oluşan bir protokol kabul edilmiştir. Birinci madde olarak ele alınan karar şu olmuştur; "*Bi'l-cümle Anâsır-ı Osmaniyye arasında Osmanlı hissiyle pek ciddi bir sûrette muhabbet-i vataniyye ile emr-i ittihâda çalışmağa karar verdikden sonra bu maksadı temîn içûn mukarrerât ittihâz eylemiştir.*". Öte yandan söz konusu mukarreratta diğer maddeler de aynı şekilde son derece ehemmiyete haizdir. Sözgelimi, ahalinin yoğun olarak şikâyetçi

²⁴⁰ Ahmet Mehmetefendioğlu, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İzmir 1996, s. 65.

²⁴¹ Hüseyin Cahid, "Osmanlı Anâsırları", **Tanin**, 1 Temmuz 1909, s. 1, No: 298.

oldukları eşkıyanın, şekavetle geçinen haydutları himaye altına alan bazı şahısların vatan haini ilan edilmeleri kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte asayişini temin eden asker müfrezelerinin daha dikkatli çalışmaları yönünde bir birlik sağlanmıştır²⁴².

3.4.2. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

Hüseyin Hilmi Paşa, ilk Hükûmet döneminde başlattığı Anadolu vilayetlerinde yürütülen ıslahat çalışmalarına devam etmeye karar vermiştir. Memleket genelinde huzur ve sükûnun sağlanması için çalışmalara başlamıştır. Bu amaçla Hükûmet vilayetlere, ıslahat çalışmaları kapsamında vazifesini yerine getirmeyen memurların görevlerinden azledilmesini, hırsızlık olaylarının önüne geçilmesini, yolların tamirinin yapılmasını ve eğitimi geliştirmek için çalışmalar yapılmasını emreden telgraflar çekmiştir²⁴³. Ancak iç politik gelişmeler nedeniyle ıslahat çalışmalarından netice elde edilemeden Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti düşmüştür. Hüseyin Hilmi Paşa pek çok meselede karşı karşıya geldiği İttihat ve Terakki Cemiyeti ile son olarak “Lynch” şirketine verilen imtiyaz dolayısıyla sorun yaşamıştır. İngiltere’ye Dicle-Fırat nehirleri üzerinde sevkiyat yapma yetkisinin tanınması, nehirlerin bulunduğu bölgenin ahalisi ve mebusları tarafından tepkiyle karşılanmıştır ve bunun sonucunda Sadrazam mesele ile ilgili Meclis’ten güven oyu almak durumunda kalmıştır. Meclis-i Mebusan’da yapılan oylama sonucunda Hükûmete 8 red oyuna karşılık olarak 163 kabul oyuyla güven oyu verilmiştir. Buna rağmen oylamayı takip eden on beş gün sonra Sadrazam Paşa, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek istifa etmiştir²⁴⁴.

²⁴² Hüseyin Cahid, “İttihâd-ı Anâsırlar”, *Tanin*, 2 Temmuz 1909, s. 1, No: 299.

²⁴³ Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 366.

²⁴⁴ Ahmet Ali Gazel, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşanın İstifası”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 18, Erzurum 2001, s. 259-266.

3.5. İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÜMETİ

İbrahim Hakkı Paşa, II. Meşrutiyet’le birlikte Said Paşa kabinesi ve ardından kurulan Kâmil Paşa kabinesinde Maarif Nezaretini uhdesinde bulunmuş ve aynı zamanda Dahiliye Nâzırlığı’nı üstlenmişti. 1908 seçimleri için ortaya atılan usulsüzlük söylentileri sebebiyle 17 Aralık’ta Meclis’in toplandığı gün istifa etmiş ve Sadrazam olacağı 28 Aralık 1909 tarihine kadar Roma Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa’nın istifasının ardından Padişah hükümeti kurma görevini kendisine vermiştir. Yeni Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, 12 Ocak 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan’a hükümet programını sunarak görevine başlamıştır²⁴⁵.

3.5.1. Hükûmet Programı

İbrahim Hakkı Paşa, öncelikle parlamenter rejime uygun bir hükümet programı hazırlamış ve oluşturduğu hükümet programı “*Adl ü İhsân*” sloganıyla tanınmıştır²⁴⁶. “*Adl ü İhsân*” tamlamasında adl, eşitlik, doğruluk; ihsan ise bağışlama, iyilik etme manalarını taşır. Bu ifade Kur’an-ı Kerim’de idarecilerin halka doğruluk ve iyilikle davranmasını emreden Nahl Süresi’nin 91. Ayetinde geçmektedir²⁴⁷. Hükümet programında gayrimüslimlerle ilgili olarak her cemaatin ‘*hal ve mevkisii*’nin Kanun-ı Esasi ile korunacağı ve bu hususta bir şüphe ve tereddüde yer olmadığı ifadesine yer verilmiştir. Osmanlı Devleti’nde unsurlar arasında Osmanlılık maksadı rehber alınarak unsurlar arasında muhabbet ve emniyetin tesis edileceği belirtilmiştir. Ayrıca programda, tüm Osmanlı tebaasının askerlik hizmetini yapmasının Müslim-gayrimüslim bütün toplumu kuvvetle birleştirmesi hedefi açısından önemli olarak değerlendirilmiştir²⁴⁸.

²⁴⁵ Zekeriya Kuşun, “İbrâhim Hakkı Paşa”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 21., s. 311-314.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. XI-XIV, İş Bankası Yay., İstanbul 2013, s. 1763- 1804.

²⁴⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, C. I, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984, s. 100.

²⁴⁷ Tayfun Haykır, “II. Meşrutiyet Dönemi Süreli Yayınlarından: Adl-ü İhsân”, **Gazi Üniversitesi IV. Genç Bilimadamları Sempozyumu**, 22 Mayıs 2012, s. 4.

²⁴⁸ **MMZC.**, D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 29, (24 Ocak 1910), s. 618.; İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 225.; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 111.

İbrahim Hakkı Paşa, hükümet programında asayiş ihlal edenlere şiddetle ve buna maruz kalanlara merhamet ile muamele edeceğini ve bazı mahallerde var olan yerleşmiş iktisadi ilerleme eksikliğini yalnızca şiddet yoluyla değil o bölgedeki fenalığın sebeplerini araştırıp, onları ortadan kaldırmak için esaslı ıslahatların yapılması yönünde çalışacağını vurgulamıştır²⁴⁹. Yeni Sadrazam, oluşturduğu programda son olarak Osmanlı'daki meşrutiyet rejimini istibdad rejimiyle mukayese ederek başlamış ve *“Bir sülüs-i asr müddetidir dehşetli bir istibdad altında ezildikten sonra ancak bir buçuk senedir nâil-i hürriyet olan memleketimizde yapılacak işlerin çokluğu en âli himmetleri bile düşündürecek derecededir. Fakat bu babda gösterilecek hüsn-i niyyet ve gayret-i halisaneye tevfikat-ı subhaniyye de taalluk edince en müşkil işler kesb-i suhûlet edeceğine itimadımız ber-kemaldır.”* sözleriyle yeni rejimin asırlık meseleleri hemen çözemeyeceği, bunun için zamana ihtiyaç olduğu ancak bu işlerin iyi niyet ve gayretle halledileceğine olan güvenin tam olduğunu ifade etmiştir²⁵⁰.

İbrahim Hakkı Paşa'nın Hükûmet programı Meclis-i Mebusan'da okunmasının ardından müzakere edilmeye başlanmıştır. Mebuslar programa dair görüşlerini birer birer Meclis kürsüsünde ifade etmişlerdir. Siroz Mebusu Hristo Dalçef Efendi, İbrahim Hakkı Paşa'nın Hükûmet beyannamesini olumlu karşılamakla beraber dahili siyasetle ilgili bazı mütalaalarda bulunmuştur. Önceki Kabinelerin de bütün Osmanlı efradının ittihadını öngören beyannameler hazırladıklarını ancak programlarında yer alan vaatlerin yerine getirilmediğini öne sürmüştür. Sözlerine devam eden Hristo Dalçef Efendi, yine de İbrahim Hakkı Paşa'nın Osmanlı Birliğini tesis etmek için söylediği sözleri geleceğe yönelik olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Diğer taraftan devr-i sabıkta yaşanan ve Meşrutiyetle birlikte henüz halledilememiş olan arazi gaspı olmak üzere şikâyet konusu olan meselelerin bu dönemde çözüme kavuşturulmasını istediğini beyan

²⁴⁹ MMZC., D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 29, (24 Ocak 1910), s. 618.; İhsan Güneş, A.g.m., s. 225.; İhsan Güneş, A.g.e., s. 111-112.

²⁵⁰ MMZC., D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 29, (24 Ocak 1910), s. 619.; İhsan Güneş, A.g.m., s. 227.; İhsan Güneş, A.g.e., s. 114.

etmiştir. Siroz Mebusu Hristo Dalçef Efendi “*Kuvve-i İcraiye’den anâsır-ı gayr-i müslime ile müslime arasında vuku’ bulacak deâvî ve münâzaâtta teennî ile hareket etmeyerek sîratle tevzi-i âdalet edilmesidir. Çünkü bu cihet suiistimal ediliyor.*” sözleriyle çözümünü beklediği adaletin tesisi meselesine vurgu yapmıştır. Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan Efendi de Dalçef Efendi gibi, yeni teşkil edilen Kabinenin ve ilan edilen programın gayet güzel olduğunu fakat vaat edilen sözlerin uygulamaya geçirilmesini temenni ettiğini belirttiği bir açıklama yapmıştır²⁵¹.

Hükûmet programı Meclis-i Mebusan’da tartışmalara neden olmuş ve muhalefet ve iktidar yanlısı mebuslar arasında Meşrutî sistemin gerekliliklerine, kabine üyelerine ve dahili siyasette takip edilecek politikaya dair hararetli konuşmalar yapılmıştır. Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, memleketin içinde bulunduğu buhran göz önüne alındığı takdirde, mebus arkadaşlarının yeni Hükûmetten taleplerinin ona göre şekilleneceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte İbrahim Hakkı Paşa’ya yeni oluşturduğu Kabinenin memlekette her türlü hürriyeti sağlaması ve adaletin esaslarını uygulaması için çağrıda bulunmuştur. Erzurum Mebusu, Hükûmet beyannamesinin bu haliyle itimat oyu almaya uygun olduğunu belirtmiştir. Muş Mebusu İlyas Sami Efendi ise meseleye farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Meşrutîyetin ilanından bu yana henüz iki sene geçmemişken toplamda altı kabinenin değişmiş olduğunu hatırlatarak oluşturulan yeni Kabinenin faaliyetlerini görebilmek için zamana ihtiyaç olduğunu kaydetmiştir. İstanbul Mebusu olan Kirkor Zohrap, kabineye yardımcı olabilmek için itimat oyu vermenin önemine dikkat çekmiştir. Zohrap Efendi, usul itibariyle bir program oluşturulduktan hemen sonra müzakere edilmemesi, Hükûmetin bir müddet çalışmasının ardından değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğini söylemiştir. Bu sebeple Kirkor Zohrap mebus arkadaşlarına, memleketin huzursuz bir vaziyette bulunması itibariyle itiraz haklarını saklı tutarak Hükûmet Heyetine yardımcı olma çağrısında bulunmuştur²⁵².

²⁵¹ MMZC., D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 29, (24 Ocak 1910), s. 624-626.

²⁵² MMZC., D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 29, (24 Ocak 1910), s. 631-635.

Mecliste yapılan bu müzakerenin sonrasında Sadrazam Paşa, programa ve kabineye yönelik eleştirileri yanıtlamıştır. Heyet-i Vükela'nın mebusların ortaya koyduğu şikâyetleri çözüme kavuşturmak için çalışacağını söyleyip Hükûmet beyannamesine itimat oyu vermelerini rica etmiştir. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, netice itibarıyla 24 Ocak 1910 tarihinde Mebusan Meclis'inde gerçekleştirilen ve toplamda 209 kişinin iştirak ettiği güven oylamasında 31 red oyuna karşılık 178 kabul oyu ile güvenoyu almıştır²⁵³.

3.5.2. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nin bütçesi, sosyal tabanda ahalinin taleplerinin karşılanabilmesi ve kamu yatırımlarının yapılması için ihtiyaç duyulan gelirleri ihtiva etmiştir. Bütçedeki gelir ve gider dengesinin sağlanması, Hükûmetlerin mali hedeflerinin yanı sıra toplumsal ve siyasî gayelerini gerçekleştirmesi için bir vasıta konumundadır. Ancak bunlarla birlikte, Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlar ve bu savaşların ekonomik külfeti bütçe açıklarını tetiklemiştir. Bütçe açığının giderilmesine yönelik önlemlerin başında da gelir arttırıcı tedbirler kapsamında yeni vergi düzenlemeleri gelmiştir. İbrahim Hakkı Paşa, Sadareti döneminde bütçe açığını kapatabilmek için vergisel tedbirleri uygulamaya koyan Hükûmetlerden birisi olmuştur²⁵⁴.

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet Döneminin savaşız geçen ilk yıllarında bütçe gelirlerinin dönem öncesine kıyasla tedrici olarak artış kaydetmiş fakat Trablusgarp

²⁵³ MMZC., D. I, C. I, İ.S. I, Oturum 29, (24 Ocak 1910), s. 641-643.

²⁵⁴ Bu bağlamda ilk olarak, Meclis-i Mebusan'ın 6 Nisan 1326 tarihli oturumunda “*Musakkafat Vergisi Kanun Lâyihası*” gündeme gelmiştir. Musakkafat Vergisi, bina vergisinin ıslah edilmesiyle ortaya çıkmıştır. II. Meşrutiyet'ten önce arazi ve binalardan tek bir vergi alma usulü uygulanmaktayken bu vergi düzenlemesiyle önce bina vergisi, ardından arazi vergisi ıslah edilmek istenmiştir. Böylece arazi ve binaların vergilendirilmesi ayrı ayrı yapılmıştır. Tafsilatlı bilgi için bkz. Erdoğan Öner, **Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara 2005, s. 399-400.; Meclis-i Mebusan'da bulunan mebuslar da hem kanunla hem de Osmanlı Devleti'ndeki vergi düzenlemeleriyle ilgili görüşlerini ve itirazlarını dile getirmişlerdir. MMZC., D. I, C. IV, İ.S. II, Oturum 75, (19 Nisan 1910), s. 218-252.

ve Balkan Savaşlarıyla başlayıp Birinci Dünya Savaşı ile devam eden süreçte gelir miktarı hızla düşen bir grafik sergilemiştir. Buna karşılık Osmanlı bütçesinin giderlerinin hızlı bir surette artış seyrettiği bir zamana doğru ilerlemiştir. Osmanlı'nın bu dönemde giderleri içerisinde savaş masrafları karşılamak için yapılan harcamalar ve genel borçlar için ödenen meblağ yer almıştır. II. Meşrutiyet Döneminde savaşlar dolayısıyla fevkalade bütçelere başvurma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu durum senenin sonunda bütçe muvazenesinin bozulmasına sebebiyet vermiştir²⁵⁵.

Bu dönemde Sadrazam Paşa, Kürt aşiretleri ve Ermeniler arasında yaşanan ve ahali arasında asayişin probleminin esas sebebi olan arazi anlaşmazlıklarının sulh yoluyla çözülebilmesi için yeni tedbirler almıştır. Arazi ihtilaflarının ortadan kaldırılması maksadıyla Van vilayeti ile çalışmalara başlanmıştır. Tapuda 10-15 Ermeni aileye yetecek toprak bulunmasına karşılık bu havaliye yüzlerce geri göç eden Ermeni ahalinin tasarrufuna arazi verilmeye çalışılmakta olduğu için Şura-yı Devlet kararlarının burada uygulanamayacağı karara bağlanmıştır. Bu nedenle, kendi rızaları ile vaktiyle Osmanlı Devleti'ni terk eden Ermenilerin arazi meselelerinin sulhen çözümü için başka çareler düşünülmüştür. Bu kapsamda Ermenilerin toprağını zamanında zorbalıkla gasp edenlerin topraklarını iade etmelerinin sağlanması ve gerekirse yerine onlara dört, beş kat fazla yer verilmesi yoluyla arazilerin asıl sahiplerine iade edilmesi kararlaştırılmıştır²⁵⁶.

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın ahali arasındaki bütün anlaşmazlıkların çözümüne yönelik tedbirlerine karşın 29 Eylül 1911 tarihinde Trablusgarp Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu Hükûmet döneminde karşılaşılan en önemli problem, bütçe meselesi olarak karşımıza

²⁵⁵ Muharrem Öztel, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2007.; Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey'in 1326 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu (Bütçe Kanunu) görüşmeleri sırasında Meşrutiyet dönemi bütçesi hakkında tafsilatlı açıklamalarda bulunmuştur. **MMZC.**, D. I, C. IV, İ.S. II, Oturum 77, (23 Nisan 1910), s. 293- 341.; Ayrıca Mehmet Cavit Bey'in ekonomi görüşleri için bkz. Muharrem Öztel, "Mehmet Cavit Bey'in İktisadi Fikirleri", Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2000.; **MMZC.**, D. I, C. IV, İ.S. II, Oturum 78, (25 Nisan 1910), s. 372-389.

²⁵⁶ 12 Temmuz 1910 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 142/23.

çıkılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Vilâyât-ı Şarkîyye Islahatını gerçekleştirilebilmesi, Jandarma Teşkilatı ve Adliye Nezâreti'ndeki memur eksikliğinin giderilmesi ve doğu vilayetlerindeki asayişin temin edilmesi için mali gücü oldukça büyük bir öneme haizdi. Zira yapılacak düzenlemelerin hayata geçirilmesi bütçenin olanaklarına mütenasip gelişme göstermekteydi²⁵⁷. Böylece İbrahim Hakkı Paşa'nın kendi hükümet döneminde Kürtler ve Ermeniler arasındaki ihtilafın izale edilebilmesi için yapılacak ıslahat çalışmaları tamamlanamadan sona ermiştir.

3.6. (KÜÇÜK) MEHMET SAİD PAŞA HÜKÛMETİ

3.6.1. Hükûmet Programı

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin istifa etmesinin üzerine Sultan Reşad, yeni hükûmeti kurmakla Said Paşa'yı görevlendirmiştir²⁵⁸. Mehmet Said Paşa, hükûmet programını 18 Ekim tarihinde Mebusan Meclisi'nde okumuştur. Birçok hususta ıslahatların yapılacağını ifade eden hükûmet programı bu yönüyle önceki hükûmet programlarıyla benzerlik taşımaktaydı. Said Paşa, Meşrutiyet'in ilanından beri pek çok kanunun neşredilmesine rağmen asıl mühim olan kanunlarla meşgul olunamadığını ancak bu hükûmet döneminde memleket dahilinde talep edilen ıslahatların hayata geçirileceğini belirtip öncelikli olarak Kanun-ı Esasi'nin tadilinin tamamlanması, Seçim Kanunu, İdare-i Vilâyât Kanunu, Ahz-ı Asker Kanunu ve Emval-i Gayr-i Menkule Kanunlarının Meclis-i Mebusan'da görüşülerek yürürlüğe girmesinin önemini ifade etmiştir²⁵⁹.

²⁵⁷ Haluk Selvi - Bülent Cırık, "1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", **AÜ OTAM Dergisi**, Güz 2014, s. 167.

²⁵⁸ Mehmed Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, C. V, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1948, s. 219-223.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, C. VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1965, s. 1082.; Zekeriya Kurşun, "Küçük Said Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 35, s. 576-578.

²⁵⁹ **MMZC.**, D.I, C.I, İ.S. IV, Oturum 4, (18 Ekim 1911), s. 19.; İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 231; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 121.

Yeni Sadrazam, hükümet programında bütçe konusunda vergilerin düzenlenmesi, devlet gelirlerinin tahsil edilmesi ve tahsilatın uygulamalarına dair kanun ve nizamların peyderpey ıslah edileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte devlet gelirlerinin artırılması için gümrük vergisi ve temettü vergisine ait oranın artırılmasını ve bu verginin ecnebilerle birlikte tüm Osmanlı vatandaşlarından alınmasını, ayrıca zaruri olmayan bazı eşyalardan da vergi tahsil edilmesini öngörmüştür. Said Paşa, Jandarma teşkilatında yapılan tensikatın tamamlanmasını istemekle beraber gerekli mahallerde ihtiyaç derecesinde mevcudun artırılabilceğini yine aynı surette Ordu ve Donanmada başlanılan tensikat ve ıslahatın devam edeceğini ve noksanların tamamlanmaya çalışılacağını izah etmiştir²⁶⁰.

Hükümet programında bütün Osmanlı fertleri arasında birlik, eşitlik ve kardeşlik bağının oluşturulmasının sağlanacağı, farklı unsurlara mensup vatandaşlar arasında münasebetin artırılmaya çalışılacağı ve çeşitli cemaatlerin sahip oldukları mezhebî imtiyazlarının korunacağı vurgulanmıştır. Said Paşa hükümet programında, Osmanlı'daki Nizamiye Mahkemeleri'nin peyderpey düzeltilip genişletilmesinin, kanunların zamanın ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde tanzim edilmesinin ve hakimlerin vazifelerini "*Kemal-i istiklâl ve bîtaraf*" şekilde yapabilecek surette yetiştirilmesinin zaruri olduğu değerlendirmesini yapmıştır²⁶¹.

3.6.2. (Küçük) Mehmet Said Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

Ermeniler, 1911 yılının son çeyreğine gelindiğinde asayiş, can ve mal güvenliği, toprak gaspı ve devlet memurlarının görevlerini kötüye kullanmaları hususlarında yaptıkları şikâyetlere çözüm bulunmadığı gerekçesiyle reform

²⁶⁰ MMZC., D.I, C.I, İ.S. IV, Oturum 4, (18 Ekim 1911), s. 19-20.; İhsan Güneş, A.g.m., s. 232.; İhsan Güneş, A.g.e., s. 122.

²⁶¹ MMZC., D.I, C.I, İ.S. IV, Oturum 4, (18 Ekim 1911), s. 19-20.; İhsan Güneş, A.g.m., s. 232-233.; İhsan Güneş, A.g.e., s. 122-123.

taleplerini hem memleket genelinde hem de yurtdışında kamuoyu oluşturarak dile getirmeye devam etmişlerdir. Osmanlı Meclisinde Ermeni toplumunun temsilcisi olarak bulunan Ermeni mebuslar, Vilayât-ı Şarkîyye’de reform yapılarak bölgede şikâyet konusu olan meselelerin çözümünü istemişlerdir. Ermeni Mebusların talepleri şöyledir;

- 1- *“Bitlis ve Mamûrat-ül-Aziz vilayetlerine vazifeşinâs ve muktedir valilerin serian tayin ve izamı.*
- 2- *Maiyetlerinde bulunan memuriyenin bilâ-istizan azli ve sair hususat içün mukaddema Bağdad Vali-i Sabıkı Nazım Paşa ile ahiren Vali-i Cedidi Cemal Bey’e itâ kılınan mezuniyet-i fevkalâdenin Van ve Bitlis Valilerine verilmesi.*
- 3- *Mezkûr Vilayetler jandarmalarının tezyidi ve jandarma zabitlerinin hüsn-ü intihabıyla aded-i müretteblerinin mevcut bulundurulması ve kâfi derecede jandarma zabiti olmadığı takdirde noksanının kol ordular zabitanının olması.*
- 4- *İlan-ı Meşrutiyetten sonra müceddeden irtikab-ı cinayât eyleyen eşhasın ciddi bir surette bilâ-te’hir takib ve tevkifi ve gerek elyevm mevkuf olanlar gerek tevkif olacaklar hakkında ahkam-ı kanuniyenin müsaraaten tatbiki.*
- 5- *Sekenesinden bulundukları vilayât dahilinde icrâ-yı memuriyet eyleyen mütegalibe-i mahalliyyenin ve efrad-ı aşâirin azli ve yahud başka mahallere nakli.*
- 6- *Bazı eşkıyanın derdesti içün hükûmetin evvel ve ahir ihtiyar ettiği bir tedbirin Vilayât-ı Şarkîyyede asayiş-i mahallîyi mahveden caniler hakkında dahi tatbikiyle reis maktu’larını görene mükafat-ı nakdin vaad ve ilanı.*
- 7- *Hükûmetçe gösterilecek müddet zarfında bir şakiye bilâ-özürlük tevkif edemeyen memurların şiddetle takibi ve azli.*
- 8- *Hazırlık ve buna mümasil olarak mütegalibe-i mahalliyyenin istifa etmekte oldukları tekalif-i mezkûreyi istifaya devam edecek olan eşhasın ahkam-ı kanuniyeye tevkifen tecziyesi.*
- 9- *Arâzi-i mağsubeye mütedair olan i’lamatdan suçluların mahkeme mahiyetinde bulunanların hemen mevki’-i icraya vaz’ ettirilmesi.*

10-Arazi meselesi hakkında 25 Temmuz 1325 tarihli şerefsadır olan irade-i seniyye ahkâmının tatbiki.”²⁶².

Söz konusu muhtıra İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap, Erzurum Mebusu Ohannes Varteks, Van Mebusu Vahan Papazyan, Sivas Mebusu Doktor Nazaret Dağavaryan, Muş Mebusu Keygam Der Garabedyan, Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan, Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan, İstanbul Mebusu Bedros Hallaçyan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan ve Erzurum Mebusu Karekin Pastırmacıyan tarafından verilmiştir. Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa Hükûmeti, sunulan iki kıta muhtıradan birincisinde yer alan bazı maddelerin çıkarılmasını ve değerlendirilmeye bu haliyle alınması yönünde kanaat oluşmuştur. Alınan karar aynen şöyledir; “...*Dahiliye, Harbiye, Adliye, Ticaret ve Ziraat Nezaretlerinden mürekkeben teşkil olunacak bir komisyonca zikrolunan muhtıraların tetkikiyle ittihazı lazım gelen tedabirin bâ-mazbata bildirilmesi...*” denilerek bir komisyon teşkil edilmesi ve bu komisyonun muhtıraları incelererek Vilayât-ı Şarkîyye’de reform yapılması planlanmıştır²⁶³.

Yapılan incelemeler neticesinde birtakım tedbirler düşünülmüş ve bunun üzerine bir mazbata hazırlanarak 28 Ocak 1912 tarihinde şu kararlar alınmıştır. Meclis-i Vükela’da okunan söz konusu mazbatada Bitlis ve Mamûrat-ül-Aziz vilayetlerine muktedir valilerin atanması, Bağdat Valisi Nazım Paşa ile yeni Vali Cemal Bey’e daha evvel memurların azli ve diğer konularda verilen hususi yetkilerin Van, Erzurum, Mamûrat-ül-Aziz ve Bitlis valilerine de tanınması, Meşrutiyetin ilanından sonra işlenen cinayetlerin takibi ve yakalanmaları için vilayetlere talimat verilmesi, Nahiye Müdürleri ve Kalem Katipleriyle Mahkeme Üyeleri haklarında yeni kararlar alınması, meşhur eşkıyaların yakalanması için vilayetlere ödenek tahsis edilmesi, eşkıya takibi hususunda gevşeklik gösteren memurların cezalandırılması, muhtelif isimlerle ahaliden para alınmasına meydan verilmemesi, arazi meselesinin

²⁶² Anadolu’nun Vilayât-ı Şarkîyye’sinde temin-i asayiş ve adalet vesâitine dair 9 Aralık 1911 tarihli muhtıra, **BOA. BEO. 3997/299747**, Lef 3.

²⁶³ 18 Aralık 1911 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV. 159/143**.

Doğu Anadolu’da Ermeni mebusların ve İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap Efendi’nin asayiş, emlak ve arazi ve sair hususlarda kaleme alıp Meclis-i Vükela’ya iletlediği muhtıra üzerine Diyarbakır ahalisinden Cizreli Raif Efendi Sadaret’e cevabi bir layiha sunmuştur. Doğu vilayetlerinde uzun süre vazife yapmış olan Raif Efendi, Ermeni mebuslar tarafından öne sürülen iddiaların ne devr-i sabık’da ne de Meşrutiyet’in ilanından sonra katiyen gerçekleşmediğini ifade etmiştir. Kürt ve Ermeni ahalî arasında ihtilafların uzun yıllardır yaşandığını ve bu durumun çatışmalara neden olduğunu kabul eden Cizreli Raif, bu durumun Osmanlı mahkemelerinde sulhen çözüme kavuşturulduğunu belirtmiştir. Bunlarla birlikte Ermeni mebusların layihalarıyla öne sürdüğü iddialara bölge mebuslarından itiraz gelmediğini; bölge ahalisinden ve Diyarbakır, Mamûrat’ül-Aziz ve Bitlis vilayetlerinde uzun yıllar vakit geçiren biri olmak sıfatıyla itiraz etmiştir. Cizreli Raif Efendi, Sadaret’e Kürtlerin durumunun da tetkik edilmesini ve onlar için de ıslahat çalışması yapılmasını önermiştir²⁶⁶.

3.6.3. Meclis-i Mebusan’da Islahat Tartışmaları

Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey, 2 Temmuz 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan kürsüsünde yaptığı konuşmasında 1327 senesinin sarfiyat ve borç ödemeleri göz önüne alındığında en yüksek seviyeye ulaştığını ifade etmiştir. Maliye Nazırı bu mali yükü hazine de bulunan nakit para, borçlanmaya gidilmesi ve Osmanlı Bankası ile akdedilen anlaşma sayesinde kaldırdığını dile getirmiştir. Devletin bütçesindeki dengenin sağlanması için bir taraftan gelirin düzenli olarak çoğalması diğer taraftan da bütçeye aktarılacak ek gelirlerle kısa sürede “*hal-i tabîisi*”ne ulaşacağını düşündüğünü söylemiştir. Bu sayede “*memleketin muhafaza-i inzibat ve âsâyişi, memleketin düşmana karşı muhafazası, memlekette umur-u iktisadiyyenin ıslahat ve imarat-ı ariziyyenin vücuda getirilmesi*” için gereken bütçenin varidat ve

²⁶⁶ Diyarbakır ahalisinden Cizrelizâde Raif’den Sadaret’e gönderilen 22 Ocak 1912 tarihli maruzat; BOA. HSDHADB. 6-18, Lef 2-4.

sarfıyat dengesi sağlanarak imkân bulacağını aktarmıştır²⁶⁷. Maliye Nazırının ardından sözü Sadrazam almıştır. Bütçelerin memleket için önemine değinerek konuşmasına başlayan Mehmet Said Paşa, bütçeye baktığında memnuniyet hissettiğini söylemiştir. Özellikle Meşrutiyet döneminin en yüksek varidatına ulaşılan bu senede, gelecek senelerin bütçeleri adına büyük ümitlerin beslenebileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte kendi hükümetinin üzerine aldığı sorumluluğu ve vazifeleri yerine getirdiğini söyleyen Said Paşa, memleketin iktisadi durumunu ıslah etmeye gayret ettiğini ve daima bununla meşgul olduklarını belirtmiştir²⁶⁸.

Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, Maliye Nazırının bütçe hakkındaki konuşmasına karşılık olarak varidat ve sarfıyat rakamlarının birbiriyle örtüşmediğini, bütçenin yine açık verdiğini söylemiştir. Bütçe açıklarının varidatı arttırmak veya bütçeye yük oluşturan masrafları azaltmak gibi iki yol ile kapatılabileceğini açıklayan Boşgezenyan Efendi, üçüncü yol olan istikrazın bütçeye hakikatte olumlu tesir etmediğini bu sebeple bahsetmek istemediğini kaydetmiştir. Artin Boşgezenyan, varidatı masraflara uygun hale getirmenin vergilere zam yapılması ya da yeni vergilerin oluşturulması anlamına geldiği için ahalinin bunu kaldıracak maddi gücü olmadığını hatırlatarak devam etmiştir. *“Anadolu’nun içerilerinde öyle köyler vardır ki orada bir kimse darı ekmeği bulursa kendisini Allah’ın bahtiyar kulu addeder.”* diyerek ahalinin fakirlik çektiğini ve fazla vergi yükünü kaldıramayacaklarını söyleyen **Halep Mebusu, bazı köylerde kara sabanına sürülecek ikinci öküzü olmayan köylünün onun yerine zevcesini veya oğlunu çifte sürdüğünden bahsetmiştir.** Bu konuşma üzerine Diyarbekir Mebusu Fevzi Bey, sözü edilen olayların kendi memleketinde yaşanmadığını söyleyerek savunma yapmıştır. Artin Boşgezenyan Efendi, Fevzi Bey’in bu çıkışına mukabil, arzu ettiği şeyin tüm memleketteki fakirliğin son bulması olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan geriye masrafları varidata uydurmak seçeneğinin kaldığını belirten Boşgezenyan Efendi, lüzumsuz muamelatı ilga etmek gerektiğini ve zaruri olmayan Nezaretlerin ortadan

²⁶⁷ Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey’in konuşmasının tamamı için bkz. **MMZC.**, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 24, (2 Temmuz 1912), s.585-598.

²⁶⁸ Sadrazam (Küçük) Mehmet Said Paşa’nın konuşması için bkz. **MMZC.**, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 24, (2 Temmuz 1912), s. 598-599.

kaldırılmasıyla birlikte fazla maaş alan memurların uzaklaştırılmalarını çözüm olarak sunmuştur. Söz alan diğer isim Erzurum Mebusu Şaban Efendi, varidat ve masraflarda Meşrutiyet döneminin kısa süresinde ciddi bir artış yaşandığını kabul ettiğini ancak bu artışın “*hastalanmış adamların sıcaklığının artmasına*” benzediğini söylemiştir²⁶⁹. Şaban Efendi, bu yakıştırmayı bütçedeki gelir artışının kendiliğinden gelişmediği için yaptığını ifade etmiştir. Ona göre bu artış, Aşar vergisinde mükelleflerin yaptığı vergi kaçırmaların önüne geçilmesi, Avrupa’dan yapılan alışverişlerin artması ve dolayısıyla gümrük vergisi ödemeleri gibi sebeplere bağlıdır. Erzurum Mebusu Şaban Efendi, ahalinin refah ve saadetine artmasının bütçe üzerinde olumlu tesire neden olacağı için bu konuda önemli bir nokta olarak işaret etmiştir. Zira Ermenilerin, Kürtlerin ve Türklerin ıslahat bakımından arzu ettikleri şeylerin aslında onlara sağlanacak hizmetlerin toplamı olduğu hatırlatmasını yapmış, ıslahatların uygulamaya konulması gerektiğini söylemiştir; “*Zaten bu ıslahât sözüyle biz Osmanlılar hiç ünsiyet etmedik. Biz ıslahat tâbirini kaldıralım da yerine icrâât tâbirini koyalım. Biz ne vakit icrââtla başlarsak o vakit bu, kâfi ve vâfidir.*”²⁷⁰.

Sadrazam Mehmet Said Paşa’nın ve Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey’in Meclis kürsüsünde vurguladığı üzere Osmanlı bütçesi bu hükümet döneminde Meşrutiyet döneminin en yüksek gelir seviyelerinden birisine ulaşmış ve bütçe açığının en düşük olduğu senelerden birisi olmuştur. Bu sebeple 1328 Senesinin Bütçesi, Trablusgarp Harbi’nin Osmanlı Devleti’nin üzerinde oluşturduğu mali yüke rağmen Meşrutiyet döneminde varidat ve sarfiyat dengesinin gözetildiği göreceli olarak başarılı bir mali sene olarak değerlendirilebilir²⁷¹.

Ancak belirtmek gerekir ki, II. Meşrutiyet döneminin bütçesine bu dönemde meydana gelen Trablusgarp ve Balkan Savaşları büyük bir baskı yapmıştır. Bu savaşların sürdüğü ve devam ettiği tarihlerde Osmanlı Maliyesi, savaş giderlerini

²⁶⁹ MMZC., D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 24, (2 Temmuz 1912), s. 601-604.

²⁷⁰ MMZC., D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 24, (2 Temmuz 1912), s. 615-616.

²⁷¹ **Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler: 1841-1918**, C. 7, Yay. Haz. Prof. Tefik Güran, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003, s. 153-162.; Osmanlı Devleti’nin 1908-1912 Yıllarında Varidat, Sarfiyat ve Bütçe Açığı Rakamları ile Bütçe Açığının Varidata Oranını Gösteren Mali Durum Tablosu için ayrıca bkz. Muharrem Öztel, **A.g.t.**, s. 56.

karşılayabilmek için fevkalade tahsisata başvurmuştur. Bu nedenle bütçede büyük açıklar meydana gelecektir. Söz konusu açığı kapatmak için istikrazlara başvurulmuş ve vergilere zamlar yapılmıştır. Art arda meydana gelen bu savaşların peşine I. Dünya Savaşı'nın yaşanması varidatı olumsuz etkilediği gibi, masrafların da çoğalması anlamına gelmiştir. Savaş sürelerince Harbiye Nezareti başta olmak üzere bütçede yer alan sair Nezaretlere fevkalade tahsisatlar yapılmış, bütçedeki denge tamamen bozulmuştur²⁷².

Sadaret bütçesinin müzakeresi sırasında da memleket genelinde ıslahat meselesi gündeme gelmiştir. Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, söz alarak hükümete, kabineye yönelik eleştirilerini sıralamıştır. Osmanlı'nın yabancı devletlerle olan ilişkilerinde gücünü ve etkinliğini arttırabilmesi için öncelikle dahili ihtilaflarını çözmesi gerektiğini söyleyen Varteks Efendi, Anadolu'da varlığını sürdüren meselelere ve Meşrutiyetin ilanından Said Paşa hükümetine gelinceye kadar ıslahatların değerlendirmesini yapmıştır.

“ Efendiler, Meşrutiyetten sonra birbirini takip eden Kabineler hepiniz pek iyi bilirsiniz ki, daima vaatte bulundular. Anadolu-i Şarkî'nin ahvâli ne kadar fenâ bir halde olduğu malûmdur. Orada ıslahât değil, Şaban Bey'in dediği gibi, icrâât yapmaya lüzum var.

Hatta yedi ay evvel Sadrazam Paşa Hazretleri bu kürsüde söylediği veçhile, o taraftaki mesailin her halde neticepezir olması lâzımdır. Maattessüf Anadolu-i Şarkî ahalisinin bekleye bekleye canı çıktı, gözü yolda kaldı. Kimse giden olmadı, kimse onların derdine düşmedi.

..Eğer Hükümetin hüsnüniyeti olmuş olsaydı ve ciddiyetle Anadolu-i Şarkî'de icraata başlamış olsaydı, şimdiye kadar çok şeyler yapılmış olacaktı ve şimdiki ihtiyacın yüzde 80'i yahut yüzde 50'si her halde neticelendirilmiş olacaktı. Halbuki böyle değil ve biz Anadolu-i Şarkî ahalisi daima bu şikâyetle bulunacağız.”²⁷³.

²⁷² Muharrem Öztel, A.g.t., s. 49-57.

²⁷³ Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi'nin konuşmasının tamamı için bkz. MMZC., D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 33, (15 Temmuz 1912), s. 328-329.

Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi konuşmasına devam ederek Sadrazam Said Paşa'ya, kabinesinin dahilî siyasetinin ne olduğunu, nasıl bir yol takip edeceğini, ne gibi bir '*Osmanlılık vahdeti*' oluşturmayı düşündüğünü, yedi ay evvel vadettiği şeyleri uygulayıp uygulamadığı ve Anadolu'nun Şark vilayetleri için icraat programının ne olacağı gibi sorularını yöneltmiştir. Hemen ardından tatmin edici yanıtlar almadığı durumda kendi ve kendisiyle hemfikir olacak mebuslarla beraber Sadaret'e itimat reyi vermeyeceklerini eklemiştir²⁷⁴. Sadrazam Mehmet Said Paşa'ya konuşma sırası geldiğinde kendisine sorulan sualleri yanıtlamaya başlamıştır. İlk olarak dahili siyasetteki kuvvet sahibi olmanın harici siyasete o nispette etki ettiği kaidesini kabul ettiğini söyleyen Sadrazam, Varteks Efendi'nin kabinede hüsnüniyet olmadığı yönünde yaptığı eleştiriyi tam anlamıyla reddettiğini; hükümetin fiiliyatını görmek için her şeyden evvel zamana ihtiyacın olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ahalinin ihtiyaçları gözetilerek hiçbir unsuru ayırmadan muamele ile hareket ettiklerini, daha önceki hükümetlerden bunu başaramayanların tefrikaya, ayrılığa hizmet ettiklerini dürüstlikle beyan etmiştir. Sadrazam Said Paşa, kabinenin dahili siyasetini ise '*Vahdet-i Osmaniye*'yi oluşturmak ve adaleti eşitlik prensibiyle tesis etmek olarak açıklamıştır. Son olarak Anadolu Islahatı mevzusuna değinen Said Paşa, kendisinin de Anadolu ahalisinden bir fert olması hasebiyle orada bulunan bütün unsurların ihtiyaçlarına Hükümetin yardım etmesi gerektiğinin altını çizmiştir²⁷⁵.

Vilayât-ı Şarkîyye'deki mevcut durumun iyileştirilmesinin yeterli olmayacağı düşüncesinden hareket ettiğini açıklayan Sadrazam, yapılacak ıslahatların yanında '*Heyet-i Teftîşîyye*' tayin edilerek Anadolu vilayetlerini Merkezin kontrolü altına almayı hedeflediklerini söylemiştir. Heyet için başka memleketlerden '*erbâb-ı ihtisas ve mâlûmat*' şahıslardan yararlanacaklarını, hatta Heyet-i Teftîşîyye'nin başına İngiltere'den bir kişinin getirilmesinin kararlaştırıldığını, gelecek kişinin vilayetlerdeki müfettişleri tayin edeceğini ve bütün bunlar için zamana ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Sadrazam Said Paşa'nın sözleri üzerine Erzurum Mebusu

²⁷⁴ A.y.

²⁷⁵ MMZC., D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 33, (15 Temmuz 1912), s. 330-331.

Ohannes Varteks Efendi, Meşrutiyet'in ilanının beşinci senesi içinde olduklarını söyleyerek itiraz etmiştir. Said Paşa ise “**Beşinci senesindeyiz. Fakat o geçmiş olan dört senelik muamelatta iyileşecek bir şey varsa, onu sekiz, dokuz aydır işte bulunanlara elbette sual buyuramazsınız.**” cümlesiyle vermiştir. Sadrazam Mehmet Said Paşa, yalnızca kendi hükümet dönemine ait faaliyetlerden sorumlu olduğunu, önceki hükümetlerin ıslahatlar konusundaki hareketlerinden mesul tutulamayacağını açıkça dile getirmiştir. Bunu söylerken seleflerini tenkit etmek amacı gütmeyişini belirten Sadrazam, ıslahatlar için atılacak adımların neden geciktiği bahsini en iyi onların yanıtlayacağını izah etmiştir²⁷⁶.

Ancak (Küçük) Mehmet Said Paşa Hükûmeti, Meclis-i Mebusan'da 4 red oyuna karşılık 194 itimad oyu ile Hükûmetinin güvenoyu almasından 2 gün sonra yani 17 Temmuz 1912 tarihinde Kabinesindeki Nazırlardan bazılarının Nezaretten çekilmeleri ve yerlerine Nezaret teklifi götürülen Paşaların görev almayı kabul etmemeleri nedeniyle istifaya mecbur kalmıştır²⁷⁷.

Görüldüğü üzere, Balkan Savaşlarına kadar olan dönemde birbirini takip ederek kurulan kabineler dahili ve harici birtakım sebepler neticesinde görevden çekilmişlerdir. Ermeniler ve Kürtler arasında yaşanan anlaşmazlıklara getirilen çözümlerden henüz verim alamadan Hükûmetler değişmiş; göreve başlayan Sadrazamlar, yeni bir ıslahat programı takip ederek çalışmalar sürdürmüşlerdir. Islahat çalışmaları hem haricî gelişmeler hem de yaşanan Hükûmet değişiklikleri gibi iç politik nedenlerle akim kalmıştır.

²⁷⁶ Mehmet Said Paşa, 15 Temmuz tarihinde Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmasında memleketin ıslahatlarla ilgili olarak sadece kendi Hükûmet döneminde yaptığı çalışmalardan sorumlu olduğunu hatırlatmıştır. **MMZC.**, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 33, (15 Temmuz 1912), s. 331.

²⁷⁷ Aykut Kansu, **A.g.e.**, s. 360.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA OSMANLI HÜKÛMETLERİ VE HÜKÛMETLERİN KÜRT-ERMENİ ANLAŞMAZLIKLARINA YAKLAŞIMI

4.1. GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA HÜKÛMETİ

II. Meşrutiyet döneminde Said Paşa'nın istifasının ardından yeni hükümeti kurmak için Gazi Ahmet Muhtar Paşa görevlendirilmiştir²⁷⁸. Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından oluşturulan yeni Hükûmet, 22 Temmuz 1912 tarihinde kurulmuştur. Gazi Paşa'nın oluşturduğu Kabinede Şura-yı Devlet Reisi olarak Kâmil Paşa, Adliye Nazırı olarak Hüseyin Hilmi Paşa, Dahiliye Nazır olarak Avlonyalı Ferit Paşa atanmıştır. Muhtar Paşa'nın oluşturmuş olduğu kabinenin içerisinde üç eski Sadrazamın bulunması sebebiyle “*Büyük Kabine*” olarak adlandırılmakla beraber, aynı zamanda Bahriye Nazırı olarak Gazi Paşa'nın oğlu Mahmut Muhtar Paşa'yı tayin etmesi nedeniyle “*Baba-Oğul*” Kabinesi olarak da anılmaktadır²⁷⁹.

4.1.2. Hükûmet Programı

²⁷⁸ Gazi Ahmet Muhtar Paşa için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. XI-XIV, İş Bankası Yay., İstanbul 2013, s. 1805-1868.; Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919): Askeri ve Siyasi Hayatı**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989, s. 298-401.; Selim Deringil, “Ghazi Ahmed Mukhtar Pasha and the British Occupation of Egypt”, **Al – Abhath Journal the American University of Beirut**, Beyrut 1986, s. 43-70.; **Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri Yönü ve Türk Askerinin Kahramanlığı)**, Haz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1984, s. 11-64.; Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılar 1 Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.; Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılar 2 Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.; Christoph Herzog, “Ahmed Mukhtâr Pasha, Ghâzî, Qatircioğlu”, **Encyclopaedia of İslam**, Vol. Three, Leiden 2008, s. 50.

²⁷⁹ İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Türkiye Yay., C. V, İstanbul 1971, s. 100-101.; Rifat Uçarol, **A.g.e.**, s. 310-321.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmet programına ilk olarak memlekette huzur ve sükunun devam etmesi için askeri ve mülki tedbirlerin alınmasının gerekli olduğunu belirterek başlamıştır. Ardından gayrimüslimlerle ilgili “... *Kanun-ı Esasî'nin bilatefrik cins ve mezheb Osmanlıların anâsır-ı muhtelifesi için te'yid ve bahşetmiş olduğu bilcümle müsâ'adât ve hukuka riâyet etmek suretiyle dahi uhuvvet-i vataniyye ve Osmâniyye'nin takviyesi meslek-i esasimize dahildir.*” sözleriyle memlekette bütün Osmanlıların bütünlüğünün cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin sağlanacağı ve böylece vatan kardeşliğinin, Osmanlılığın takviye edileceği belirtilmiştir²⁸⁰.

Memleketin ihtiyacı olan ilerleme ve ıslahat uygulamalarını esas alarak çalışma yapacaklarını taahhüt eden Gazi Ahmet Muhtar Paşa, devletin mali durumuyla ilgili vaktiyle kararlaştırılmış olan 1329 yılı bütçesine uygun olarak hareket edeceğini söylemiştir. Öte yandan Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiğini hatırlatmıştır. Dış politikada takip edilecek siyaset olarak Osmanlı Devleti'nin hak, şeref ve haysiyetine uygun olacak barış esaslarının teklif edilmesine kadar vatanın müdafaasına devam edileceğini vurgulamıştır²⁸¹.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın hükümet programını değerlendirmeye ilk söz hakkı alan Mehmet Şahin Bey başlamıştır. Çamlık Mebusu Mehmet Şahin Bey, yeni oluşturulan kabinenin ve okunan hükümet programının şimdiye kadar en açık çizgilere sahip programı olarak nitelendirmiştir ve ülkenin içine düştüğü bunalımın tahlil edilip çözümlerin sıralanmasını takdir etmiştir²⁸².

Erzurum mebusu Ohannes Varteks Efendi hükümet programını Müslim-Gayrimüslim ilişkileri ve ıslahat çalışmaları açısından değerlendirmiştir. Varteks

²⁸⁰ MMZC., D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 43, (30 Temmuz 1912), s.533.; İhsan Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C. 1, S. 1, Ankara 1990, s. 240; İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler (1908-1923)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 135.

²⁸¹ MMZC., D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 43, (30 Temmuz 1912), s. 533.; İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 241; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 135.

²⁸² MMZC., D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 43, (30 Temmuz 1912), s. 541.

Efendi Osmanlı'daki unsurlar üzerinden eleştirilerini yaparak başladığı konuşmasında bu hususu gündeme taşıyıp insanları tahrik etme niyetinin olmadığını ayrıca belirtmiştir. Ardından konuşmasına II. Meşrutiyet'in ilanından bugüne kadar geçen süreyi değerlendirerek devam etmiştir. Anasır meselesinde dört sene zarfında beklenen ıslahatın gerçekleştirilmediğini, Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa ve Said Paşa kabinelerinde de benzer şekilde Ermeniler için haklar vaat edilmesine rağmen şimdiye kadar dört sene zarfında Müslim-Gayrimüslim cemaat arasında itilafın değil ihtilafın oluştuğunu belirtmiş ve yeni kurulan hükümetin bu konudaki uygulamalarının ne olacağını sormuştur²⁸³. Diğer taraftan hükümet programına yönelik “... *Anadolu'daki arazi meselesi ve sair meseleleri bu hükümet ne suretle halledecektir? Kendi mesleğini hangi tariki tutacak, bunlara dair olan hiçbir şey yoktur. Sonra, maarif için Anâsır-ı muhtelif bekliyor ki verilen vergilerin nisbetçe kendi memleketlerine tahsisat verilsin. Bunda acaba kabine, ne meslek tutacak? Bunu da bilmiyoruz. Velhâsıl, bu gibi dahilî siyasete ait yaralı noktalar var ki, bunlar hakkında hükümet hiçbir şey söylemiyor. Hükümet onları hâl-i sükûta bırakmış.*”²⁸⁴ sözleriyle eleştirilerine devam etmiştir. Varteks Efendi'nin hükümetten beklentisi “*parlak sözler*” değil fiiliyat yani verilen sözlerin icra edilmesidir.

Mecliste mebusların mütalaalarının ardından Gazi Ahmet Muhtar Paşa, görüşmelerin yeterli olduğunu ve hükümet programının oylamaya sunulmasını istemiştir. Netice itibarıyla yapılan oylama sonucunda yeni teşkil olunan Hükümete, 44 red ve 4 çekimser oya karşılık 112 kabul oyuyla güvenoyu verilmiştir²⁸⁵.

²⁸³ “...Anâsır meselesine şimdiye kadar dört sene zarfında çok nazikâne temas etmişiz. Kimse asıl yarayı açmaya çalışmamış. Şimdiki kabine dahi aynı nezaketle o yaraya temas ediyor ve o yarayı deşip, dışarı atıp da kendisi bu anâsır-ı muhtelifeye karşı bu müşevveş sözlerden maada ne gibi hareket edeceğini söylemiyor. Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Hakkı Paşa ve Said Paşa Kabineleri yine aynı parlak sözlerle Kanun-ı Esasi'nin anâsır-ı muhtelifeye bahşettiği mezuniyetlere, salahiyyetlere göre uzun uzadıya bize haklar vadetmişlerdi; fakat biz görüyoruz ki dört sene zarfında efendiler, anâsır-ı muhtelifeyi birbirine yanaştırmadıktan başka, birbirinden uzaklaştırıyoruz. Bunlar beyinde itilaf husule getirecek yerde ihtilaf peyda ettik. Biz anlamak istiyoruz ki şimdiki kabine bu ihtilafları ortadan çıkarıp itilaf peyda etmek için ne gibi teşebbüsatta bulunacak, programı nedir, mesleği nedir?” İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 193-194.; **MMZC.**, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 43, (30 Temmuz 1912), s. 546.

²⁸⁴ **MMZC.**, **A.y.**

²⁸⁵ Kabul oyu verenler arasında Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan Efendi ve Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi varken; red oyu verenlerden birisi İstanbul Mebusu Bedros Hallaçyan Efendi olmuştur. Ayrıca yeni teşkil edilen Hükümetin itimat oylaması için bkz. **MMZC.**, **A.y.**, s. 557-558.

4.1.2. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

Bu Hükûmet döneminde, Doğu Anadolu'dan asayiş meselesine dair şikâyetler artış göstermiştir. Bu konuyla ilgili Hüseyin Cahid, bölgeden gönderilen haberlerin bir kısmının yalan veya mübalağa olma ihtimalinin bulunduğunu ancak bunlardan bir kısmının muhakkak yaşanmış olmasına şüphe duyulamayacağını ifade etmiştir. Meşrutiyet'in ilanından evvel merkezden uzak olan ve yoğun olarak aşiretlerin bulunduğu mahallerde bir karışıklığın hâkim olduğunu ama Meşrutiyet idaresinden sonra nispi olarak hiçbir dönem görülmemiş sükûnun tesis edildiğini savunmuştur. Bu başarıyı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamalarına bağlayan Hüseyin Cahid, şimdiyse İTC'nin Hükûmetle olan uzaklığının Doğu Anadolu'da asayişsizliği körüklediği değerlendirmesini yapmıştır²⁸⁶.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde kapsamlı bir ıslahat çalışması yapılmamış, Doğu Anadolu'ya teftiş heyeti gönderilmemiştir. Ancak ahali arasında ihtilaflara sebebiyet veren ve Vilayât-ı Şarkîye ahvalinde sosyal dengeyi bozan arazi davalarının çözümü ve anlaşmazlıkların neticelendirilmesi için çalışmalara devam edilmiştir. Teşkil edilecek olan komisyonların vazifelerini içeren talimatnameye eklenmiş olan ek maddeler münasip olarak değerlendirilmiş ve uygulamaya geçirilmesi için onay verilmiştir²⁸⁷. Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa Paşa yaklaşık 3 ay sürecek olan Sadaretinde Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşı nedeniyle dış politika ile ilgilenmek durumunda kalmıştır.

II. Meşrutiyet Döneminin ikinci yasama dönemi yaklaşık olarak dört ay sürebilmiştir. 18 Nisan 1912 tarihinde başlayan dönem, 5 Ağustos 1912 tarihinde Meclis'in süresiz olarak tatil edilmesiyle sona ermiştir. Bu tarihler arasında 47

²⁸⁶ Hüseyin Cahid, "Siyasîyyât – Şarkî Anadolu Ahvali", **Senin**, 12 Eylül 1912, s. 1, No: 1440.

²⁸⁷ 19 Eylül 1912 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 169/13.

birleşim gerçekleştirilmiştir²⁸⁸. Ancak devam eden Balkan Savaşı nedeniyle 1914 yılına kadar seçim yapılamamıştır. Meclis 14 Mayıs 1914 tarihinde açılacaktır²⁸⁹. Bu nedenle Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmetinden sonra kurulan Mehmet Kâmil Paşa ve Mahmut Şevket Paşa Hükûmetleri dönemlerinde Meclis kapalı kalmıştır. Said Halim Paşa, ise Sadarete geldiği zaman Meclis-i Mebusan faaliyetlerine devam edemediği için Hükûmet programını okutamamış, programını 19 Temmuz 1914 tarihinde sunabilmiştir.

4.2. MEHMET KÂMİL PAŞA HÜKÛMETİ

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın istifasının ardından 29 Ekim 1912 tarihinde Hükûmeti kurmakla Mehmet Kâmil Paşa görevlendirilmiştir. Sadrazam, ertesi gün Kabine listesini sunmuştur. Kâmil Paşa'nın kurduğu Hükûmette halefi olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya göre daha fazla muhalefet cephesine yakınlaşmış, Kabinede Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı olan nazırlara yer vermiştir. Diğer taraftan Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde Balkan Harbi şiddetini artırmış ve Osmanlı tüm cephelerinde başarısızlığı uğramıştır. Osmanlı Hükûmetinin bir yandan Balkan Devletleri ile diğer taraftan İngiltere'nin arabuluculuğu için barış görüşmelerini sürdürmüştür²⁹⁰.

²⁸⁸ İhsan Güneş, **Türk parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., C. I, Ankara 1997-1998, s. 664.; **MMZC.**, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 47, (5 Ağustos 1912), s. 546.

²⁸⁹ **MMZC.**, D. III, C. I, İ.S. I, [Fevkalâde] Oturum 1, (14 Mayıs 1914), s. 1-5.

²⁹⁰ “Kâmil Paşa” **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, C. V, Ankara 2004, s. 314.; İbnülemin Mahmud Kemal – Hüseyin Hüsameddin, **Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli**, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1335, s. 169-170.; Mehmet Demiryürek, “Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa Hakkında Bazı Notlar ve Kâmil Paşa'nın Terekesi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 40, C. 25, Ankara 2006, s. 59-105.; **Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri / II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları**, Yay. Haz. Gül Çağalı Güven, Arba Yay., İstanbul 1991.; Ercüment Kuran, “II. Abdülhamid Dönemi Tarih Kaynağı Olarak Sadrazam Said ve Kamil Paşaların Hatıratları”, **F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Birinci Orta Doğu Semineri**, Mayıs 2003, s. 29-32.; Hikmet Bayur, “Yeni Bulunmuş Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu”, **Belleten**, S. 137, C. XXXV, Ocak 1971, s. 61-117.; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 216-217.; Aykut

4.2.1. Mehmet Kâmil Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

Said Paşa Hükûmeti döneminde Ermeni mebusların Vilayât-ı Şarkîyye’de ıslahat yapılması yönünde verdikleri muhtırada dile getirdikleri meselelerin tetkik edilmesi için bir komisyon gönderilmesi lüzumu hissedilmiş ve konuyla ilgili çalışmalara hız verilmişti ²⁹¹. Ancak Sadrazamın Hükûmet döneminin sona ermesi ve halefi olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde kurulmayan ıslahat heyeti nedeniyle bölgede Ermenilerin şikâyetçi oldukları hususlarda inceleme yapmak üzere heyet gönderilmemişti. Sadrazam Kâmil Paşa, Ahmet Muhtar Paşa’nın döneminde kurulmayan ıslahat heyetini kendi Sadareti döneminde teşkil etmiştir. Mehmet Kâmil Paşa Kabinesi daha evvel düzenlenen ıslahat projelerinin tamamlanabilmesi için bir politika takip ederek memleket genelinde emniyet ve asayişin temin edilmesini amaçlamıştır. Bu düşünceden hareketle öncelikle memleketin diğer bölgelerine kıyasla daha geri durumda olan Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamûrat’ül-Aziz Vilayetlerinde uygulanmak üzere bir kanun teşkil edilmiştir. Söz konusu dört vilayetin memleketin geri kalan yerleriyle uyumlu hale gelene kadar “*Kavanin-i Hususiye*” ile idare edilmesinin zaruri olduğuna kanaat getirilmiştir. Buna göre 18 Aralık 1912 tarihinde Meclis-i Mahsus toplanmış ve şu kararlar alınmıştır²⁹²;

“Madde 1: Van, Bitlis, Diyarbekir ve Mamurat’ül-Aziz vilayetlerinin teşkilat-ı haziresi ve bilumum memurinin yekdiğerine olan irtibat-ı kanuniyesi ve mesalih-i cariyenin temşiyet-i adiyesi kemakân mahfuz ve Kavanin-i Şer’iyye ve Maliye ve Askeriye ve Adliye ve Mülkiye’nin velhâsıl Kavanin-i Umumiye-i Devlet’in Ahkam-ı Umumiyesi bu vilayetlerde dahi câridir.

Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay., İstanbul 2016., s. 428-430.

²⁹¹ 1 Şubat 1912 tarihli Şûra-yı Devlet Arşivi Evrakı; BOA. ŞD. 2809/3.

²⁹² BOA. BEO. 3980/298468, Lef 5.

Madde 2: İşbu dört vilayetin takarrur-u asayiş ve emniyeti be husul-ü umrân ve serveti için lazım gelen tedabiri ittihaz etmek üzere bir komisyon-u mahsus teşkil ve bir müfettiş-i umumi tayin edilmiştir.

Madde 3: Zikrolunan komisyon üçü Müslim ikisi Ermeni ve biri Keldani olarak iktidar ve kifayeti ve ezhâr-ı cihet vüsûk ve itimada haiz altı zatdan teşkil edilmiştir. Riyaset-i Müfettiş-i Umumiye'nin müşaviri olarak tayin olunan zata mevduaddır.

Madde 4: Umur-u idareye ve Ahval-i memlekete vakıf olan ehliyet ve haysiyet sahibi bir ecnebi celb edilerek hiddet-i devlet-i aliyyeye kabul ve müfettişe müşavir tayin edilmiştir.

Madde 5: Müfettiş taraf-ı devletten mensub ve mûcib mesuliyet bir hâli görülmedikçe lâ-yen'azldır.

Madde 6: Komisyon azası dahi kanunen mûcib-i mesuliyet bir hareketi görülmedikçe ve komisyonun reis ve diğer azaları tarafından ekseriyetle karar verilmedikçe azl edilemez.

Madde 7: Umumi müfettişin kaffe-i icraatı komisyonun kararına müstenid olmak lazımdır. Komisyon mukarreratını mevki'-i icraiye vaz' için münasip göreceği tedbir-i tatbikiyeyi ittihaz ve valilere o yolda tebligat ifa etmek salahiyeti müfettiş-i umumiye aiddir.

Madde 8: Müfettiş-i Umumi işbu dört vilayette müstahdem olan memurin şer'iyyeden maada bilumum memurine lede-l-hâce işten el çektirir. Ve memurun-i şer'iyye hakkında da Makam-ı Meşihat'e müracaat eder. Memurundan idare-i seniyyende mensup olanların azl ve tebdilini ve lüzum görür ise yerine tayin edileceklerin devletçe müstehiz kavanin ve nizamata muvafık olmak şartıyla tayinini aid oldukları nezaretlere inha eyler. Devair-i merkeziyece işbu işaretin icabatı derhal icra edilir şu kadar ki memurun-i şer'iyyeye aid olanlardan maada işaret-ı mezkure komisyonun mukarreratına müstenid olmak lüzum gelir.

Madde 9: Müfettiş-i Umumi ve komisyon heyeti işbu vilayat dahilinde müctemi'an kest ü güzâr ve vilayat ve elviye veyahud kaza merkezlerinden herhangi birinde lüzum gördükleri müddetçe aram ederler.

Madde 10: Müfettiş-i Umumi veyahut komisyon azasından her biri inde'l-hâce komisyon kararıyla münferiden dahi tahkik ve teftiş icra edebilir.

Madde 11: Komisyonun vezâif-i esasiyesi şunlardır;

- Kürt ve Ermeni anasırları arasında münaziünfih olan arâzi meselesini Kavânîn ve Nizâmât-ı devlete ve lâzime-i adl ve hakkaniyete muvâfık olarak her iki tarafın şikâyetine katiyen nihâyet verecek bir surette fasl etmek.

- Bir müddetten beri her iki anasır arasına girmiş olan sû-i tefehhümü izale ile beynlerinde hüsn-ü amizeş teyid ve takrir eylemek.
- Vilayetlerin her cihetinde asayiş ve emniyeti bihakkın husule getirecek tedabir-i ciddiye ittihaz ve valilerin bu babdaki vezâifinin tamam-ı ifasına dikkat ve nezaret etmek.
- Beyn-el anasır müsavât hukuku temin ile herkesin hukuk hürriyetini siyyânen muhafaza eylemek.
- Bu vilayetlerin polis ve jandarmasını tensik ve nizamnamesi mucibince jandarma zabitan ve efradının hüsn-ü intihab ve istihdamını temin etmek.
- Bu vilayetlerde miktar-ı kalil ve mevcud-u matlube namuvafık turuk ve maâbir ve vesait-i nakliye en serî ve ehven olarak bir an evvel tesis ve ikmal eylemek.
- Ziraat ve Filahatın ve hayvanat-ı ehliye yetiştirilmesi sanatının terviç ve ihyasına çalışmak.
- Dahil-i vilayette mevcut olan menabi'-i servetten istifade edilebilmesi çarelerini aramak.
- Maarif-i ibtidaîyenin suret-i cidiyede teşekkülünü temin etmek.
- Beyn-el efrad zuhur edecek dava-yı hukukiyenin sürat ve selametle intacına ve dava-yı cezaîyenin kemal-i adalet ve süratle itmamına mütemadiyen dikkat ve nezaret etmek.
- Zikrolunan vilayetlerde bilcümle tekalif-i emiriyenin suret-i tarh ve cibayeti emrinde adalete ve hazinenin ve halkın menfaatine en muvafık olan usul e eşkali tedkik ile bu cihete ait olan ıslahat-ı lazimeyi Maliye Nezareti'ne bildirmek.
- Yalnız rai ile meşgul olarak bir nevi göçebe hayatından kurtulamamış olan aşair arâzi-i hâliye-i amiriyede tavattun ziraat ve zanaatle te'nis eylemek.

Madde 12: Valiler asker kumandanları polis ve jandarma erkan ve zabitanı müfettiş-i umumiden ahz ettikleri o emr ve talimatı infaz ile mükelleftir.

Madde 13: Bu vilayetler dahilindeki madenin işletilmesi Maden Nizamnamesi'ne tabi' ve şimendüfer inşaatı ve saire gibi imtiyazi tazammun eden mevad usul-ü dairesinde istizana muhtaçtır. Kezalik nef' ve zararı o vilayetlere has olmayıp devletin siyaset-i Maliye ve İktisadiyesine ve memleketin müdafaası vesaire misillü umur-u askeriye taalluk eden mevad komisyonun salahiyeti haricindedir.

Madde 14: Nef' ve zararı vilayetlere has olan teşebbüsât-ı sanaiye ve ziraiye ve araziye'nin teybisi veya iskası gibi hususât-ı nafia hakkında mukarrerat ittihaz etmek ve o kararları hükümet-i mahalliye marifetiyle tatbik eylemek komisyona ve müfettiş-i umumiye mevdua vezaif-i cümlesindendir.

Madde 15: İşbu dört vilayetten her birinde yalnız Maarif, Nafia ve Ziraat ve Sanai Umuruna müteallik olarak komisyonun mukarreratına tevfikân ve taht-ı teftiş ve nezaretinde bulunmak üzere hükümet-i mahalliyece tatbik edilecek tedbir-i ümrâniye için her vilayetin Meclis-i idaresince mürettip ve komisyonca musaddak hususi bir bütçesi vardır. Bu bütçenin varidat kısmı tamamen mahallerine terk edilen menafi ve maarif hisselerinden ve varidat-ı saire mahalliyeden teşekkül eder.

Madde 16: Zikrolunan dört vilayetin asayiş ve ümrânı vilayet-ı saire derecesine geldiği zaman bunların idareleri İdare-i Vilâyât-ı Kanun-u Umumisine tevfik edilecektir.

Madde 17: Müfettiş-i Umumi ile müşavirinin ve komisyon azasının memuriyetleri beş seneye münhasırdır. Beş senenin hitamında yine bu şekli idarenin devamına lüzum görülür ise memuriyetleri beş sene daha temdid yahut yerlerine diğerleri tayin olunur.

Madde 18: Müfettiş-i Umumiye şehri yirmi bin ve müşavirine ve komisyon azasının her birine onar bin gurus maaş ita edilir.

Madde 19: Gerek müfettiş gerek heyetine buradan hareketlerinde ve bir mahalden diğer mahale azimetlerinde harcırah kararnamesine tevfikân harcırah ita olunacaktır.

Madde 20: Komisyon maiyetine beş bin gurus maaşla bir baş kâtip tayin edilip heyet-i tahririye ve Muhasebe mahallerinde intihab ve teşkil olunur ve bunların maaşatıyla harcırahlar ve mesarif-i müteferrika Dâhiliye bütçesinden tesviye edilir.

Madde 21: Müfettiş-i Umumi her altı ayda bir mukarrerat ve icraat ve netayic-i hasılaya mübeyyin Dâhiliye Nezaretine bir rapor ita eder.

Madde 22: İşbu kanunun icrâ-yı ahkâmına Dâhiliye Nezareti memurdur.²⁹³.

²⁹³ Van, Bitlis, Diyerbekir ve Mamûrat-ülaziz Vilayetlerinde tatbik edilmek üzere hazırlanan 18 Aralık 1912 tarihli ve Dâhiliye Nazırı Reşid Bey imzalı Kanun-u Muvakkat Layihası, BOA. BEO. 3980/298468, Lef 8.; Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 374-377.

Mehmet Kâmil Paşa Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde ıslahat çalışmalarına sürdürürken devam eden Balkan Harbi şiddetlenmeye başlamıştır. Osmanlı'nın bütün cephelerde başarısızlığa uğraması üzerine Sadrazam, Batılı Devletlerle görüşme sağlayarak barış şartlarını değerlendirmek için bir araya gelmişlerdir. Londra'da yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti İngiltere'den beklediği desteği görmediği gibi Edirne'nin Bulgaristan'a teslimini isteyen bir notasıyla karşılaşmıştır. Bunun üzerine Balkan Savaşı ve imzalanacak barış anlaşmasının şartlarıyla ilgili siyaseti belirlemek üzere Saltanat Şurası'nın toplanmasına karar verilmiştir. Fakat Saltana Şurası kararı yeniden Hükûmete bırakmıştır. Mehmet Kâmil Paşa Kabinesi, İngiltere'nin notasına cevaben Osmanlı'nın teklifi hazırlanırken İttihatçılar bir hükûmet darbesi yaparak yönetime el koymuştur²⁹⁴.

4.3. MAHMUT ŞEVKET PAŞA HÜKÛMETİ

Mahmut Şevket Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Selanik'teki 3. Ordu'nun Komutanı olarak atandı. Bu görevi esnasında 31 Mart Olayının patlak vermesi nedeniyle Hareket Ordusu'nun başına geçerek İstanbul'a hareket eden Mahmut Şevket Paşa, İstanbul'a gelerek isyanın bastırılmasını sağladı ve ardından sıkıyönetim ilan etti. Sultan II. Abdülhamidin tahttan indirilmesinin ardından kurulan İbrahim Hakkı Paşa'nın kurduğu Kabinede Harbiye Nazırı olarak görev yaptı; Hakkı Paşa'nın istifasından sonra kurulan Sait Paşa Hükûmetinde de Harbiye Nazırlığı görevini sürdürdü. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskıları nedeniyle bu görevinden istifa eden Mahmut Şevket Paşa, "*Bâb-ı Âli Baskını*" olarak bilinen hükûmet darbesiyle 23 Ocak 1913 tarihinde Harbiye Nezareti uhdesinde bulunmak üzere Sadaret makamına getirilmiştir²⁹⁵.

²⁹⁴ Aykut Kansu, **A.g.e.**, s. 518-536.

²⁹⁵ Mahmut Şevket Paşa hayatı ve siyasi kişiliği hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, "Mahmut Şevket Paşa" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 27, 2003, s. 384-386.; "Mahmut Şevket Paşa", **Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yay, C. II, İstanbul 1999, s. 72-73.; Mahmut Şevket Paşa, **Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**, Arba Yay, İstanbul 1988.; Ziya Şakir Soku, **Mahmut Şevket Paşa**, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kita Yay, İstanbul 1959.; Murat Bardakçı, **Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü**, İş

Yeni Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Hareket Ordusu Kumandanı olarak İstanbul'da 31 Mart gerici ayaklanmasının bastırılmasında önemli rol oynaması nedeniyle karizmatik bir lider olarak görülmüştür. Kumandanlığın yanında ilk defa İbrahim Hakkı Paşa Kabinesinde Harbiye Nazırlığı yapmıştır. Paşa'nın itibar edilen güçlü bir konumda bulunmasında, ordu önemli bir rol oynamıştır. Ancak Sadrazam olduğu dönemde ilk olarak ordunun siyasetten el çekmesi için çalışmıştır. İttihat ve Terakki'nin orduya dayanan temsilciliğini Mahmut Şevket Paşa'nın üstlenmesi, muhaliflerin şimşeklerini üzerine çekmesine neden olmuştur. İttihatçılara karşı biriken muhalefet yeni Sadrazam'a yönelmiştir²⁹⁶.

4.3.1. Mahmut Şevket Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

Ermeni Patriği Ohannes Arşaruni Efendi, Ermenilerin şikâyetçi olduğu meselelerin çözüme kavuşması, Ermenilere yönelik yapılan saldırıların önlenmesi, arazi sorununun halledilmesi ve hırsızlıkların ortadan kaldırılması yönünde cemaatin şikâyetlerini sıklıkla dile getirmiştir. Patrik, “*La Turkuie*” gazetesi ile bir mülakat yapmış ve verdiği demeçle Ermeni Patrikhanesinin bakış açısını da yansıtmıştır. Ermeni milletin talepleri, Islahat Komisyonu, arazi meselesi ve asayiş gibi oldukça mühim konular hakkında konuşan Ohannes Arşaruni, Kürt toplumunu ağır ifadelerle suçlamıştır. Patrik Efendi, Vilâyat-ı Şarkîyye’de meydana gelen asayişsizliğin sorumlusu olarak Kürtleri gösterip hükûmetin gerekli tedbirleri almasının önemine vurgu yapmıştır. Öte yandan alınacak önlemler ve talep edilen istekler konusunda değerlendirmede bulunmuştur:

Bankası Yay, İstanbul 2014.; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 227.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. XI-XIV, İş Bankası Yay., İstanbul 2013, s. 1869-1892.

²⁹⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, Hürriyet Vakfı Yay., C. III, İstanbul 1989, s. 120-121.

“İstediğimiz şey namusumuzun, hayat ve emvâlimizin hüsn-ü muhafazasından başka bir şey değildir. Hâl-i hazırda gün geçmez ki, Patrikhane vilâyetteki memûrîn-i ruhanîyeden Ermenilerin Kürdler tarafından mezalime dâcâr edildiği ve bu ahvâle karşı memurin-i hükûmetin bir ses çıkarmadığı hakkında birtakım şikâyetler almasın...

Herhalde hükûmetin bilâ-ifâte-i vakt Avrupa'nın nezâreti altında jandarmanın ıslah ve tezyidine teşebbüs etmesi lazımdır. Her tarafta gerek Kürdler gerek Ermeniler içün mektebler açılmalıdır. Aynı zamanda şimdiye kadar kıymetleri takdîr edilmemiş olan bu vilâyetler içün hükûmetin yollar, şimendüferler inşasına teşebbüs etmesi...

Fakat bütün bunlardan netice istihsâli vakte muhtâc olduğu içün hükûmetçe şimdilik yapılacak en mühim iş cürm işleyen herhangi bir şahsın bilâ-tereddüd derdest ve ibret-i müessire teşkil edecek bir tarzda tecziyesidir.

Malûm olduğu üzere Kürdler tamamen câhil adamlardır. Aralarında şekâvet ve yağmagirlik kesîrdir. Binâen aleyh bu yolda hareket edenlerin sür'atle tecziyesi ve icâbında bunların teb'îdi lazımdır.

Velhasıl söylediğim gibi biz yalnız mücrimlerin bilâ istisnâ te'bidini talep ediyoruz. Mesela bir Ermeni müdâfaa-i meşrû' halinde bir Kürd öldürecek olursa yüz Ermeni'ye habîs ediyorlar. Fakat Ermenilere bir şey olduğu zaman katiller aleyhinde tâkibât icrâ olunmuyor. Müsâvât nerededir?

Bizim iftirâkçı birtakım efkâr-ı perverde ettiğimiz ve muhtariyet istediğimiz beyan olunarak aleyhimizde ithâmât serd olunuyor. Hayır, biz Osmanlı sıfatıyla mâdâm ki bütün vezâifi ve mükellefiyetleri ifâ ediyoruz, iftirâk taraftarı olamayız. Hükûmet de bizi himâyeye borçludur.”²⁹⁷

Gazete muhabirinin sorduğu sorulara tafsilatlı bir şekilde yanıt veren Ermeni Patriği Arşaruni Efendi, Patrikhane tarafından Bâb-ı Âli'ye evvelce sunulan takrirlerin muhteviyatına haiz bir muhtırayı Sadaret'e vereceklerini belirtmiştir. Hükûmetin Vilayat-ı Şarkıyye'ye göndermeyi düşündüğü Islahat Heyeti için bir layihanın Patrikhane'ye tebliğ edilmediğini, bugüne kadar Anadolu'ya gönderilen komisyonlardan netice elde edilemediğini ifade etmiştir. Hükûmetin bu kez başarı kaydedebilmek adına oluşturulan komisyonun iki üç tabur asker nezaretinde bölgeye

²⁹⁷ **Tanin**, 10 Mayıs 1913, s. 1, No: 1596.; Patriğin gazete ile mülakatı için ayrıca bkz. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C. II, Kısım III, S. 68-69; Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1818-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 412.; Nejla Günay, **A.g.e.**, s. 214.

gitmesi halinde bir fayda umulabileceğini eklemiştir. “*La Turkuie*” muhabirinin sorularını cevaplayan Patrik Efendi tespitlerine devam etmiştir:

“Muhabir: *Avrupalı Müttehassısların tâbiyetinden bahs olunuyor.*

Patrik Efendi: *Filhakika Hükûmet ıslahata niyet etmişse Avrupalı müttehassısların istihdâmı müsaîd netive verir.*

Muhabir: *Rumeli Jandarmalarının tamamıyla Anadolu’ya gönderileceği söyleniyor?*

Patrik Efendi: *Anadolu Ecnebi Zabîtleri nezareti altında bulunmalıdır. Aksi takdirde biz onlara emniyet vermeyiz.*

Muhabir: *Fikrinizce Ermenilerin halini ıslâh için en esaslı çare nedir?*

Patrik Efendi: *Memûrîn-i Âliyye-i Hükûmet arasında iktidarlı birtakım zevat mevcut olduğu gayr-ı kâbil-i inkârdır. Fakat Avrupalı müttehassısların Memûrîn-i İdare üzerinde murâkabeşi katiyen elzemdir.*

Muhabir: *Anadolu-yu Şarkî hududu nedir?*

Patrik Efendi: *Erzurum, Mamûrat-ül-Aziz, Bitlis, Diyerbakır, Van, Sivas vilâyetleridir.*

Muhabir: *Arazi Meselesi hakkında fikr-i âliniz nedir?*

Patrik Edendi: *Hükûmet tazminat vererek bu meselenin hal’i için 100 bin lira tahsisine karar verdi. Patrikhane bu meselenin Mehâkim vasıtasıyla değil idareten hal’ini arzu etmektedir. Mamefih bu meselenin en ehemmiyetli fakat hükûmetin arzusunu Kürdler nezdinde infâz için kuvvetli görünmesidir.”²⁹⁸.*

Ermeni Patriği Arşaruni Efendi’nin bu ifadelerine karşı Kürt aydınlar oldukça sert tepki göstermişlerdir. İsmail Hakkı Babanzâde, Tanin gazetesinde ertesi gün bu mülakatın değerlendirmesini yaparak Patriğe cevap vermiştir. Arşaruni Efendi’ye gerçekleşmesini istediği ıslahatlar konusunda hak vermekle birlikte, Kürt milleti hakkında sarf ettiği sözleri doğru bulmadığını vurgulamıştır. Diğer taraftan, Ermenilerin talep ettiği ıslahatların, aslında tüm Osmanlı tebaasının istediği düzenlemeleri ihtiva ettiğini kaydeden İsmail Hakkı Bey, Ermenilerin şikayetine konu olan meselelerin aynı zamanda Türkleri ve Kürtleri de rahatsız ettiği ifade etmiştir. Babanzâde İsmail Hakkı, Patrik Efendi’ye son olarak Ermenilerin taleplerini dile getirirken aynı devletin unsurları olduklarını ve komşu milletler olduklarını

²⁹⁸ Tanin, 10 Mayıs 1913, s. 1, No: 1596.

hatırlatarak Kürtlerin itibarını zedeleyecek ifadeler kullanmaması yönünde telkinde bulunmuştur:

“...Devr-i Meşrutiyetin hulûlünü müteakib vilâyat-ı mezkûre havâlisinde ıslâh etmek yekdiğerini vai ta’kîb eden hükûmetler içün bir gaye idi. Bununla beraber bu gayeye vusûl içün ciddi adımlar atamamış olduğumuzu itiraf etmeliyiz. Burada bizde Ermeni vatandaşlarımız ve Ermeni matbuatı gibi tekrar ederiz ki ıslâhât şöyle dursun ıslâhâta ciddi bir başlangıç bile olamadı... Bu cihetden Ermeniler müşteki olduğu gibi Türkler ve Kürdler de bihakkın müştekidir. Zira bizim anladığımız manâda ıslâhat hem Ermenileri hem Kürdleri şimdiki zulümât-ı sefâletten kurtaracağından bu gayeye vusûl içün herkesin müttehid el-lisan olmamasında bir sebep makul olamaz...”

Bu izâhâta binâen Patrik Efendi Hazretlerinin makâsıdı esas itibariyle hâsıl olmuş demek olur. Şu takdire göre müşârünileyh riyâseti altında bulunan cemâatin hükûmete bu hususda muavenet-i müessirede bulunacağına intizâr edebiliriz. Bu muavenetin manevi diyebileceğimiz bir kısmı var ise o da Ermeni vatandaşlarımızın mutaleb serd ederken komşuları ve vatandaşları olan Kürd ve Türk anâsirine nazaran vaz’iyet-i rekabet ve ziddiyet ahzından ictinâb etmeleridir. Kalem ve fîlen vâki’ olacak teşebbüsât Kürd unsurunun izzet-i nefis ve hâysiyetini kırarak tabirât ve eşkâlden âzâde olmalıdır. Ermeni vatandaşlarımız kendi hak ve şereflerini ne kadar muazzez ve âlî tutuyorlarsa Kürdlerin de hak ve şereflerini o derece muazzez ve âlî tutmalıdırlar. Bu suretle Kürtlerde Kendilerine rakib ve zıdd değil belki rakik ve zahîr mevki’nde bulunacaklardır.”²⁹⁹

²⁹⁹ Babanzâde İsmail Hakkı, “Siyasiyyat, Ermeni Patriğinin Beyânâtı”, **Tanin**, 11 Mayıs 1913, s. 1, No: 1597.; Patrik Efendi’nin sözlerine karşılık sert tepki gösteren Babanzâde İsmail Hakkı Bey, buna rağmen yaklaşık üç ay sonra Rojî Kurd’de Kürt toplumuna hitaben kaleme aldığı yazıda Arşaruni Efendi’nin sözlerini daha yumuşak bir üslupla teyit etmiştir. “...mahrumiyet-i İrfan içinde yuvarlanan ve yuvarlandığı için kendisiyle komşu olan milletlere ve bilhassa Ermeni vatandaşlarına karşı koruma alemi ve hayatta pek noksan manevi silahlar ile mücehhez bulunan Kürd milletini adeta yeniden yetiştirmek ve her şeyden evvel ilkokul eğitimini yaymaya ve genelleştirmeye çalışmak lazımdır.” Babanzade İsmail Hakkı, “Kürdlüğün Tealisi”, **Rojî Kurd**, 14 Ağustos 1913, Sayı 3, s. 3-5.; Aslında Arşaruni Efendi II. Meşrutiyet döneminin Kürt aydınları, önde gelen yazarları ve hatta Kürt mebuslarının söylediği sözlerden farklı bir şey söylememiştir. Sözgelimi Ermeni Patriği’nin “cahil” ithamından iki sene evvel Meclis-i Mebusan’da Muş Mebusu İlyas Sami Bey, Kürdistan’da cehaletin mevcudiyetini, bölgenin maarife ihtiyacı olduğunu ve bu durumun çözüme kavuşturulması için Hükûmetin çözüm getirmesi gerektiğini ifade etmiştir. **MMZC**, D. I, C. IV, İ.S. III, Oturum 61 (20 Mart 1911), s. 160-161.; Diğer taraftan Arşaruni Efendi’nin Kürtleri hedef alarak sarf ettiği Kürtlerin cahil olduğuna dair sözlerden daha ağır cümleler Kürt dergisinde isimsiz olarak neşredilmiştir. “...Koyu cahil dedim; evet itiraf olunmalıdır ki, Kürdler koyu cahildirler.” Kürt yazara göre bu cehaletin ortadan kaldırılması için devamlı surette çalışmak, yetişmek ve yetiştirmek gereklidir. “Derd ve Deva”, **Rojî Kurd**, Sayı 1, 19 Haziran 1913, s. 19-20.

Siverekli Paşazâde Mehmed Fikri Efendi, Ermeni Patriği Arşaruni Efendi'ye tepki gösteren bir diğer Kürt aydınıdır. Ermeni Patriğinin Kürtler aleyhine söylediği sözleri derhal tekzip etmesi gerektiğini ifade eden Mehmed Fikri Efendi, tekzip edilmemesi halinde Hükûmetin Ermeni Patriğine Kürtler için kurduğu cümlelerin uygunsuzluğunu anlatmasının yerinde olacağını dile getirmiştir. Siverekli Paşazâde, Ermeniler tarafından Kürtler aleyhinde propaganda yürütüldüğünü ve Kürt toplumunu daima tahkir edecek ifadeler kullanıldığını belirtmiştir. “*Kürdler hiçbir ses çıkarmıyor, Allah’a tevekkül, hükûmete teslim-i nefis etmiş bekliyorlar. Lakin Ermeni vatandaşlarımız Kürdistan’da vukû-u tabîi olan bir hadiseyi bilmem ki hangi bir maksada binâ ederek ilân ve neşr ediyorlar.*” demiş ve hatta “*...iki Ermeni arasında ve yâhûd bir Kürd ve Ermeni meyanında zuhur eden bir hadisenin Kürdle münasebeti olmadığı veyâ Kürd ma’sûm bulunduğu halde yine ‘Kürd zâlim Ermeni mazlûmdur’ diye...*” Patrikhane’ye bildirdiğini açıklamıştır. Bütün bunlarla birlikte Ermeni tebaanın güvendikleri Patrikhanelerinin, gazetelerinin ve Meclis-i Muhtelitleri olduğunu kaydederken buna karşılık Kürtlerin bu gibi şikâyet mekanizmalarından yoksun bulunduğunu beyan etmiştir. Siverekli Paşazâde Mehmed Fikri Efendi “*Huzûr-u kânunda Ermeni ne ise Kürd de Türk de odur.*” diyerek patriğin sözlerini geri alması gerektiğini belirtmiştir³⁰⁰. Tartışmalar basın üzerinden devam ederken Ermeni Patriği Arşaruni Efendi yeni bir beyanda bulunmamış, tepki çeken mülakatı esnasında bahsettiği muhtırayı Saderet’e teslim etmiştir³⁰¹.

Mahmut Şevket Paşa ise, yaşanan gelişmeleri basına verdiği bir demeçle değerlendirmiştir. Kürtler ve Ermeniler arasında gerginliğin mevcut olduğunu, hükûmetin bu durum karşısında vazifesini yapmaktan geri durmayacağını ve bunu önlemek adına gerekli önlemleri alacağını ilan etmiştir. Bu noktada “*Yalnız Ermenilerin şekâvetten mutazarrır olmadıklarını ve Türkler ile Kürdlerin dâhi ondan müteessir olduklarını söylemek iktizâ eder.*” sözleriyle asayiş eksikliğinin

³⁰⁰ Siverekli Paşazâde Mehmed Fikri, “Ermeni Patriği Efendi’ye Bir Cevab”, *Tasvîr-i Efkâr*, 13 Mayıs 1913, s. 4, No: 755.; Nejla Günay, *A.g.e.*, s. 215.

³⁰¹ *Alemdar*, 11 Mayıs 1913, s.2, No: 204.; *Tanin*, 13 Mayıs, s. 3, No: 1599.

memleketteki bütün tebaanın dile getirdiği şikâyet konularından biri olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan, memurların suiistimalleri, eşkıyanın takibi ve tutuklanması ile ilgili gerekli tedbirleri alacağını açıklamıştır. Mahmut Şevket Paşa, ıslahat meselesiyle ilgili şimdiye kadar pek çok sözlerin söylendiği ve vaatlerin verildiğini hatırlattığı konuşmasında kendi hükümetinin hareket edeceği siyasette Osmanlı Devleti'nde bulunan unsurlar arasında iyi münasebetler sağlamaya çalışacağını taahhüdünü vermiştir³⁰². Asayiş eksikliği, memurların görevlerini kötüye kullanmaları, eşkıyanın faaliyetleri ve benzeri şikâyetler, Ermeniler tarafından sıklıkla gündeme taşınmıştır. Ancak Sadrazam Paşa'nın ifade ettiği üzere bu şikâyetler Osmanlı tebaasının geneline etki eden bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ermeniler tarafından Hükûmete yapılan şikâyetlerinin devamı ve Batılı Devletlerle Osmanlı Devleti'nin Vilayât-ı Şarkîye'de bir ıslahat programı hazırlanması üzerine görüşmelerin devam etmesi üzerine Osmanlı Devleti, Anadolu'nun Şark vilayetlerinde Kürt ve Ermeni unsurları arasında vuku bulan adı suçlar, cinayet, asayiş eksikliği, arazi meselesi, hukuki ihtilaflar ve benzeri anlaşmazlıkların aslını araştırıp çözüm için alınacak önlemlerin tespit ederek bunların ortadan kaldırılması çalışmalarına başlamıştır. Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti, toplamda 10 maddeden mürekkep bir ıslahat programı hazırlayıp uygulamaya koymuştur.

1- “Umûr ve Muamelat-ı İnzibatiye'nin cereyan etmemesinden dolayı muhill-i emn ve asayiş-i halâtın kesretle vuku’.

- *Temin-i inzibat meselesi hükümetçe her şeyden evvel nazar-ı dikkat ve ehemmiyete alınması lazım geldiğinden bu havalideki Jandarma ve Kuva-yı Zabitan sayısının bölge ihtiyacına mütenasip surette artırıldığı belirtilmiştir. Bu ahvale iki jandarma zabiti, Mülkiye Müfettişi ve yine jandarmaya müstahdem bir ecnebi zabitten mürekkep bir heyet tayin edilmiştir. Heyet, Erzurum, Sivas, Bitlis, Van,*

³⁰² “Bülend-âvâz ile beyân ederim ki Osmanlı Hristiyanlarının en sâdıklarından biri Ermenilerdir.”, “En Son Haberler- Sadrazam Paşa'nın Beyânâtı”, **İkdam**, 13 Mayıs 1913, s. 5, No: 5767.

Mamuret'ül-Aziz ve Diyarbakır Vilayetlerini teftiş ederek her tarafın jandarmaya olan ihtiyac-ı hakikini tayin ve tebeyyün etmek ve nerelerde ne kadar karakolhane ihdasının gerekli olduğunu tespit etmek vazifelerini yerine getirmiştir. Heyet-i Teftişîye'nin verecekleri raporlar üzerine yeniden ilavesi lazım gelecek jandarma ve polis kuvveti için yapılan talebin Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi gerekmektedir. Ancak o havalide amel-i asayiş ve intizamı temin eden yegâne kuvvetin jandarma ve polisin olması sebebiyle ihtiyaç duyulan karakolhanelerin yapılmasına bu esnada oluşabilecek za'fiyetin önüne geçmek için jandarmaya asker ikamesi yapılması gibi bazı askeri tedbirler alınması kararlaştırılmıştır. Bunun için Vilayât-ı Şarkîye'nin hangi noktalarında ne miktar asker ikamesi ve ne gibi tertibat icrası lazım olduğuna dair mahallerinden alınan malumat üzerine bir pusula hazırlanarak 24 Nisan 1913 tarihinde Dahiliye Nazırı tarafından Sadaret'e sunulmuş ve bu pusula Harbiye Nezareti'ne de gönderilerek ihtiyaç duyulan asker ve tertibat ikamesinin sür'atle sevk edilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca asker ikamesi lazım gelen mahallere münasip görülen temin-i inzibata ait tedbir gereği vilayetlerin jandarma kadrolarındaki eksikliğin tamamlanması için Alay Mektebi haline dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu mekteplere civar vilayet ve köy efradından olmak üzere Gönüllü Efradın kaydedilmesi Meclis-i Vükelâ'ca kararlaştırıldığından Harbiye Nezareti'ne tebliğ edilmesi lazım gelmektedir. Bununla beraber jandarma efradının ikmal ve tanzimi için tertip edilmiş 17 Nisan 1913 tarihli İrade-i Seniyye'nin tatbiki hususunun Dahiliye Nezareti'ne tavsiye edilmesi.

2- *Vakıtle mecburen hicret ederek muahharen avdet etmiş olan Ermenilere aid olan ancak hicret sebebiyle mahlul addedilerek satılmış, birisine bırakılmış ve yahud üzerlerine muhacirin iskân edilmiş emlak ve arazilerin, kapatma suretiyle ya da zorbalıkla başkasının tasarrufuna geçmiş olması.*

- *Arazi ihtilâfâtının sûret-i hâlli hakkında teşkil olunan komisyon marifetiyle icra edilen müzâkerât ve tedkikât neticesinde bu ihtilâfâtın hâlli için bir reis ve altı azadan mürekkep bir heyet teşkil edilmesi ve bu heyetin kuracağı komisyonlar vasıtasıyla anlaşmazlıkların yaşandığı bölgelerde ihtilâfları mümkünse çözümlemek fakat heyet tarafından çözüme kavuşturulamayan ihtilâfları Sulh Mahkemeleri'ne sevk ederek çözümlenmesi. Heyetin vazife ve salahiyetlerini içeren talimatname ile Sulh Mahkemeleri Kanunu'na ilavesi gerekli görülen fıkra, kanun maddeleri ve arazi ihtilâfâtına müteallik hususlar nazar-ı dikkate alınmak üzere Dahiliye Nezareti'ne aidesi.*

3- *Mülkiye ve Adliye cihetince kötü şöhret ve rüşvet gibi kötü işler ile meşhur olan memurların istihdamından dolayı tarafsızlığın ve hakkaniyetin ifâ edilemeyerek suiistimallere mahal verilmesi.*

- *Hükümetin hangi şubesi olursa olsun Umur ve Muamelat-ı Cariye'nin tanzimiyle alakalı ne kadar hüküm ve kanun konulursa konulsun memurların tayinlerinde itina gösterilmez ve tayinlerinin ardından haklarında teftişat devamlı olarak yapılmazsa netice elde edilemeyecektir. Memurların tayininde namuslu ve liyakat sahibi kişilerin seçilebilmesi için İdare-i Umumiye-i Vilayat-ı Kanuni doğrultusunda hareket edilmesi gerektiği, vilayetin şubelere ayrılması, valilerin bir merkeze bağlanmaları ve valilerin icraları ile vilayetin ahvalinin daima kontrol altında bulundurulması için müfettiş sayısını artırılması gereklidir. Bu vilayetlere birer müfettiş tayini, ayrıca müfettişlerin başvurabileceği ve teftiş müşaviri veya teftiş-i umumî unvanıyla bir ecnebinin riyaseti altında bulunmak üzere Dersaadet'te bir Hey'ât-ı Teftişîyye kurulması kararlaştırılmıştır. Bunun için lazım gelen çalışmaların yapılıp vasıf ve şartların belirlenmesi ile beraber gerekli kanunun çıkarılması lüzumunun Dahiliye Nezareti'ne iş'ârı. Benzer şekilde özellikle memurin-i adliye ile ilgili şikâyetlerin fazlalığı sebebiyle usul-ü muhakemâtın esaslarına itina edilmesi, aşâir ve kabâilden ibaret olan Anadolu-i Şarkî ve Arabistan gibi yerlerde ahval ve mahalli adetler de gözetilerek vasıflı memurların seçilmesi gereklidir. Cihet-i Mülkiye'nin muamelât-ı Adliye'ye müdahalesi izlenimine mahal verilmemek üzere Adliye müfettişlerinin ihdası ve gerekli kanunun çıkarılması hususunun Adliye Nezareti'ne bildirilmesi.*

4- *Meşruti idarenin getirdiği müsavat prensibine uygun olmayarak vilayetlerde ve resmi dairelerde Ermenilerden کافی miktarda memur istihdam edilmemesi.*

- *Vilâyât-ı Şarkîyye'de istihdam edilecek memurların genel memuriyet şartlarına sahip olmalarının yanında mahalli adetlere ve lisanlara hâkim kişilerden seçilmesi ve aynı vasıflara sahip bulunan gayrimüslimlerden de seçim yapılmasına itina edilmesinin gerekliliği bir tamimle resmi dairelere tebliği.*

5- *Çeşitli cinayetlerle o havalide korku salan suçluların takip edilmelerine ve yakalanmalarına düzenli olarak ihtimam olunmamakla beraber yakalananların dahi Adliye tarafından işledikleri cinayetlere uygun cezalara çarptırılmaması hatta bazılarının tahliye edilmesi.*

- *Suç işleyen eşkiya, haydut ve katillerin, güçlendirilecek olan Kuva-yı Zâbitan marifetiyle bir an evvel yakalanmaları böylece o havalinin şekavetten temizlenmesi, ihtiyaç duyulması halinde Askeriye tarafından yardım temin edilmesi, yakalanan suçlular hakkında icap eden cezanın sür'at-i kamil ile tamamen ve serian icrâsının Harbiye ve Adliye Nezaretlerine bildirilmesi ve Dahiliye Nezareti'ne malumat verilmesi.*

- 6- *Meşrutiyet-i Osmaniye emniyet-i ırz ve canı te'min etmiş iken bir takım kız ve kadınların silah zoruyla kaçırılmaları ve mütecasirler hakkında takibatta bulunulmaması.*
- *Kız kaçırılmasına şiddetli ve kati surette engel olunması adına Ceza Kanunu'nun 206. maddesine ek olarak Dahiliye Nezareti tarafından kaleme alınan kanun layihasının, şimdiye kadar yapılan şikayetler ve taşradan alınan malumata göre düzenlemeler kâfi ise aynen değilse yeniden düzenlenmek üzere Adliye Nezareti'ne gönderilmesi.*
- 7- *Gayr-i baliğ olan kızların cebr suretiyle kabul-i ihtidaları cihetine gidilmesi.*
- *İhtida³⁰³ uygulaması için yürürlükte hukuki olarak 15 yaş esas kabul edilmekte ise de unsurlar arasında daimî ihtilâflara neden olması, ihtidanın bir emr-i vicdanî olması ve bu yönde yapılan itiraz ve şikâyetler sebebiyle bir yetişkinin İslam dinine geçmesi için suret-i alenî ve resmîyede ihtida uygulaması için 20 yaşını tamamlamış olmasının kabul edilmesi, yapılacak işlemlerde nüfus tezkiresi gibi mahallesinden alacağı ilmühaberi ibraz etmek suretiyle gerekli muamelenin yapılması ve bu hususun Adliye ve Dahiliye Nezaretleri'ne havâlesi.*
- 8- *Hamidiye Alayları'na mensup olan kişilerin kaza ve nahiyelerde silahlı olarak dolaşp tehlike arz etmesi ve ahaliye zarar vermesi.*
- *Hamidiye Alayları'na mensup Zabîtan ve kişilerin ahalinin diğer fertlerinden bir farkları olmadığı, bunların silahlı olarak ötede beride dolaşmalarına müsaade olunmamakla beraber söz konusu Alayların tanzim ve ıslahına ait muamelenin Harbiye Nezareti'ne havale edilmesi.*
- 9- *Kürt Aşiretlerinden birtakım zorbaların ve maiyetindekilerin silah taşımaya izin verilmesine rağmen silah taşıma hususundaki yasağın yalnız Ermeniler için geçerli olması.*
- *Silah taşımanın esasında yasak olduğu ve kanunun her tarafı eşit olarak muhafaza etmesi gerektiğinin mahallerine bir tebligat ile hatırlatılması lüzumunun Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi.*

³⁰³ İhtida, “hüdâ” kelimesi kökünden türemiş olup inançsız iken veya başka bir dini inanca sahip iken İslâm dinini benimsemeyi ifade eder. Ali Köse, “İhtidâ” TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 21, 2000, s.554-558.

10- Ermeni köylülerinin ağalar ve aşiret reisleri tarafından izzet-i nefislerini aşağılayacak surette hafirlik ve benzeri vergiler ve angaryaya tâbi tutulmaları.

- Kanunen belirlenmiş vergi ve rüsumdan başka hiç kimseden herhangi bir sebep ve bahane ile vergi ve rüsum alınamayacağı Kanun-ı Esasi'nin hükümlerinde açık olması sebebiyle gayr-i meşru para toplanmasına meydan verilmemesi ve alanlar olursa haklarında takibat yapılarak Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi”³⁰⁴.

Osmanlı Hükûmetinin Ermeniler tarafından dile getirilen şikâyetler ve bu şikâyetlere getirilen çözüm arayışları tek tek tespit edilip ortaya koyulmuştur. Ayrıca arazi ihtilafları hususunda komisyonlar teşkil edileceği, komisyonların öncelikli olarak Vilayât-ı Şarkîyye’de göreve başlayacağı ve konuyla ilgili başka bir makama başvuru yapılmaması gerektiği kararlaştırılmıştır. Ancak 27 Mayıs 1913 günü yayımlanan söz konusu nizamname bu tarihten yaklaşık iki hafta sonra Sadrazam Mahmut Şevket Paşa’nın uğrayacağı suikast sebebiyle uygulamaya geçilemeden yarım kalmıştır.

4.3.2. İdâre-i Umûmîye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı

İdare-i Umûmîye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı 26 Mart 1913 tarihinde Osmanlı Devleti’nin vilayet idaresi düzenlemek için ilan edilmiştir. Bu kanun, Osmanlı Devleti’nin idari olarak merkezi otoriteyi memleketin her vilayetinde denetim altına alabilmesi ve vilayet yönetimini kuvvetlendirerek özellikle taşradaki vilayetlerde çözülme yaşanmasının önüne geçmek ihtiyacı üzerine hazırlanmıştır³⁰⁵.

II. Meşrutiyet Döneminin en mühim idari reformu olarak değerlendirilen İdare-i Umûmîye-i Vilayât Kanunu taslağı, vilayetlerden elde edilen bilgiler ışığında

³⁰⁴ 27 Mayıs 1913 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; BOA. MV. 177/74.

³⁰⁵ **Düstur**, I. Tertip, C. V, 13 Mart 1329 – 17 Rebiülâhir 1331, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332, s. 186-216.; “İdâre-i Umûmîye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı” **Takvîm-i Vekâyi**, 28 Mart 1913, s. 1-12, No: 1414.

hazırlanarak Şura-yı Devlet'te görüşülmüştür. Ardından Meclis-i Mebusan'a sevk edilen kanun tasarısı, teşkil edilen komisyon tarafından değerlendirilip Meclis Genel Kurulu'na gönderilmiştir. Ancak söz konusu tasarı Balkan Savaşları nedeniyle kanunlaşmamıştır. Balkan Savaşları'nın sona ermesinden sonra yeni hükûmet birtakım değişiklikler yaparak muvakkat kanun şeklinde ilan etmiştir. 1913 yılında Meclis'in kapalı olması nedeniyle daha sonra ilan edilmek üzere geçici yasa olarak yürürlüğe konulmuştur³⁰⁶.

İUVKM³⁰⁷, vilayetleri devlet yönetiminin mülkî ve idarî birimlerinden biri olarak tanımlarken aynı zamanda tüzel kişiliğe sahip oldukları kabul edilmektedir. Bu kanuna göre, vilayetler “*İdare-i Umumiye-i Vilâyat*” ve “*İdare-i Hususiye-i Vilâyat*” olarak düzenlenmiştir. İUVKM, bir mukaddime, 149 madde ve bir muvakkat maddeyi ihtiva etmektedir. Kanunun İdare-i Umumiye-i Vilayat bölümü, kendi içinde İdari Taksimat, Vilayet Memurları ve Vilayet İdare Meclisi başlıklarına ayrılmıştır. Burada vilayetlerle ilgili genel hükümler, vilayet memurlarının kimlerden oluştuğu ve vazifeleri, vilayet idare meclisiyle ilgili maddeler yer almıştır. İUVKM'nın İdare-i Hususiye-i Vilayat bölümü ise ikiye ayrılarak vilayetlerde görevli valilerin görev ve yetkileri, Vilayet Umumi Meclisi ve Vilayet Encümeniyle ilgili maddeler ele alınmıştır³⁰⁸.

1913 tarihli Muvakkat Kanun, iki önemli yeniliği beraberinde getirmiştir. Bunlardan birisi, memlekette tevsi-i mezuniyeti esas alan bir idare kurulması, diğeri vilayetlerin hükmî şahsiyetle kabul edilmesidir. Böylece vilayetler kendi görev, yetki ve malvarlıklarına sahip, kamuya hizmet veren hukuksal varlıklar olarak tanımlanmıştır. Bu kanunda vilayet organları ayrıntılı bir şekilde tasrih edilmiştir. Ayrıca Vilayet Umumi Meclislerinin icraî karar alıp uygulayabilmesinin yolu

³⁰⁶ Seral Tuncer, “II. Meşrutiyet Döneminde Bir İdari Reform: 1913 İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkatı”, **II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Cilt I**, ed. Prof. Dr. Fethi Gedikli, On İki Levha Yay., İstanbul 2016, s. 583-584.; Yüksel Kaştan, “Osmanlı Devleti'nde ‘1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı’ ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. II, Ocak 2016, s. 83.

³⁰⁷ İdare-i Umûmiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkatı, bundan sonra İUVKM şeklinde kısaltılacaktır.

³⁰⁸ Cenk Reyhan, “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (XX) 1913 Tarihli Vilâyat Genel İdaresi Geçici Kanun”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 9, S. 1, Ocak 2000, s. 130-152.

açılmış, umumi meclisin namına görev yapabilen bir encümeninden bahsedilmiştir. Vilayet İdaresi Kanunu'nda vilayet idaresinin başında bulunan valilere de yer verilmiştir. Bir taraftan valilerin görev ve yetkileri, vilayetlerin hem umumi hem de hususi kısmında açıkça gösterilirken, diğer taraftan valilerin tayin ve azil usulleri sıralanmıştır. Diğer taraftan, 1913'te yayınlanan yasada idare meclislerine ayrıca önem verildiği görülmektedir. Teşkil edilecek idare meclislerinin üye sayıları artırılmış, vazifeleri açıkça ortaya koyulmuştur³⁰⁹.

II. Meşrutiyet Döneminin en önemli idarî reformu şeklinde ifade edilen İUVKM ile yapılan düzenlemelerde merkezîyetçilik ve âdem-i merkezîyetçiliğin uyum içinde hareket etmesi yönünde çalışmalar yapıldığı açıkça görülmektedir. Muvakkat Kanun, bir yandan yerel güçlerin yönetime katılmalarına olanak sağlayarak demokratik adım atarken, öbür taraftan merkezden gönderilen bölgede görevli valilerin yetki ve sorumluluklarını artırarak taşra idaresini kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu sayede Osmanlı Hükûmeti, vilayetlerin yönetiminde valilere geniş yetkiler verip merkezîyetçi yapıyı hâkim kılmaya çalışırken aynı zamanda yerel idare meclisleri ve encümenler ile anayasal düzen ve yerel demokrasiyi güçlendirmek istemiştir³¹⁰.

Osmanlı Hükûmeti İstanbul'da ıslahat meselesiyle alakalı Avrupalı Devletler ve Rusya nezdinde müracaatlarını sürdürürken Sadrazam ve aynı zamanda Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa, suikast sonucunda 11 Haziran 1913 tarihinde öldürülmüştür. Mahmut Şevket Paşa'nın kurduğu kabine, bir askeri darbe ile kurulması ve Hükûmet döneminin suikast ile noktalanması nedeniyle normal bir Hükûmet olmamıştır. Bu olayın ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhalif grupları önemli ölçüde sindirmiş ve Devletin her alanında tam anlamıyla iktidar sahibi olmuştur³¹¹.

³⁰⁹ Seral Tuncer, **A.g.m.**, s. 598-599.; Yüksel Kaştan, **A.g.m.**, s. 86.

³¹⁰ Seral Tuncer, **A.g.m.**, s. 599.; Yüksel Kaştan, **A.g.m.**, s. 78.

³¹¹ Mahmut Şevket Paşa suikastı için bkz. Zekeriya Türkmen, **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İrfan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1993, s. 135-152.; Necdet Yurdakul, "81. Yıl Dönümünde Mahmut Şevket Paşa Suikastı", **Toplumsal Tarih**, C. I, S. 6, Haziran 1994, s. 6-11.; Ömer Osman Umar, "Mahmut Şevket Paşa Suikastı", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 153, Aralık

4.4. SAİD HALİM PAŞA HÜKÛMETİ

Said Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa Hükûmetinde Şûrâ-yı Devlet reisi olarak tayin olmuş, üç gün sonra Hariciye Nezareti de kendisine verilmiştir. Halefi olan Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğramasının ardından önce vezirlik rütbesiyle sadaret kaymakamlığına getirilmiş, bir gün sonra ise Hariciye Nazırlığı uhdesinde bulunmak üzere Sadrazamlık makamında yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilmiştir³¹².

Sultan Mehmet Reşad, boşalan Sadaret Makamına ilk olarak Viyana'da elçi olarak görev yapan Hüseyin Hilmi Paşa'yı görevlendirmeyi uygun görmüş, Hilmi Paşa Viyana'dan gelinceye kadar Sadaretin boş kalmaması için Said Halim Paşa'yı Sadrazam Kaymakamlığı'na atamıştır. Sultan Reşat aslında Said Halim Paşa'yı Hariciye Nazırı olarak görevlendirmek istemiştir. Fakat Said Halim Paşa, başmabeynci aracılığıyla Hüseyin Hilmi Paşa ile çalışamayacağını bildirmesi ve İTC'nin baskı yapmasıyla birlikte Padişah, Said Halim Paşa'yı asaleten Sadrazamlığa tayin etmiştir³¹³. Öte yandan yeni sadrazamın “*tipik bir İttihat ve Terakki'li*” olmadığı değerlendirilmeleri yapılmaktadır³¹⁴. Bu hususta Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki'nin Said Halim Paşa'yı toplumun kabul edeceği kültürlü ve eğitilmiş bir kişi ve Araplarla olan ilişkiyi sürdürebilecek bir şahsiyet olması

2004, s. 51-92.; Nevzat Artuç, “Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 12, Isparta 2005, s. 73-102.; Carl Max Kortepeter, “Mahmud Shevket Pasha: The Life and Death of an Ottoman-Arab Technocrat”, **el-Mecelletü't Tarihiyyeti'l Arabiye li'd-Dirasati'l Osmaniyye**, S. 15-16, Zaghuan 1997, s. 185-206.; Hayri Mutlucağ, “Mahmut Şevket Paşa'nın Bir Uyarması”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 2, Kasım 1967, s. 26-28.; Cihangir Gündoğdu, “Mahmut Şevket Paşa”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S. 10., C. 22, Ekim 2004, s. 54-63.

³¹² M. Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, İrfan Yay., İstanbul 1992, s. 26-48.; Ahmet Şeyhun, **Said Halim Pasha: Ottoman Statesman and Islamist Thinker (1865-1921)**, The Isis Press, İstanbul 2003, s. 45-87.; Kudret Bülbül, **Said Halim Paşa, Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa**, Kadim Yay., İstanbul 2006, s. 58-67.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. XI-XIV, İş Bankası Yay., İstanbul 2013, s. 1893-1932.

³¹³ Ali Fuat Türkogeldi, **Görüp İştiklerim**, s. 103-105.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, s. 1895.

³¹⁴ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 251.

nedeniyle Sadaret'e getirildiğini ifade etmektedir³¹⁵. Sina Akşin ise bu görüşe katılmayarak Said Halim'in Hükûmeti temsil edebilecek itibar sahibi bir kişi olması nedeniyle Sadrazam olduğunu ifade etmektedir³¹⁶.

Said Halim Paşa'nın Kabinesini oluşturmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin yeni bir dönemi başlangıç bulmuştur. Zira bu süreçte Bâb-ı Âlî, iktidar gücünü sağlamlaştırarak muhalefet partilerini susturmuş ve 1913-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin siyasetine yön vermiştir. İttihat ve Terakki, Cemiyet/Fırka ikiliğine son vererek kendini “siyasî fırka” olarak ilan etmiştir ve I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar tek parti olarak Osmanlı Devleti'ni yönetmiştir³¹⁷.

4.4.1. Hükûmet Programı

Said Halim Paşa hükûmeti programına, önceki sadrazam Mahmut Şevket Paşa'dan ve hükûmetinden söz edilerek başlamıştır. Balkan Savaşları'nın getirdiği ağır sonuçlar neticesinde Maliye Nazırının da ifadesiyle hazine boş bir durumda ve değil harbe devam etmek, ihtiyaçları karşılayacak kadar paranın da bulunmadığı bir vaziyette olduğu bildirilmişti. Programda devletin içerisinde bulunduğu bu müşkül durumda Mahmut Şevket Paşa'nın, kendisine teklif edilen sadareti vatanına olan fedakarlığı bir kere daha ispat edercesine kabul ettiği ifade edilmiştir. Merhumun dört buçuk ay süren hükûmet döneminde ordunun talim ve terbiyesine zamanın ihtiyaçlarına uygun olan teçhizatın ikmal edilmesine gayret ettiği gibi Harbiye'nin durumunun bütün müşkülâtına rağmen bütçeye üç dört milyon lira fazla varidat

³¹⁵ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, s. 208.; Feroz Ahmad, Arap asıllı Said Halim Paşa'nın Sadarete geliş sebeplerinden birinin Arapları memnun etmek, onları yatıştırmak için olduğu söylemektedir. Öte yandan İttihat ve Terakki'nin en uzun süren Sadrazamı olan Said Halim Paşa, Arap isyanından sonra görevinden çekilecektir. **A.e.**, s. 204.

³¹⁶ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 258.

³¹⁷ Ahmet Şeyhun, “Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslâmcı Düşünür”, **TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 1, Eylül 2011, s. 70.; Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yay., 27. Baskı, İstanbul 2016, s. 202.

sağlayacak olan devletlerle müzakere yapmak cesaretini göstermiş olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır³¹⁸.

Said Halim Paşa Hükümeti memleketin huzurunun temini ve emniyeti adına İdare'nin ihtiyaçlarına ve Adliye ve İktisadiye'nin düzelme ve gelişmesi için elzem gördüğü kanun layihalarını Kanun-ı Esasi'ye dayanarak ilan etmiştir. Bu hususta Mahmut Şevket Paşa kabinesinin teşebbüs ve icraatlerini tamamlama gayretini göstermişlerdir. Neşredilen İdare Kanunlarından en mühimi “*İdare-i Vilayat Kanunu*”dur. Yeni kanun iki bölüme ayrılmıştır; birinci bölümde vilayet genel idaresi, ikincisinde ise vilayet özel idaresi ile ilgili hükümler yer almıştır. Vilayet genel idaresi kendi içinde vilayet memurları, görevli memurların vazifeleri, idare meclisi şeklinde bölümlere tefrik edilirken vilayet özel idaresi bayındırlık, tarım, hayvancılık ve ticaret gibi muhtelif vazifeleri ihtiva etmektedir. Bu kanun ile merkezden uzak vilayetlerin yalnız idaresi değil sosyal ve iktisadi gelişim sağlamaları yönünden de pek lüzumlu olduğu düşünülmüştür³¹⁹.

Yeni sadrazam hükümet programında hukuk ile ilgili olarak mahkemeler arasında derecelendirme yoluna gidildiğini belirtmiştir. Ehemmiyeti yüksek olan davalar için benzeri diğer devletlerde de görüleceği şekilde dereceli mahkeme usulü kabul edilmekle birlikte nispeten basit ve miktarı beş bin kuruştan az olan davalar için hızlı ve kat'i kararların alınabildiği Sulh Mahkemeleri teşkil edilmiştir. Halihazırda şehirlerde tatbik edilen bu uygulamanın köylerin ihtiyacına daha uygun olacağı ve bu sebeple bir an evvel köylere Sulh Hâkimleri gönderileceği vurgulanmıştır³²⁰.

Sadrazam Prens Said Halim Paşa, oluşturduğu programda son olarak yapılan icraatları arz ettiğini ancak gelecekte yapılacak icraatlar hakkında parlak sözler söyleyip gerçekleşmesi mümkün olmayan vaatler vermenin doğru olmayacağını

³¹⁸ İhsan Güneş, **Türk parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., C. I, Ankara 1997-1998, s. 311-319.; İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 251.

³¹⁹ İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 252-253.; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 159.

³²⁰ İhsan Güneş, **A.g.m.**, s. 253-254.; İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 160.

beyan etmiştir. Sadrazam, başlattıkları uygulamaları tamamlamaya gayret edeceklerini “*Başlattıklarımızı itmâma sarf-ı mesaiye gayret eyleyeceğiz*” sözleriyle dile getirmiştir³²¹.

Yeni Sadrazam ve aynı zamanda Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, 21 Haziran 1913 tarihinde telgraf çekerek Osmanlı elçilerine yeni teşkil olunan Kabinenin programını bildirmiştir. Hükûmetin gerek iç gerek dış politikasında halefi olan Mahmud Şevket Paşa Kabinesinin uygulamaya devam ettiği siyaseti takip edeceğini bildiren Said Halim Paşa, düzenlenen ıslahat projelerinin tamamlanması için çalışmayı sürdüreceklerini açıklamıştır. Sadrazam, memleket genelinde emniyetin ve asayişin temin ile adaletin tesis edilmesi hususlarına öncelik verileceğini ifade etmiştir. Öte taraftan, Osmanlı Devleti’nin Batılı Devletler ile çözülmemiş olan meselelerde yeni kurulan Hükûmet döneminde kesin olarak halledilmesi için serian gayret göstereceğini söylemiştir. Sadrazam Paşa, bunun için Batılı Devletlerin defalarca Osmanlı Devleti’ne vaatte bulundukları maddi ve manevi yardımları esirgememelerini beklediklerini de eklemiştir³²².

4.4.2. Said Halim Paşa Hükûmetinin Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Yaklaşımı

Mahmut Şevket Paşa’nın suikast neticesinde öldürülmesinin ardından yeni kabineyi kuran Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde Vilayât-ı Şarkîyye Islahatıyla ilgili önceki hükûmetin hazırladığı çalışmalara devam edilmiştir. Önceki hükûmetin ıslahat konusunda uygulamaya koyduğu ve yarım bıraktığı sahalarda çalışmalar yapmaya devam etmiştir. Bu kapsamda Said Halim Paşa Hükûmeti, Mahmut Şevket

³²¹ İhsan Güneş, **A.g.e.**, s. 70.; Mahmut Şevket Paşa’nın suikasta uğraması sonucunda yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilen Said Halim Paşa, hazırladığı programı Meclis kapalı olduğu sunamamıştır. Said Halim Paşa Hükûmeti de teamüle uygun olarak takip ettiği programı Meclisin faaliyetlerine devam etmesiyle Mebusan Meclisi’ne takdim edebilecektir. Yapılacak oylama neticesinde yeni teşekkül edilen Kabineye 1 red oyuna karşılık 197 itimad oyu alarak Meclis’ten güvenoyu verilecektir. Meclis’te mebusların değerlendirmeleri ve oylama için bkz. **MMZC.**, D. III, C. II, İ.S. I, Oturum 38, (19 Temmuz 1914), s. 413-450.

³²² Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay, İstanbul 2001, s. 100.

Paşa Sadareti döneminde hazırlanan 1 Temmuz 1912 tarihli “*İdâre-i Umûmiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı*”ne bir kanun ekleyip bazı maddeleri de değiştirmiştir. Bu muvakkat kanunda Osmanlı Devleti’nin doğu vilayetlerinde görevlendirilecek müfettişlerin görev, yetki ve sorumlulukları maddeler halinde izah edilmiştir³²³. Sait Halim Paşa Hükûmeti ayrıca 24 Haziran 1913 tarihinde “*Hâkim ve Me’mûrîn-i Adliyye İntihâb Nizamnâmesi*”³²⁴, 6 Temmuz 1913 tarihinde “*Müfettiş-i Umûmîlerin Vazîfe ve Selâhiyetleri Hakkında Ta’lîmât*”³²⁵, 9 Ağustos 1913 tarihinde “*Sulh Hâkimleri Kanun-ı Muvakkatına Müzeyyel Kanun*”a ek kanun³²⁶ ilan etmiştir.

323

“*İdâre-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı’na Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat*

Madde 1: *İdâre-i Vilayât ve İdâre-i Nevâhî Kanunlarının teşrî’ tatbîki ve emr-i idârenin sûret-i ciddiyede te’sîs ve asâyiş ve emniyet ve ümrân ve servet-i memleketin te’mîn ve tezyîdi için Memâlik-i Osmanîye müteaddid devâir-i teftişiyeye taksîm ve her devair bir müfettiş-i umûminin zîr nezaretine tevdi’ olunmuştur.*

Madde 2: *Müfettiş-i Umûmîler Meclis-i Vükelâ kararıyla bâ irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhî beş sene için ta’yîn olunurlar.*

Madde 3: *Müfettiş-i Umûmîlerin Vezâif ve Selâhiyeti bit tâ’lîmât-ı umûmiye ile ta’yîn edilecek ve bu tâ’lîmâtın ahkâmı Nezâret ve Vilâyetler için mecburî-yel-icrâ olacaktır.*

Madde 4: *Müfettiş-i Umûmîlerin refâkatinde istihdâmı icâb eden me’mûrîn ile yerli ve ecnebi erbâb-ı ihtisâsın adedi her dâire-i teftişiyenin ve saat ve ihtiyacına göre Meclis-i Vükelâca tahdîd ve müfettiş-i umûmîlerin intihâbları veya inzîmâm re’yleriyle nasb ve bunların ifâ edecekleri vezâif ve tâ’lîmâtname ile ta’yîn olunur.*

Madde 5: *Devâir-i Merkeziyeden biriyle müfettiş-i umûmîler beyninde zuhûr edebilecek ihtilâfât Meclis-i Vükelâca tedkîk ve hal olunur.*

Madde 6: *İşbu mevad-ı kanuniye tarih-i neşrinden itibaren mer’îy’ül-icrâdır.*

Madde 7: *İşbu mevad-ı kanuniyenin icrâ-yı ahkâmına Hey’et-i Vükelâ me’mûrdur.*

*İşbu Lahiha-i Kanuniye’nin Meclis-i Umûmiyenin küşadında kanuniyeti teklif olunmak üzere muvakkaten mevki’i icraya vaz’ını ve kavânîn-i ilavesini irâde ederim.” Düstur, II. Tertib, C. V, 18 Haziran 1329 – 26 Receb 1331, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1332, s. 561.; “Kavânîn ve Nizâmât: 17 Rebiülâhîr 1331 tarihli İdâre-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkatı’na Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat”, **Takvîm-i Vekâyi**, 3 Temmuz 1913, s. 1, No: 1511.*

³²⁴ **Düstur**, II. Tertib, C. V, 11 Haziran 1329 – 19 Recep 1331, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1332, s. 520-529.; “Kavânîn ve Nizâmât: Hâkim ve Me’mûrîn-i Adliyye İntihâb Nizamnâmesi”, **Takvîm-i Vekâyi**, 13 Temmuz 1913, s. 1-4, No: 1521.

³²⁵ **Düstur**, II. Tertib, C. V, 23 Haziran 1329 – 1 Şaban 1331, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1332, s. 562-565.; “Kavânîn ve Nizâmât”, **Takvîm-i Vekâyi**, 18 Temmuz 1913, s. 1-3, No: 1526.

³²⁶ “*Sulh Hâkimleri Kanun-ı Muvakkatine Müzeyyel Madde-i Muvakkatı Hakkında Kanun-ı Muvakkat*

Madde 1: *17 Cemâziye’l-Evvel 1331 tarihli Sulh Hâkimleri Kanununa Müzeyyel Madde-i Muvakkate: “rüiyyeti Sulh Hâkimlerinin ifâ-yı vazîfe tarihine kadar neticelendirilememiş olan bil-cümle dava-yı Sulh Hâkimleri Kanununa tevfişkân Mehâkim ibtidâîyece fasl ve rüiyyet olunacaktır.”*

Madde 2: *İşbu madde-i kanuniye neşrinin ertesi gününden itibaren mer’îy’ül-icrâdır.*

Madde 3: *İşbu kanunun icrasına Adliye Nâzırı me’mûrdur.*

İşbu kanunun Meclis-i Mebusanın ictimâ’ında kanuniyyeti teklif olunmak üzere icrâ-yı ahkâmına ve kavânîn-i devlete ilâvesini irâde ederim.”

Kanun hakkında yapılan düzenleme Padişah Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said, Adliye Nâzırı İbrahim imzalarıyla ilan edilmiştir. **Düstur**, II. Tertib, C. V, 27 Temmuz 1329 – 6 Ramazan 1331, Matbaa-i Âmire, Dersââdet 1332, s. 619.; “Tevcihât: Adliye” **Takvîm-i Vekâyi**, 12 Ağustos 1913, s. 1, No: 1555.

Hükûmet bu düzenlemeler ve ihtiyaç hissedilen diğer konularda ıslahat çalışmalarını vakit kaybetmeden hayata geçirmiştir. Yapılan bu düzenlemelerle Vilâyât-ı Şarkîyye’de uygulamaya koyulacak ıslahat hareketlerine başlanmadan önce bölgede vazifeli olan devlet memurlarına birtakım yetkiler tanınmış oluyordu. Böylece müfettişlik teşkilatı evvelinde Osmanlı Hükûmeti hem yapılacak düzenlemelerin uygulanmasını kolaylaştıracak hem de Avrupalı devletler nezaretinde yapılacak ıslahat uygulamalarından büsbütün kopmayacaktı.

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, 25 Haziran 1913 tarihinde Osmanlı sefirlerine 16 maddelik bir genelge yollayarak pek çok sahada umumi ıslahat gerçekleştirdiğini haber vermiştir. Bu düzenlemeler kapsamında jandarma teftiş heyeti vasıtasıyla her vilayetin asayiş ve inzibatın temin edilmesi için ihtiyaç duyduğu jandarma sayısı artırılması, Osmanlı’nın altı müfettişlik bölgesine taksim edilmesi, ayrıca Şarkî Anadolu’da mühim bölgelere umumi müfettişlerin tayin ettirilmesinin ve söz konusu müfettişlerin maiyetlerine hem Osmanlı mütehassısların hem de ecnebi memurların tayin edilmesinin kararlaştırıldığı bildirilmiştir³²⁷. Osmanlı Hükûmeti bu ıslahat çalışmalarının ardından Avrupalı devletlerin sefirlerine Doğu Anadolu’da yapılan hazırlıklar hakkında bilgi vermiştir.

Prens Said Halim Paşa, 29 Haziran 1913 tarihinde Batılı Devletlerin elçilerine Osmanlı Devleti’nin incelenmekte ve araştırılmakta olan umumî ıslahat müfettişliği projelerini tamamladığını bildirmiştir. Sadrazam Paşa, diğer taraftan elçilerden ülkelerinin Balkan Devletleri ile yaptıkları görüşmelerde Osmanlı Devleti’ne Balkan Harbi dolayısıyla doğan zararların tazmin edilmesine yönelik söz verdikleri aracılığı hatırlatmıştır. Zira bahsi geçen Devletler Osmanlı’ya karşı Asya’da bulunan topraklarında ilerleme ve gelişme konusunda maddi ve manevi olarak destek olacaklarının taahhüdünü vermişlerdir. Bununla birlikte Sadrazam Said Halim elçilere yazılan yazıya “*İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât-ı Kanun-ı Muvakkatı*”nı ek ile takdim etmiştir. Avrupalı Devletlerin elçilerine gönderilen bu muvakkat kanun, vilayetlerin genel idaresine dair ek maddelere ve umumî müfettişlerin vazife ve

³²⁷ BOA. HR. SYS. No: 1866/6 Lef 43.

salahiyetlerine haiz Fransızca talimatı ihtiva etmekteydi. Bu talimat aynı zamanda bütün Osmanlı sefirlerine gönderilmiş ve ıslahat hususunda bulundukları memleketlere anlatılması istenmiştir³²⁸.

Sadrazam Paşa, 5 Temmuz 1913 tarihinde Avrupalı Devletlerin elçilerine Anadolu vilayetlerinde teşkil edilmesi planlanan altı müfettişlik bölgesi ve bu bölgelerde bulunan vilayetleri gösteren bir cetvel göndererek Osmanlı Hükûmetinin ıslahat çalışmalarını en kısa sürede uygulamak gayesinde olduğunu bildirmiştir. Sadrazam ve Hariciye Nazırı olan Said Halim Paşa, bu ıslahat hareketini tamamlamak için Avrupalı Devletlerin görevlendireceği yabancı uzmanları istihdam etmeyi kararlaştırdığını ifade etmiştir. Sadrazam son olarak sefirlerle yönelik olarak ülkelerinin Osmanlı Hükûmetine maddi ve manevi desteğini esirgemeyeceklerine kanaatinin tam olduğunu açıklamıştır³²⁹.

Osmanlı Devleti, aslında ıslahatlarla ilgili Batılı Devletlerden destek beklerken aynı zamanda tam anlamıyla teslimiyetçi bir tutum içinde olmayı da istememektedir. Nitekim, Osmanlı Hükûmeti, Vilayât-ı Şarkîyye’de uygulanacak ıslahat hareketine yaklaşımını bir Osmanlı diplomatının Tan gazetesi İstanbul muhabirine gönderdiği telgrafla ortaya koymuştur. Osmanlı Hükûmetinin iki harbin ortaya çıktığı zaman bile memleketin Şark Vilayetlerinde adalet, sulh ve sükûnun tesisi için çalışmaya devam ettiğini belirten diplomat, jandarma teşkilatının ıslah edilmesini bu sebeple yaptığını ve olumlu netice elde ettiğini vurgulamıştır. Arazi meselesinin kati surette çözümü için Van’da bir komisyon teşkil edilmiş, zapt edildiği anlaşılan yerler eski sahiplerine iade edilmiştir. Hükûmet ıslahatlar hususunda en büyük çelişkinin yalnızca Ermenilerin mağduriyet yaşadığı yönündeki yanlış kanaatin olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir; “...acaba Vilâyât-ı Şarkîyye’deki Ermeniler bedbaht içinde bulunuyorlar da aynı vilayâtta azîm bir yekûn teşkil eden Müslümanlar saadet içinde mi yaşıyorlar?”. Diğer taraftan, Osmanlı’nın Doğu Vilayetleri göz önüne alındığı zaman ekseriyeti Ermenilerin değil Müslümanların

³²⁸ Münir Süreyya Bey, A.g.e., s. 104-105.

³²⁹ Münir Süreyya Bey, A.g.e., s. 105.

teşkil ettiğini açıklamıştır. Kürtler ve Ermenilerin uyum içinde yaşamalarının unutulması durumunda iki unsur arasındaki ihtilafların artacağı uyarısında bulunmuştur³³⁰.

Bogos Nubar Paşa, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın Doğu Anadolu'da uygulanacak olan ıslahatların hayata geçirilmesini ertelediği düşüncesine katıldığını beyan etmiştir. Osmanlı'nın Şark Vilayetlerinde yapılacak düzenlemeler için sadece Ermenilerin değil cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin bütün Osmanlıları teşmil ederek ıslahatlardan Ermeniler kadar Müslümanların da istifade edeceklerini kaydetmiştir. Ancak bununla birlikte, “*Kürt aşairi müstesna olmak üzere sulh ve sükûna susamış olan bütün Vilâyât-ı Şarkîyye ahalisinin Avrupa muavenetiyle icra olunacak ıslahatı kemâl-i meserrâtle karşılayacaklarına eminim*” açıklamasında bulunmuştur³³¹. Nubar Paşa'nın “*bila-tefrik cins ve mezhep bütün Osmanlılar*” ifadesini kullanmasına rağmen Kürt aşiretlerini hariç tutarak ahalinin sulh ve sükûna muhtaç olduğu değerlendirmesi kendi söylemlerindeki çelişkiyi yansıtmaktadır.

4.4.3. Vilâyât-ı Şarkîyye Islahat Projesi

4.4.3.1. Vilâyât-ı Şarkîyye Islahat Müfettişliğinin Gündeme Taşınması

Balkan Savaşlarının ardından güç durumda kalan Osmanlı Devleti, Rusya ve Avrupalı Devletler tarafından ıslahat yapılması için baskı görmüştür³³². Söz konusu

³³⁰ “Vilâyât-ı Şarkîyye’de Islahat – Hükûmet-i Osmaniyye’nin Nokta-i Nazarı”, **Tanin**, 15 Aralık 1913, s. 2, No: 1717.

³³¹ Bogos Nubar Paşa'nın açıklamaları için bkz. **A.y.**

³³² Aslında Osmanlı Devleti'nin Şark Vilayetlerinde Islahat Programı Ayestafanos ve Berlin Antlaşması sonrasında kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti bu amaçla 27 Haziran 1895 tarihinde Müşir Ahmet Şâkir Paşa'yı Anadolu Vilayât-ı Umum Müfettişliği'ne tayin etmiştir. Özellikle komite mensubu olan Ermeni ileri gelenleri tepki göstermişler ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde olaylar çıkarmışlardır. Anadolu Vilayât-ı Umum Müfettişliği hazırlanan raporlar doğrultusunda ıslahat çalışmalarına başlanmış olmasına karşın Müşir Ahmet Şâkir Paşa'nın vefat etmesi üzerine Müfettişlik uygulamasına 19 Nisan 1900 tarihinde padişah iradesi ile son verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerine uygulamaya koyulan ıslahat programı akim kalmıştır. Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)**, Eren Yay., İstanbul 1993, s. 37-67.; Bu konu

devletler, Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerinde ıslahat uygulamalarının hayata geçirilmesini talep etmişlerdir. Islahat meselesinde bilhassa Almanya ve Rusya, hangi devletin bölgede daha geniş söz hakkına sahip olacağı hususunda mutabakat sağlayamamışlar; bu anlaşmazlık kendi aralarında çatışmalara neden olmuştur. Osmanlı'nın bir iç meselesi olan ıslahat düzenlemelerinde Rusya ve Avrupalı Devletler, meseleye müdahil olarak bölgede daha etkin haklar elde etmeyi hedeflemişlerdir.

Ermeniler, Balkan Savaşı'ndan sonra uygun siyasal zeminin oluştuğu düşüncesiyle “*Vilâyât-ı Şarkîyye Islahatı*” meselesi için komiteler arasındaki ayrılığı ortadan kaldırarak birlikte hareket etme kararı almışlardır. Hatta, Eçmiyazin Katagigosluğu Avrupa'da kamuoyu oluşturmak gayesiyle Mısır'da bulunan Bogos Nubar Paşa riyasetinde bir heyet oluşturmuştur. Öte yandan Ermeni gazeteleri vasıtasıyla dahilde ve hariçte kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır. Böylece Ermeniler, Avrupa ve Amerika'da yoğun propaganda faaliyetlerine hız kesmeden devam etmişlerdir³³³. Osmanlı Devleti'nde 1913 yılından itibaren Avrupa siyasi çevrelerine yönelik bir kamuoyu oluşturmaya başlanmıştır.

Ermenilerin reform taleplerine en büyük desteği Rusya sağlamıştır. Bogos Nubar Paşa, Ermeni meselesinin çözülmesiyle en büyük çıkar sağlayacak olan ülkenin Kafkasya vilayetlerinde iki milyon Ermeni vatandaşı olan Rusya olduğunu dile getirmiştir. Bu sebeple Bab-ı Ali ile yürütülecek müzakerede Rusya inisiyatif almıştır³³⁴.

Ermeni reform talepleri Avrupalı Devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki müzakereleri sonucunda hayata geçirilmiştir. Osmanlı'nın Şark Vilâyetlerinde uygulanması için uzlaşmaya varılan reform projesine göre iki bölgeye ayrılan Doğu

hakkında ayrıca bkz. Musa Şaşmaz, **British Policy and The Application of Reforms for The Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897**, TTK Yay., Ankara 2000.

³³³ Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İlân-ı Meşrûtiyetten Evvel ve Sonra, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 67-68.

³³⁴ Feroz Ahmad, **Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev. Ayşen Gür, İstanbul 2017, s. 47.

vilayetleri, iki Avrupalı umumi müfettişin kontrolü altında olacaktı. Arazi ihtilafları, asayiş ve diğer meseleler, müfettişlerin doğrudan gözetimi altında çözümlenecek olsa da Ermeniler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İslamlaştırma ve Türkleştirme politikası takip ederek etnisite yaptıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple imparatorluğun diğer bölgelerinde evvelden beri uygulandığını iddia ettikleri siyasetin Doğu vilayetleri için de hayata geçirildiğini savunmuşlardır³³⁵.

Osmanlı Devleti, Doğu Vilayetlerinde uygulanacak ıslahat hususunda İngiltere ile temas kurmaya çalışmıştır. Bunun için Mahmut Şevket Paşa, Londra büyükelçisi olan Ahmet Tevfik Paşa'yı ve eski sadrazamlardan İbrahim Hakkı Paşa'yı görevlendirmişti. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Ahmet Tevfik Paşa'dan İngiltere'nin Osmanlı'da ıslahat yapmak üzere tecrübeli müfettiş göndermesini ve hatta bu kişinin mütehassıs taleplerinin de olumlu karşılanacağını İngiliz Hariciye Nazırına iletmesini istemiştir. Osmanlı Devleti 24 Nisan 1913 tarihinde, iki umumi müfettiş ve bunun yanında Osmanlı Dahiliye Nezareti'nde görevlendirilecek memur ve jandarma kuvvetleri için İngiltere'ye resmi başvuruda bulunmuştur. Bu talebine olumlu karşılık alamayan Osmanlı İngiltere'ye bir başvuru daha yapmış ancak yanıt yeniden olumsuz olmuştur³³⁶.

Osmanlı'nın Şark Vilayetlerinde yapılacak ıslahatlarla ilgili Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye yaklaşma çabasını gören Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya'ya bir nota göndermiştir. Burada, ıslahat meselesinin büyükelçiler düzeyinde değerlendirilmesinin uygun olacağını öne süren Rusya, müfettişlerin gönderilmesiyle alakalı olarak ilgili devletlerin karar vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Öte yandan Almanya, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'ni yanına

³³⁵ Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrian Relations, Ethnicity and Power", **A Question of Genocide - Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire**, Edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark, Oxford University Press, New York 2011, s. 67.

³³⁶ Zekeriya Türkmen, **A.g.e.**, s. 35-36.

çekmek gayesiyle konuyla ilgili yapılacak toplantılara Osmanlı'nın da iştirak etmesini istemiştir. Fakat bu öneri Rusya tarafından reddedilmiştir³³⁷.

Said Halim Paşa Kabinesi, Osmanlı Devleti'nin Büyükelçilerine 25 Haziran 1913 tarihinde bir genelge yollamıştır. Aynı zamanda Hariciye Nazırlığını uhdesinde bulunduran Said Halim Paşa'nın Londra, Berlin, Paris, Roma, Viyana ve St. Petersburg'daki Osmanlı sefirlerine gönderdiği telgrafta, Osmanlı Devleti'nin ıslahat projesi için düzenlemeler yaptığını belirtmiştir. Bu düzenlemeler arasında jandarma sayısının artırılarak asayiş ve inzibat noktasındaki eksikliklerin giderilmeye çalışıldığı, Şarkî Anadolu'nun ıslah edilmesi için ecnebi umumi müfettişlerin tayin edilmesinin önünde bir engel olmadığı bulunmaktaydı³³⁸.

Osmanlı Hükûmetinin müfettişlik hususunda bu çalışmaları ara vermeden devam ederken Büyük Devletlerin sefirleri 3-24 Temmuz tarihleri arasında Osmanlı'nın Şark vilayetlerinde yapılacak olan müfettişlik konusunu görüşmek üzere bir araya gelmişlerdir. Daha kıdemli elçi olması dolayısıyla Avusturya sefirinin başkanlığında toplanan bu toplantıda Fransızların teklifi kabul edilmiştir. Bahsi geçen teklife göre ıslahat çalışmaları yalnızca Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede değil aynı zamanda memleketin genelinde de uygulanmayı öngörmekteydi. Fransızların bu önerisini İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya İtalya uygun bulmuşlar ve Rusya da daha sonradan bu ittifaka katılmıştır³³⁹. Ancak Rusya, kendisine komşu olan ve ülkesinde de ikamet eden Ermeniler için yeni taleplerde bulunmuştur. Islahat çalışmaları konusunda Osmanlı ve Rus tasarıları arasında oluşan anlaşmazlıklar nedeniyle bu toplantı sonuç vermeden dağılmıştır³⁴⁰.

Osmanlı Devleti, 1913 yılı itibariyle başlattığı ıslahat tasarılarında İngiltere ve Almanya tarafından destekleneceğini düşünürken durumun öyle olmadığını süreç

³³⁷ Zekeriya Türkmen, **A.g.e.**, s. 37-38.; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., C. II, Kısım III, Ankara 1991, s. 96-97.

³³⁸ Zekeriya Türkmen, **A.g.e.**, s. 133-134.

³³⁹ Zekeriya Türkmen, **A.g.e.**, s. 41-42.

³⁴⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **A.g.e.**, s. 133-134.

içerisinde tecrübe etmiştir. Bu dönemde Rusya, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilere yönelik kışkırtma faaliyetlerine devam etmiştir. Osmanlı Hükûmetinin ıslahat projelerine hız verdiği bir süreçte Büyük Devletlere karşı sorumlu hisseden devlet yönetimi ıslahat konusunda kararlı olduğunu sıklıkla ifade etmiştir. Nitekim, 28 Ekim 1913 tarihinde Osmanlı Hükûmeti Hariciye Nezareti vasıtasıyla Rus ve Alman Büyükelçiliklerine verdiği bir demeçte tüm memleketi kapsayan bir ıslahat hareketinin uygulamaya koyulacağını fakat bu düzenlemelerin Balkan Harbi dolayısıyla geciktiğini belirterek açıklama getirmiştir. Bâb-ı Âlî bu demeçte ayrıca ıslahatların hayata geçirilmesinde Büyük Devletlerin yardımlarına itimat ettiğini ve gönderilecek uzmanların memleketin bağımsızlığına saygılı olmalarını beklediklerini belirtmiştir³⁴¹.

Genel müfettişlik tasarıları Batılı Devletler ve Rusya arasında değerlendirilirken Avrupa'da Ermeniler reformlar konusunda kendi lehlerine şartları iyileştirmek adına kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Ermeniler basın yoluyla yaptıkları propaganda faaliyetlerinin yanında 1913 yılının Temmuz ayından itibaren başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve Almanya'ya müracaat ederek Berlin Antlaşması ile taahhüt edilen reformların uygulanması için desteklerini beklediklerini belirtmişlerdir. Ermeniler, Vilayât-ı Sitte olarak adlandırılan altı vilayette yönetimin birleştirilmesi, söz konusu vilayetler için umumi müfettiş atanması, müfettişlerin Osmanlı merkezi yönetimiyle anlaşmazlık yaşamaması halinde Büyük Devlet sefirlerinin müdahalede bulunmalarını istemişlerdir. Buna ek olarak isteklerinin Osmanlı Hükûmetine kabul ettirilmesi için baskı yapılması için gayret göstermişlerdir³⁴².

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Alman sefir Wangenheim ile yaptığı görüşmede yeni birtakım önerilerde bulunmuştur. Sadrazam Paşa'nın yeni önerisi Osmanlı'nın iki Türk genel müfettiş ataması ancak bu müfettişlerin direktiflere açık olabilecek kişilerden seçilmesi ve idareyi tesis edecek asıl kişilerin

³⁴¹ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 25-27.; Yusuf Hikmet Bayur, **A.g.e.**, s. 152-153.

³⁴² Zekeriya Türkmen, **A.g.e.**, s. 43-44.

müfettişlerin yanlarında istihdam olacak Avrupalı memurlarda olması şeklindedir. Böylece başarının Avrupa'dan gelecek ıslahatçılara bağlı kalacağını öne sürmüştür. Alman büyükelçisini de şaşırtan bu teklifi Wangenheim yine de münakaşaya değer görerek Rus büyükelçi Girs ile mütalaa ederek 6 maddelik bir tasarı hazırlamışlardır. 7 Kasım 1913 tarihinde Sadrazama verilen bu tasarıya göre, Osmanlı Devleti yapılacak ıslahatı uygulamaya koymak için Vilayât-ı Şarkîyye'nin iki kesiminin başına gelecek iki umûmî müfettişe yardım etmeleri amacıyla iki müşâvir görevlendirmelerini Büyük Devletlerden talep edecekti. Buna karşılık Said Halim Paşa, Alman-Rus tasarısına mukabil yeni bir Osmanlı tasarısı verdiyse de söz konusu tasarı kabul edilmemiştir. Ancak Alman ve Rus büyükelçiler Bâb-ı Âlî'ye 26 Kasım 1913 tarihinde yeni bir antlaşma metni sunmuşlardır. 16 maddeyi havi bu tasarıya göre, Osmanlı yedi vilayeti kapsayan iki kesimin başına iki genel müfettiş atanacak ve yanlarına Batılı Devletlerin göndereceği iki müşavir tayin olacaktı. Adeta ilk Rus tasarısının özeti gibi olan bu tasarıyı Rus sefir Girs, Said Halim Paşa'ya sunarken söz konusu tasarının Avrupalı Güçlerin arzu ettiği ıslahatların yanında en azı olduğu yönünde baskı uygulamaya çalışmıştır³⁴³. Fakat Osmanlı Hükûmeti tasarının içerdiği hükümleri Doğu Anadolu'nun elinden çıkması manasına geldiğini düşündüğü için Rusya'nın dikte ettiği teklifleri kabul etmemek için direnç göstermiştir.

Bâb-ı Âlî ile büyükelçilerin Vilayât-ı Şarkîyye ıslahatı konusunda görüşmeleri 1913 yılının Kasım ve Aralık aylarında aralık vermeden devam etmiştir. Said Halim Paşa, Batılı Devletlerin Ermeni ıslahatı için talepleri ve Rus ve Alman sefirlerin baskıları sonucunda, Osmanlı kamuoyunu memnun edecek değişikliklerin yapılması koşuluyla tasarı metnini kabul edeceğini bildirmiştir³⁴⁴.

İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin Doğu Anadolu'yu bir anlamda Rusya'nın koruyuculuğu altına alan bu projeye karşı çıkmasına rağmen yapılan bazı düzenlemelerle onaylamak durumunda kalmıştır. Nitekim, Yeniköy Antlaşmasına giden süreçte Osmanlı ile iyi münasebetleri olan Almanya'nın dahi müfettişlik

³⁴³ Yusuf Hikmet Bayur, *A.g.e.*, s. 154-163.

³⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu, *A.g.e.*, s. 29.

konusunda öteki devletlerle birlikte hareket etmesi Osmanlı Hükûmetinin ıslahat projesini kabul etmekten başka bir seçeneğinin olmadığını ortaya koymuştur³⁴⁵.

4.4.3.2. Yeniköy Antlaşması

Rusya'nın hazırlamış olduğu Vilayât-ı Şarkîyye Islahat Projesini Sadrazam Said Halim Paşa, 8 Şubat 1914 tarihinde Rusya İstanbul Büyükelçisi olan Constantin Goulkevitch ile İstanbul'da imzalamışlardır. Bu antlaşmaya göre;

1. *“İslahât yapılacak olan vilayetler iki bölgeye ayrılacak, bu iki bölgenin başına Avrupalı iki genel müfettiş atanacaktır. Bölgelerden biri Erzurum, Trabzon, Sivas illerinden meydana gelirken, diğeri de Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır'ı içine alacaktır.*
2. *Genel müfettişler sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı kontrol edecekler; güvenliği sağlayacak kuvvetlerin yetmemesi durumunda müfettişlerin isteğiyle yetkileri dahilinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askerî birlikler de emirlerine verilecekti.*
3. *İslahat müfettişleri, yetersiz veya suçlu gördükleri memurları görevlerinden alabilecekler ve mahkemeye sevk edebileceklerdi.*
4. *İslahât müfettişleri, acil tedbirler gerektiren hususlar hakkında Adliye Nezareti'ne bilgi vermek şartıyla Adliye memurlarını görevlerinde alabilecek, valilerin kanunsuz hareketleri ise Dahiliye Nezareti'ne bildirilecek, Dahiliye Nezareti durumu hemen Heyet-i Vükelâya sevk ederek dört gün içinde karara bağlanmasını sağlayacaktır. Toprak işleri ile ilgili karışıklıkları yani Ermenilerin ellerinden alındığı ileri sürülen topraklar genel müfettişlerin gözetimi altında bir çözüme kavuşturulacaktır.*
5. *On yıl içinde ıslahât müfettişlerinin yerlerinin boşalması halinde Osmanlı Devleti büyük devletlerden onay alarak yenisini atayacaktır.*
6. *Kanunlar, resmî ilan ve emirler, her bölgede mahallî lisan ile yayımlanacaktır. İslahât müfettişleri uygun gördükleri takdirde, mahkeme ve hükûmete müracaât eden taraflardan her biri kendi dilini kullanabilecektir. Mahkeme hükümleri Türkçe yazılacak, eğer mümkün olursa, karşı tarafın diline de tercüme edilecektir.*

³⁴⁵ Salâhi R. Sonyel, A.g.m., s. 408.

7. Aynı mezhepten olan cemaatlerin okullarının yönetimine hükûmet karışmayacaktır.
8. Müfettişlik mıntkasında yaşayan her Osmanlı tebaası, askerî görevini barış zamanında oturduğu müfettişlik mıntkası sınırları içinde yapacaktır. Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecek; silahları depolarda bekletilip seferberlik zamanı kendilerine verilecektir. Aynı bölgede yaşayan herkes ırk ve mezhep ayrımına tabi tutulmaksızın (Ermeniler ve Rumlar da dahil) bu alaylarda askerlik hizmetini yapabilecektir.
9. Vilayetlerdeki genel meclislerin yetkileri 26 Mart 1913 tarihli “İdâre-i Umûmîye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı”nın esaslarına göre tespit edilecektir.
10. Islahat müfettişlerinin gözetimi altında bir yıl içinde kesin nüfus sayımı yapılacak; her iki mıntkada mezhep, milliyet ve konuşulan dillerin kesin oranları tayin edilecektir. Şimdilik kaydıyla Van, Bitlis vilayetleri genel meclis ve komisyonlarının üyeleri yarı yarıya Müslüman ve Hristiyanlardan eşit seçilecektir.
11. Erzurum’da seçim bir yıl içinde bitirilemezse, genel meclis üyeleri yukarıdaki gibi eşit olarak seçilecek, Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetleri genel meclis üyeleri şimdiden nüfus oranı kuralına uyularak seçilecek, şimdiye kadar Müslüman seçmenlerin sayısı son seçime esas olan listelere göre belirli ve sınırlı kalacak, Hristiyanların sayısı da cemaatlerine verilecek listelere göre tespit edilecektir.
12. Meclis-i Umûmilerle ilgili seçimin yapıldığı vilayetlerde, azınlıkların encümenlerde üyeleri bulunacaktır. İdari meclislerin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi, yarı yarıya Müslüman ve Gayr-ı Müslimlerden alınacaktır.
13. Genel müfettişler mahzûrlu görmezlerse, zabıta ve jandarmaya eleman alma işinde Müslümanlarla Gayr-i Müslimler arasında eşitlik ilkesini tatbîk edeceklerdir.”³⁴⁶.

³⁴⁶ Fahri Taş, “Vilâyat-ı Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 12, Ankara 1988, s.930-932.; Zekeriya Türkmen, **Vilayât-ı Şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914**, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 2006, s. 53-55.; Ayrıca bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **A.g.e.**, s. 169-172.

Osmanlı Devleti'nin Vilayât-ı Şarkîyye'de ıslahat yapılmasını taahhüt ettiği anlaşma bu bölgede yaşayan Kürtleri hiç memnun etmemiştir. Öyle ki bu dönemde Ermeni militanları ile mücadele halinde olan Kürt aşiretleri çatışma halindeydi. Osmanlı Hükûmeti ise Kürt ve Ermeni militanlarının isyan davranışlarının baş gösterdiği böyle bir zamanda söz konusu ıslahat projesini uygulamaya koymak durumunda kalmıştır³⁴⁷. Ancak bu durumdan memnun olmayan Kürtler, Doğu Anadolu vilayetlerinde yapılacak düzenlemeler, Rusya'nın Kürtleri kışkırtması ve dini çevrelerin talepleri gibi sebeplerle 1914 yılında Bitlis'te ayaklanmıştır³⁴⁸. Hizan'da güçlü bir aşiret reisi olan Şeyh Molla Selim liderliğinde 2 Nisan 1914 tarihinde meydana gelen bu Kürt isyanı, Ermeniler lehine yapılacak düzenlemelere karşı çıkmış, tüm dünyanın ıslah edilmesini sağlayacak Şariat düzenine geri dönülmesini istemiştir. Rusya tarafından desteklendiği düşünülen bu isyan hareketinin sonunda Osmanlı Devleti, isyanı çıkaran asileri cezalandırmıştır³⁴⁹.

4.4.3.3. Müfettişlerin Göreve Başlamaları ve Antlaşmanın Feshedilmesi

Osmanlı Devleti, ıslahatların uygulanması için görevlendirilecek müfettişler konusunda tercihi Avrupalı Devletlere bırakmıştır. Islahat uygulamalarının idarî birimlerinde Avrupalı memurların görev yapması, 1878'den beri başta İngiltere'nin ve Avrupalı Devletlerin sunduğu reform politikalarının kabulü manasına gelmekteydi. Avrupalı Umûmî Müfettişlerin tayin edilmesi bir anlamda ıslahat hareketinin Batılı Devletlerin denetimi altında yapılacağını ortaya koymaktadır³⁵⁰.

³⁴⁷ Salâhi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", **Belleten**, S. 231, Ağustos 1997, s. 408.

³⁴⁸ Salâhi R. Sonyel, **A.g.e.**, s. 409-410.; "1914 Bitlis İsyanı" hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Bülent Cırık, **Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri**, Yeditepe Yay, 1. Baskı, İstanbul 2016, s. 494-512.; Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", **Karadeniz Araştırmaları**, S. 17, C. 5, Bahar 2008, s. 148-151.

³⁴⁹ Feroz Ahmad, **A.g.e.**, s. 49-50.

³⁵⁰ Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, Tarih ve Tabiat Vakfı (Tatav) Yay. İstanbul 2001, s. 80.

Rusya ile imzalanan Yeniköy Antlaşması'na göre Vilayât-ı Şarkiyye Islahatı için Hollandalı Louis Constant Westenek ve Norveçli Binbaşı Hoff Umumi Müfettiş olarak atanmıştır. Westenek, askeri tecrübeleri Hollanda'nın Doğu Hindistan sömürgeleri üzerinde elde etmiş ancak Ermeni meselesi hakkında bilgi sahibi olmayan birisiydi. Bu nedenle 30 Nisan'da Paris'te Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan Armen Garo (Karakin Pastırmacıyan) ve Dr. Zavriev müfettişler ile Osmanlı Devleti'nin Şark vilayetlerinde yaşanan sorunları konuşmak üzere toplanmışlardır. Bu toplantıda aynı zamanda Ermeni temsilcileri meselenin çözümü için Ermeni Devrimci Federasyonu ve kilise ile birlikte hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Westenek ve Hoff sözleşmeleri imzalamalarının ardından ıslahat için hazırlıklara başlamışlardır. Ancak Dünya savaşı patlak vermiştir. Westenek bölgeye gitmeye fırsatı bulamadan, Hoff ise Doğu Anadolu'da vilayetlerin durumlarını henüz yeni incelemeye başlamışken I. Dünya Savaşı'nın meydana gelmesi sebebiyle müfettişlik teşkilatı feshedilmiştir³⁵¹.

İttihat ve Terakki Hükûmeti I. Dünya Harbi'ne Rusya ile imzaladığı Yeniköy Antlaşması'nın yükümlülüğü ile girmek durumunda kalmıştır. Yeniköy Antlaşması'nın Osmanlı Devleti için en tehlikeli yönü askerî taahhütleri içeren maddeleri olmuştur. Söz konusu antlaşmanın bazı maddeleri, devletin askerlik konusunda nerede ve nasıl yaptıracağını kısıtlayan birtakım hükümler ihtiva etmekteydi. Sözgelimi Osmanlı, Hamidiye Alaylarına Ermenileri de dahil edeceğini, Rus sınırlarına yakın bölgelerde bulunacak askerî birliklerin nereden geleceğinin belirlenmesi ve Rusya'nın antlaşma gereğince denetleme yetkisine sahip bulunması taahhüt edilmekteydi. Meselenin mühim olan bir başka cephesi de Devletin Şark vilayetlerinin iki umûmî müfettişlik bölgesine ayrılmasıdır. Zira müfettişliğin kabul edilmesiyle beraber Osmanlı Hükûmeti, bölgede otoritesini kaybetmiş olmaktaydı. Gerçekten de bir müddet sonra Rusya Van'ı işgal ettiği zaman bu kararın olumsuz sonucu kendini göstermiştir³⁵².

³⁵¹ Feroz Ahmad, **A.g.e.**, s. 50-51.

³⁵² Yusuf Halaçoğlu, **A.g.e.**, s. 31.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜRT-ERMENİ ANLAŞMAZLIKLARI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ALDIĞI TEDBİRLER

II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nin Vilayât-ı Şarkîyye'sinde asayiş ve arazi meseleleri başta olmak üzere muhtelif hususlarda bölge ahalisi arasında anlaşmazlıklar mevcuttur. Bu dönemde bölgede yapılacak ıslahatlarla ilgili bir Osmanlı memuru şöyle söylemiştir; “*Anadolu'daki meseleler müteaddiddir: Arâzî Meselesi, Asâyiş ve Mahkeme Teşkilâtı Meselesi, Tebdîl-i Memurîn, Yollar, Nâfia, Mektep ile Tedrîsât Meseleleri, Ahâlînin hâl-i sefâletini ıslâh etmek gibi bir hayli meseleler vardır ki, Anadolu'nun kuvveden fîle gelebilmesi bu meselelerin tasfiyesine mütevâfıktır.*”³⁵³. Anlaşıldığı üzere Anayasanın yeniden yürürlüğe konulması, Kürt ve Ermeni ahali arasında süregelen kadim anlaşmazlıkların çözülmesini tam anlamıyla sağlayamamıştır³⁵⁴.

Osmanlı Hükûmetleri bu dönemde Vilayât-ı Şarkîyye'de sosyal barış ortamını oluşturmaya ve kanunsuzluk hareketlerine engel olmaya gayret etmiştir. Merkezi Hükûmet, bölgede özellikle Kürt aşiretleri ve Ermeni ahali arasında yaşanan asayiş, arazi, kız kaçırma ve hayvan gaspı gibi konularda meydana gelen çatışmaların engellenmesi veya en azından asgari düzeye indirilip can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasını amaçlamıştır³⁵⁵.

³⁵³ Jamanak Gazetesi muharrirlerinden bir gazetecinin, Anadolu Islahat Komisyonu Reisi Mustafa Fevzi Efendi ile yaptığı mülakat için bkz. **Tanin**, 25 Şubat 1912, s. 3-4, No: 1201.

³⁵⁴ Cezmi Eraslan, “II. Meşrutiyet'ten Tehcire Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Yönelik Politikaları”, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, s. 543-552.

³⁵⁵ Cezmi Eraslan, “II. Meşrutiyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesinin Sosyal Durumu Üzerine Bazı Notlar”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Meselesi Sempozyumu**, 2007, s. 86-106.; Fatih Ünal, “Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 1995, s. 47-69.; Fatih Ünal, “II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, **Ermeni Araştırmaları**, S. 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, s. 87-115.; Ersin Kırca, “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğu Anadolu'da Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükûmetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükûmete Tepkisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, S. 1, C. III, Nisan 2017, s. 28-35.

5.1. Asayiş Sorunları

Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi memleket genelinde unsurlar tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Yeni idari sistemle beraber önceki yönetimde pek çok şikâyetle konu olan adî vakalar, toprak gaspı, eşkıya faaliyetleri, cinayetler gibi asayiş sorunları olarak karşımıza çıkan meselelerin engellenmesi amaçlanmıştı. Toplum nazarında ekseriyetle olumlu karşılanan Meşruti idarenin tesis edilmesinden sonra kısa bir süre sağlanan sükûnet ortamı bir müddetin ardından yerini Anadolu'dan gelen asayişle ilgili şikâyetlere bırakmıştır. Özellikle taşrada yaşayan Ermeniler asayiş sorunundan kaynaklanan problemleri sıklıkla gündeme taşımışlardır.

Ermenice basında, asayiş eksikliğinden kaynaklanan toplumsal sorunların Meşrutiyet yönetimiyle engellenemediğine dair yazılar çıkmaya başlamıştır. Ermeniler taşrada görev yapan devlet memurlarının suiistimallerine maruz kaldıklarını, Hamidiye Alayları tarafından baskı gördüklerini, Kürt aşiretlerinin kendilerini gadre uğrattıklarını ve ağır vergi ödediklerine dair muhtelif şikâyetlerini Ermenice gazetelere veya Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla Hükûmete göndermişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin yaptığı incelemeler sonucunda basına yansıyan haberlerin ve Patrikhane vasıtasıyla Dahiliye Nezareti'ne iletilen şikâyetlerin gerçeği yansıtmadığı veyahut abartıldığı ifade edilmiştir³⁵⁶.

³⁵⁶ Ermenilerin tarafından asayişe dair gündeme taşınan şikâyet örnekleri ve Osmanlı Hükûmetinin asayişle ilgili aldığı önlemler için bkz. Ermeni vatandaşlarımızın vilayetda düçar-ı zulm ve taaddi olduğuna dair iddialar üzerine vuku' bulan neşriyatımızın aslı olmadığını Dahiliye Nezareti cevaben beyan etmiştir... Diğer taraftan Ermeniler meskûn bulunan vilayetlerdeki konsoloslar tarafından da hiçbir işar vuku' bulmamış olduğunu haber alıyoruz ki bu da celb-i dikkattir. "Ermenilere Tecavüz", **Tanin**, 21 Ekim 1908, s. 7-8, No: 82.; "Vilayâtda", **Tanin**, s. 4, 1 Kasım 1908, No: 91.; "Harput'tan yazılıp Dersaadet'te *"Jamanak"* gazetesine derç edilen mektupta oradaki İslamların güya hafî bir komite teşkil ederek Ermenileri katliam etmek üzere tertibatta bulundukları ve bir Kürd Beyinin hanesinde her gece buna dair müzakere cereyan ettiği ve istibdat taraftarı olan memurların alan memuriyetlerinden çıkarılmaması bu vekaiye sebep olduğu muharrir bulunmayla Mamûrat-ül-Aziz vilayetinden istilam edilmiştir. Cevaben gelen 17 Teşrin-i Sani 1324 tarihli telgrafnamede Ermeniler aleyhinde İslamların hafî bir komitesi olduğuna dair vuku' bulan neşriyatın külliyyen asıl ve esası olmadığı ve anâsır beynindeki ittihad ve samimiyetin payidar olduğunu bildirmiştir. "Mevâdd-ı Umumiyye", **Takvim-i Vakayi**, 15 Aralık 1908, s. 1, No: 65.

Meşrutiyet Döneminde Kürt ağaları ile Ermeniler arasında genellikle toprak ve mülk anlaşmazlıklarından kaynaklanan çatışmalar meydana gelmiştir. Öyle ki, Kürt aşiretlerinin Ermeni komşularından mülkünü ele geçirmek istediği birisi varsa Hükûmete karşı onu ihtilalci ve hatta sempatizan olarak ihbar etme ihtimali mevcut olmuştur. Doğu Anadolu’da arazi ihtilaflarından kaynaklanan asayişsizlik ortamı yalnızca Kürtlerle Ermeni ahali arasında yaşanmamıştır. Güçlü Kürt aşiretlerine kıyasla daha güçsüz Kürt aşiretleri ile Kürt köylüleri de şikâyetçi olmuşlardır³⁵⁷. Bununla birlikte dile getirilen asayişle ilgili her hadisede şikâyetlerin gerçeği yansıtmadığı veya mübalağa edildiği Hükûmetin yaptığı tahkikat neticesinde bazen bu olayların abartıldığı da olmuştur. Kürtler ve Ermeniler arasında asayiş problemleri özellikle Ermenice gazeteler vasıtasıyla gündeme getirilmeye devam etmiştir. Bu dönemde Ermeni basınının yaptıkları mübalağalı haberleri değerlendiren Babanzade İsmail Hakkı Bey, Kürtler ve Ermeniler arasındaki çatışmaların ortaya çıkmasında en büyük rolün basına ait olduğunu ifade etmiştir. İsmail Hakkı Bey, iki unsur arasındaki toplumsal gerilimi anlatmak için şu misalleri vermiştir; “*Kürt Ermeni’yi, Ermeni Kürd’ü tarassud ediyor. Kürt birkaç Ermeni’yi bir arada görünce acaba yine komitelik mi, acaba yine bomba mı istimâl edilecek diye çekiniyor. Ermeni de birkaç ağanın bir Kürt Beyi hanesinde içtima’ edildiğini görünce acaba yine katliâm tertipleri mi var şüphesine düşüyor.*”³⁵⁸. Bu gibi yayın faaliyetlerinin toplumsal gerilimi körüklediğine dikkat çeken Babanzade İsmail Hakkı, mevcut durumu düzeltebilmek için Kürtlerin ve Ermenilerin Meşrutiyete ve Osmanlılığa sarılarak birbirlerinin haklarını tecavüzden sakınmaları gerektiğini beyan etmiştir. Ne var ki, Doğu Anadolu’da yaşanan hadiselerin büyük çoğunluğu basın abartısından bağımsız olarak ahali arasında ciddi çatışmalara sebebiyet verecek şekilde yaşanmıştır ve bölgedeki huzursuzluğun temel sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Mebusan Meclisi’nde asayiş meselesi sıkça gündeme gelmiş ve Ermeni mebuslar bu meselenin halledilmesi için Hükûmetten tedbirlerin artırmasını

³⁵⁷ Janet Klein, “Conflict And Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations In The Hamidian Period (1876-1909)”, **International Journal of Turkish Studies**, Vol. 13, No. 1&2, 2007, s. 162-163.

³⁵⁸ Babanzade İsmail Hakkı, “Anadolu’da Ermeniler”, **Tanin**, 6 Temmuz 1910, s. 1, No: 663.

istemişlerdir. Hamparsum Muradyan Efendi Meclis-i Mebusan'ın 22 Mart 1911 tarihli oturumunda Harbiye Nezareti Bütçe görüşmeleri devam ederken eşkıyanın takibi için ayrılan 2 milyon kuruşu eleştirmiştir. Kozan Mebusu, eşkıyanın ortaya çıkmasında '*Hükûmet-i Meşrûta*'nın asayişini temin ederken yeterince muktedir olamamasının ve eşkıyaya yardımda bulunan köylülerin önemli rol oynadığını ifade etmiştir. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ise benzer hadiselerin Avrupa devletlerinde de yaşandığına dikkat çekmiş ve bütçenin gider kalemleri göz önüne alınarak hazırlandığını belirtmiştir³⁵⁹.

Meclis-i Mebusan'ın 5 Nisan 1911 tarihli oturumunda Adliye ve Mezâhib Nezareti'nin 1327 Senesi görüşmeleri yapılmış ve memleket genelindeki asayiş meselelerine dair hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Bilindiği üzere Adliye Nezâretine bağlı bulunan Mezâhib Nezareti gayrimüslim tebaanın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini yürüten bir kurumdur. Mebusan Meclisi'de 1327 senesine ait bütçe müzakere edilirken Mezâhib Nezareti'ne ayrılması tasavvur edilen bütçesi hem Hükûmet hem de Encümenin teklifiyle 163.800 kuruş olarak belirlenmiştir. Bütçe fasılları değerlendirilirken ilk söz alan kişi Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi olmuştur. Mezâhib Nezareti için ayrılması teklif edilen miktarın yeterli olmadığını söyleyen Boşo Efendi, bu bütçeyle vazifesi anâsır-ı gayrimüslime arasında meydana gelen ihtilafların çözümü olan Mezâhib Nezareti'nin hizmet veremeyeceğini ifade etmiştir. Serfice Mebusu, Patrikhaneler ve Ruhanî liderler vasıtasıyla Hükûmete yapılan müracaatlardan netice elde edemediklerini belirtmiştir. Bu nedenle devam eden asayiş şikâyetlerini bazen doğrudan Sadâret'e veya diğer Nezaretlere bazen de gayr-ı resmî surette matbuat ve anâsır-ı muhtelifeye mensup mebuslar vasıtasıyla duyurmaya çalıştıklarını açıklamıştır. Ardından Osmanlı Hükûmetinden beklentilerini şu sözlerle sıralamıştır;

“...İttihâd-ı Osmânîyi lâıyk-ı vechile gözetmek lâzım gelirse, bu rüesâ-yı rûhanîyyenin Hükûmete karşı olan müracaâtlarını böyle semeresiz

³⁵⁹ MMZC, D. I, C. IV, İ.S. III, Oturum 63, (22 Mart 1911), s. 254-255.

*bırakmaktan ise, Mezâhip Müdüriyyeti bu gibi meselelerle uğraşacak ise, bütün bu meseleler orada temerküz etmeli ve Mezâhip Müdüriyyeti, kavânîn-i mevzua ve imtiyazât-ı mezhebiyye ve hukuk-u anâsıra binaen her birisine verilmek lâzım gelen cevapları vermekle mükellef olmalı. Bu gibi ihtilafâtın önünü almak için hepimiz beraber çalışmalıyız...*³⁶⁰.

Öte yandan Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, Rüesâ-yı Rûhaniyenin şikâyetine konu olan olayların hepsinin doğru olmayabileceğinin uyarısını yapmıştır. Devletin vazifesinin meselelerin iç yüzünü tahkik etmek olduğunu söyleyen Serfice Mebusu, ancak o zaman kişilerin, cemiyet ve cemaatlerin güvenliğinin tesis edilebileceğini ilave etmiştir. Yorgo Boşo Efendi, bütün bu sebeplerden ötürü Mezâhip Nezareti'ne daha fazla ehemmiyet verilmesini ve yapılan müracaatların ertelenmeksizin halledilmesini talep etmiştir. Aksi halde, Mezâhip Müdüriyyeti'nin kağıtların resmî surette alınıp verilmesinin ötesine gitmediğini ve Mezâhip Müdüriyyeti'nin ilga edilmesini teklif edeceğini “...vazîfedar olmayan bir Daire, ha var, ha yok; hepsi birdir.” sözleriyle kaydetmiştir³⁶¹.

Adliye Nazırı Necmettin Molla Efendi ise bu sözlere mukabil, Mezâhip Nezâreti'ne yapılan başvuruların Kanun-ı Esasi'nin verdiği yetki dairesinde değerlendirildiği açıklamasını yapmıştır. Necmettin Molla Efendi, Adliye ve Mezâhip Nezareti'nin ilişkisi bulunan mevzularda veya Nezarete yapılan müracaatlarda vuku bulan olayları tetkik ederek neticeyi ruhanî liderlere tebliğ ettiğini beyan etmiştir. Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi ise buradan bir sonucun hasıl olmaması nedeniyle Patriklerin Mezâhip Nezareti'nin yanında Dahiliye, Maarif ve Harbiye Nezaretleri'ne de başvuru yaptıklarını söylemiştir. Varteks Efendi, Boşo Efendi'nin sözlerine katıldığını belirterek Mezâhip Müdüriyetinin ehemmiyetinin artırılması talebini tekrar etmiştir³⁶².

³⁶⁰ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 73, (5 Nisan 1911), s. 52-53.

³⁶¹ A.y.

³⁶² MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 73, (5 Nisan 1911), s. 53-54.

Meclis-i Mebusan'ın 1327 Senesi Dahiliye Nezareti bütçe görüşmeleri sırasında da memleketteki asayiş eksikliği gündeme getirilerek tartışılmaya başlanmıştır. Ohannes Varteks Efendi, Anadolu'daki Ermeniler hakkında değerlendirmelerde bulunmuş ve asayişin olmadığı zaman en fazla Ermenilerin zarar gördüğünü şu sözlerle ifade etmiştir; “...yarın eğer Arz-ı Filistin’de yahut başka bir yerde iğtişaş olursa en ziyade, Ermenilerin başını keserler.”. Bu sözlerle mukabil Karahisar-ı Şarkî Mebusu Ömer Fevzi Efendi, Türklerin söylediği gibi vahşi olmadığını söyleyerek itiraz etmiştir. Varteks Efendi ise, hiçbir unsuru itham etmediğini, şahısları itham ettiğini, gözleri önünde babasının başını kesenlerin vahşi olduğunu ve daima benzeri eylemlerin aleyhinde bir noktada bulunduğunu açıklamıştır. Ömer Fevzi Bey, bu sefer o devrin Abdülhamid zamanında olduğuna vurgu yapmıştır. Meclis-i Mebusan kürsüsünde konuşmasına devam eden Erzurum Mebusu Varteks Efendi, hükümete yönelik birtakım şikâyetlerini dile getirmiştir. Bu şikâyetler arasında hükümetin sabit bir program takip etmiyor olması öne çıkmaktadır. Ohannes Varteks’e göre, böyle “müşevveş” bir politika güdülmesinin bir fayda sağlamadığı değerlendirilmesinde bulunmuştur. Sözgelimi, hamiyet sahibi memurların vazifelerini yerine getirirken, çıkarı zedelenen bazı grupların aleyhte faaliyetleri neticesinde görevlerinden azledilmeleri yaşanan vakıalardandır. Bu açıdan hükümetin takip edeceği hatt-ı siyasetin sâbit-kadem bir çizgiye sahip olarak devam ettirilmesi yönünde temennide bulunmuştur³⁶³. Anadolu Ermenileri adına sözlerine devam eden Varteks Efendi konuşmasına şu cümlelerle devam etmiştir;

“Anadolu Ermenileri hakkında, iki senedir bu kürsüde bir söz söylemedim. Ermeni Mebusu olduğum halde, bu kürsüde unsur meselesi çıkarmamak için bu bapta söz söylemekten tevakki etmişim. Fakat bugün öyle hallere tesadüf ediyorum ki, söylemeye mecbur oluyorum... Efendiler İlan-ı Meşrutiyetten sonra, bir sene Ermeniler rahat yaşadılar. Artık, Ermenilere taaruz edilmiyordu. Onların etrafında olanlar, Meşrutiyetin gölgesinden ürkererek saklanmışlardı, taaruza cesaret edemiyorlardı. Fakat bugünlerde maatteessüf görüyoruz ki, dört kişi birden kesilmiş, iki kişi birden kesilmiş, bir kız buradan kaçırılmış, bir kadın şuradan kaldırılmış. Bu haller, bir ay zarfında, bir buçuk ay zarfında birbirini takip ediyor.”

³⁶³ MMZC. D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 99, (16 Mayıs 1911), s. 559-561.

Erzurum Mebusunun kurduğu cümlelere yönelik diğer mebuslardan itiraz seslerinin yükselmesi gecikmemiş, Varteks Efendi'nin konuşması sırasında olayların tafsilatına yönelik bilgi vermesi istenmiştir. Diyarbekir Mebusu Fevzi Bey, böyle vakaların nerede vuku' bulduğunu söylemesini, mevkiini tayin etmesini söylemiştir. Varteks Efendi ise ileri sürdüğü iddiaların Dahiliye Nazırı tarafından tekzip edilmediğini ve olayların yaşandığı bölgeyi tayin edecek kişinin Nazır Bey olduğunu söyleyerek yanıt vermiştir. Dahiliye Nazırı Halil Bey, asayiş konusunda dile getirilen şikâyetlerin memleketin her kesimini etkilediğini, bahsi geçen olayların münferit vukuatlar olduğunu ve bir iki Ermeni vatandaşın yaşadığı bir olaydan tüm Ermeni toplumunu kuşatan endişe halinin gereksiz olduğunu izah etmiştir. "...*efendim, bu gibi ahval karşısında hükümet, daima vazifesini ifa ediyor ve bu vakaların mucib-i endişe bir şey olmadığını itminan-ı kalb ile temin ederim; bunlar, münferid vakalardır ve bunlara karşı hükümet vazifesinde daima muvaffak olmuştur.*" sözleriyle konuşmasına devam eden Dahiliye Nazırı, yüksek bütçeye sahip memleketlerde dahi asayiş vukuatlarının yaşandığını ifade etmiştir. Ancak bu gibi ahval karşısında asayiş ihlal eden suçluların hükümet tarafından daima takip edilerek tutuklandıklarını, hükümetin her zaman vazifesini hakkıyla ifa ettiğini eklemiştir. Bu sözlere mukabil Ohannes Varteks Efendi, Meclis'e yönelik olarak bu olayların neden yalnızca Ermenileri hedef aldığı sorusunu yöneltmiştir: "***Bu tasaddiler niçin Ermenilere oluyor da Kürtlere ve Rumlara olmuyor?***". Şimdiye kadar Dahiliye Nezareti'ne yapılan müracaatlarda hükümetin şikâyet edilen meselelerin önünü almak için gayret sarf ettiğini teslim ve aynı zamanda takdir eden Erzurum Mebusu Varteks Efendi, asayişin temini hususunda hükümetin yeni tedbirler alması ve huzur ortamını tesis etmesi gerektiğini vurgulamıştır³⁶⁴.

Muş Mebusu Keygam Efendi, Şark-i Anadolu'da yaşanan başta asayiş eksikliği olmak üzere cinayet, kız kaçırma, arazi gaspı memurların yetersizliği ve meşru olmayan ağır vergiler gibi meselelerin çözüm beklediğini söylemiştir. Bu

³⁶⁴ MMZC. D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 99, (16 Mayıs 1911), s. 561.

eylemlerin failleri için belirli bir unsura işaret etmeyen Keygam Efendi, her unsurun içerisinde fena adamların bulunduğunu belirtmiştir. Muş Mebusu, bölgedeki suçları “*Şimdi orada iki nevî cerâim vardır. Birisi cerâim-i âdiyedir, diğeri de istibdattır.*” sözleriyle iki başlık altında incelediğini belirtmiştir. Bunlardan birisi doğrudan saldırıların hedefi olmaları diğeri ise baskı altında yaşamlarını sürdürmeleridir. Ardından Keygam Efendi, son dönemde yaşanan olayları sıralamaya başlamıştır:

“Bu son iki üç ay zarfında iki kişi, tarlalarında fukarayı vurdular. Muş dağlarında iki adamı üç defa öldürmek istediler. Kaçırılmışlar. Bundan evvel nasıl ki kaç defa da müracaât edilmiştir. “Hafırlık” namıyla na-meşru bir vergi de şimdiye kadar devam ediyor. Bunlar için vakit müsâade etmiyor ki, uzun uzadıya izahât vereyim...”

Keygam Efendi kürsüye taşıdığı bu şikâyetlerin ortadan kaldırılması için lazım gelen önlemlerin alınması adına yeniden çağrıda bulunmuştur. Dahiliye Nazırı Halil Bey, Ermeni Mebusa cevaben “*Evvelce vereydiniz, icabına bakardık.*” demiştir. Muş Mebusu, sözünü ettiği şikâyetlerin en son verdiği dosyadan sonra meydana geldiğini, tutuklanması icap eden suçluların hala serbestçe dolaştıklarını ve bazı eşkıyanın tutuklanmasına karşın mahkeme tarafından beraat ettirildiklerini öne sürmüştür. Sözgelimi “*Halo*” namında bir şaki Diyarbekir’de tutuklanmış ancak jandarmaların yanından kaçmıştır. Buna benzer vakaların İzmir’de de yaşandığını söyleyen Dahiliye Nazırı olayların münferiden o bölgede gerçekleşmediğini açıklamıştır. Muş Mebusu Keygam Efendi “*Bizim oralar için yeniden bir tertibat lazımdır ki bu eşkıyalar yüzünden oranın asayişî altüst olmasın; yoksa, iki ahali arasında da bir şey yoktur. Vatandaş olan Kürt ve Türk vatandaşlarımızla iyi komşuluk yapmışız ve şimdi de iyi geçiniyoruz. Bundan sonra da bu caniler mücazat görmeyecek olursa, emin olunuz ki, bundan sonra fenalık çok olacaktır.*” diyerek tedbir alınması için yeniden uyarıda bulunmuştur³⁶⁵.

³⁶⁵ MMZC. D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 99, (16 Mayıs 1911), s. 569-570.

Osmanlı Devleti'nin Meşrutiyet Dönemi süresince uğraştıkları en yoğun şikâyet olan asayiş problemlerinden toplumun bütün kesimleri etkilenmiştir. Dahiliye Nezareti bu meseleyle yakından ilgili olmakla beraber vilayetlerde gerçekleşen asayiş olaylarını istatistikî olarak kayıt altına almıştır. Sözgelimi, Diyarbekir Vilayeti'nde kaydedilen asayiş vakaları bölgede vuku bulan suçlar ve hangi vatandaşlar arasında meydana geldiği hakkında bilgi vermektedir. Bu hususta Müslümanlar tarafından Ermenilere yönelik yapılan suçlar şöyledir;

Esâmî-i Kazâ	Sahtekârlık ve Cerâim-i Sâir	Fiil-i Şenî'	Gasb ve Sirkat	Cerh	Katl	Yekûn
Diyarbekir	0	1	3	6	5	15
Silvan	0	0	1	0	0	1
Beşîrî	0	0	3	0	0	3
Lice	0	0	0	0	0	0
Maden	0	0	0	0	1	1
Siverek	0	0	2	4	0	6
Toplam	0	1	9	10	6	26

Şekil 4.1. 1328 senesi bidâyetinden 1329 senesi Mayıs nihâyetine kadar İslâmlar tarafından Ermenilere karşı ifâ edilen cinâyât ve tecâvüzât³⁶⁶.

1912 yılı başlangıcından 1913 yılı sona kadar Diyarbekir vilayeti ve kazalarında meydana gelen tecavüz ve cinayetlerin Ermeniler tarafından Müslümanlara yönelik saldırılar şeklinde gerçekleştiğini de ortaya koymaktadır. Söz konusu eylemlerin sayısal verileri şu şekilde olmuştur;

Esâmî-i Kazâ	Sahtekârlık ve Cerâim-i Sâir	Fiil-i Şenî'	Gasb ve Sirkat	Cerh	Katl	Yekûn

³⁶⁶ BOA. DH. SYS. No. 115/1-5 Lef 100.

Diyarbakır	0	0	0	2	3	5
Silvan	0	0	0	0	0	0
Beşîrî	2	0	2	1	2	7
Lice	0	0	0	0	1	1
Maden	1	0	0	0	0	1
Siverek	0	0	1	8	1	10
Toplam	3	0	3	11	7	24

Şekil 4.4. 1328 senesi bidâyetinden 1329 senesi Mayıs nihâyetine kadar Ermeniler tarafından İslâmlara karşı ifâ edilen cinâyât ve tecâvüzât³⁶⁷.

Ermeni toplumu sıklıkla cinayet, yaralama, hırsızlık, ırza geçme ve yüz kızartıcı suçların meydana getirdiği çatışma ortamından yakınmalarına rağmen bu olaylar yalnızca Ermenilere yönelik gerçekleşmemiştir. Ermeniler de Müslümanlar üzerine saldırılar düzenledikleri gibi kendi milletinden olan Ermenileri hedef alan suçlar da işlemişlerdir. Öyle ki, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler tarafından Ermeni vatandaşlara karşı ifâ edilen tecavüz ve cinayetler gibi suçların toplamı 24 olmuştur. Benzer şekilde Müslüman ahali arasında ortaya çıkan ihtilaf neticesinde Müslümanlardan Müslüman tebaa üzerine saldırılar olmuştur. Müslümanlar arasında meydana gelen bu hadiseler en fazla asayiş tehdit eden suçlardan olmuştur. Zira diğer çatışan grupların işledikleri suçlardan daha fazla suç işlenmiştir³⁶⁸. Buradan hareketle asayişe yönelik vuku bulan suçların memleket genelindeki her kesimi etkilediğini söylemek mümkündür. Ermeni toplumu tarafından yoğun olarak şikâyetlere konu olan suçlar aslında Müslüman ahali arasında da meydana gelmiş ve hatta Ermeniler tarafından Müslümanlara yönelik suç tehdidi varlığını korumuştur. Diğer taraftan belirtilmesi gereken diğer bir husus da asayiş bozan suçların ardından öç alma gayesiyle yeni suçlar peyda olmuştur. Bu durum Osmanlı Hükûmetinin, sulh ve sükûnu sağlamak için tüm gayretiyle yaptığı ıslahatlara rağmen tam manasıyla başarılı olamadığını göstermektedir.

³⁶⁷ BOA. DH. SYS. No: 115/1-5 Lef 98.

³⁶⁸ BOA. DH. SYS. No: 115/1-5 Lef 99-101.

Bölgede görevli konsoloslar da Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan çatışmalara tanık olmuşlardır. İngiliz Konsolos Vekili Molyneux-Seel, Osmanlı hükümetinin bu ihtilafın çözümüne yönelik adlığı tedbirleri onaylamasına karşın söz konusu önlemlerin unsurlar arasındaki kalıcı barışı sağlamak için yeterli olmadığını dile getirmiştir.

“Kürtlerin aralıklı olarak ceza operasyonlarıyla bastırılması, topraklarının zorla Kürtlerden alınıp Ermenilere geri verilmesi, Ermeni halkın Daşnakçılar tarafından silahlandırılması, bütün bölgenin jandarma veya asker birlikleriyle denetlenmesi, bunların hiçbirisi, sorunun köküne inilmedikçe, Kürtlerle Ermeniler arasında kalıcı iyi ilişkiler kurulmasını sağlayamaz. Sorunun kökü, Kürtler arasında feodal koşulların sürmesi ve şeyhlerin nüfuzudur. Türkler Hamidiye Alaylarını ortadan kaldırsın, Kürtleri Bey ve ağaların ellerinden kurtarsın, her Kürt ailesinin kendi toprak ve hayvanlarına sahip olmasını sağlasın, şeyhlerin otoritesini kırarak Hükümetin otoritesini yerleştirsın.”³⁶⁹.

Ermeni meselesinin ortadan kaldırılması için bölgeye göçebe olan aşiretlerin yerleştirilmesine engel olunması gerektiğini kaydeden Molyneux-Seel, Kürtlere eğitim verilmesi ve adaletle yönetimin bölgede tesis edilmesinin lüzumuna işaret etmiştir³⁷⁰. Gerçekten de İngiliz Konsolos Vekilinin belirttiğı sorunlar, öteden beri Kürtlerin ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde şikâyetlere konu olmuştur. Ancak Osmanlı Hükümetleri yaşanan çatışma ve asayişsizliğin önünü almaya çalışmasına rağmen yeni olayların yaşanmasını engelleyememiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri bölgede görev yapan memurların aşiretleri kontrol altına alacak ve merkezi otoriteyi dayatacak yeterli güce sahip olmamalarıdır.

³⁶⁹ 11 Temmuz 1913 tarihli Near East'den aktaran Feroz Ahmad, **Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar**, Çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 41-42.

³⁷⁰ A.y.

Diğer taraftan bu dönemde Vilayât-ı Şarkîyye’de yaşayan bazı Ermeniler, bölgede yaşayan unsurlar arasında ihtilaf yaratmak amacıyla hareket etmişlerdir. Bu sayede Batılı Devletlerin ve Rusya’nın dikkatini çekmeye, konunun gündemde kalmasını sağlamaya ve Doğu Anadolu’da yapılması düşünülen ıslahat çalışmalarını hızlandırmaya çalışmışlardır. Ermenilerin bilhassa Müslüman halkı kışkırtıp çatışma ortamı oluşturarak meseleye yabancı devletlerin müdahale etmesini amaçlamışlardır. Osmanlı Hükûmeti ise bu faaliyetlerin yapılmasına engel olmak için vilayetleri bilgilendirmiş ve tedbir alınması için uyarıda bulunmuştur³⁷¹.

Ancak bu dönemde Kürt aşiretleri ve Ermeniler arasında yaşanan asayiş meselelerine tam anlamıyla engel olunamamıştır. Aynı zamanda merkezi hükûmetin bölgeyi ıslah etmek amacıyla yaptığı düzenlemelerin hayata geçirilmesinde yeterli güce sahip olamaması meselenin çözülmesini zorlaştırmıştır. Netice itibariyle iki unsur arasında derinleşen ayrışma ve çatışma durumu şiddetlenmiştir. Asayiş meselesi takip eden süreçte de Osmanlı Devleti’ni uğraştırmaya devam etmiştir³⁷².

5.2. Emlâk ve Arazi Meselesi

II. Meşrutiyet Döneminde Ermeniler ve Kürtlerin arasında en çok ihtilaf yaşanan konulardan birisi de arazi anlaşmazlıkları olmuştur. Dönemin önde gelen Ermeni ve Kürt aydınları, bölge mebusları ve ileri gelenleri meselenin çözümünün iki kavim arasındaki iyi münasebetin sağlanabilmesi için elzem olduğunu belirtmişlerdir³⁷³. Bilindiği üzere Ermeniler, misyonerlik faaliyetleri, ekonomik

³⁷¹ Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmîye Nezâreti’nden Van ve Bitlis Vilayetlerine gönderilen 21 Nisan 1330 (4 Mayıs 1914) tarihli şifre telgrafnâme; **BOA. DH. ŞFR.** No: 40/141.

³⁷² Demet Cansız, **A.g.t.**, s. 150-162.; Güzin Çaykiran, **A.g.t.**, s. 68-73.

³⁷³ “...Bu arazi meselesi hallolunmazsa ahali hiçbir vakit Meşrutiyete ısınmaz ve hiçbir vakit oradaki ahaliyi Meşrutiyete celbedemeyiz... Eğer bu arazi meselesi olmazsa, eğer bu fukara unsurun mağsubu olan arazi verilecek olursa, bu üç kavmin (Türk-Kürd-Ermeni) beyninde o kadar bir hamîyyet peyda olacak, o kadar bir âsâyiş olacak ki, hiçbir yerde bu kadar âsâyiş olmayacak. Onun için eğer bu kavganın, bu meselenin kaldırılmasını Hükümet istiyorsa, ne suretle olursa olsun, bu mesele için bir tedbir ittihaz etsin ve oradaki ahaliyi rahat ettirsin ve kendi işi ile meşgul ettirsin.” Ohannes Varteks Efendi’nin konuşması için bkz. **MMZC**, D. I, C. I, İ.S. III, Oturum 12, (7 Aralık 1910), s. 371-373.; “Kürtlerle Ermeni vatandaşlar arasında kardeşliği güçlendirmekten, temelleri kuvvetlendirmekten

kaygılar ve Kürtler tarafından uğradıkları baskı gibi muhtelif sebeplerle Osmanlı Devleti'nden göç etmişlerdi. Yapılan bu göçler coğrafi olarak yakın olması münasebetiyle büyük ölçüde Rusya'ya ardından misyonerlerin yönlendirmeleri sonucunda Amerika'ya yönelik olmuştu. Belirtmek gerekir ki, Ermenilerin vaktiyle Doğu Anadolu'da asayişsizliği bahane ederek bölgede yaptıkları katliamlar sebebiyle cezalandırılmaktan endişe duymaları Rusya'ya sığınmalarının bir diğer sebebidir³⁷⁴.

23 Temmuz 1908 Devrim'i ise Ermeni toplumu tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve yurtdışında bulunan çok sayıda Ermeni, Osmanlı Devleti'ne geri göç etmiştir. Osmanlı'ya gelen Ermeniler, Abdülhamid döneminde kendilerinden çalındığını iddia ettikleri toprakların iade edilmesini talep etmişlerdir. Meşrutiyet'in ilan edildiği ilk dönem dışında topraklarını geri alamadıklarını dile getiren Ermeni tebaa, Osmanlı Hükûmetinin Kürtler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlığın çözümü için köklü bir reform hareketini uygulamaya koymadığını savunmuşlardır³⁷⁵.

Ermeniler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyetin yeniden ilanıya birlikte Sultan Abdülhamid döneminde yapılan toprak gaspını onayladıklarını ve Kürt ağaları ile taşra eşrafının yanında yer aldıklarını öne sürmektedirler. Arazi gaspı, zorla Müslümanlaştırma ve adî vakalar gibi meselelerde gerekli tedbirlerin alınmadığını dile getiren Ermeniler, bu durumu İTC'nin kırsal kesimde götüğü sosyal, ekonomik ve siyasi statükoyu değiştirmeme düşüncesine bağlamışlardır. Öte yandan Ermeniler, Doğu vilayetlerine Müslüman göçmenleri iskân ederek toprak gaspına göz yumulduğunu ileri sürmektedirler. Ancak bu husustaki bütün

bahsoldukça her iki tarafça senelerden beri ihtilaf konusu kalmış arazi meselesi ilk başta gelir." Hüseyin Şükrü, "Toprak Meselesi", **Rojî Kurd**, 12 Eylül 1913, Sayı 4, s. 6.; Cezmi Eraslan, **A.g.m.**, s. 102.

³⁷⁴ Bu hususta ayrıca bkz. Cezmi Eraslan, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Problemler", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996, s. 69-75.; Hale Şıvgın, Meryem Günaydın, "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri (1908-1914); Tâbiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi", **Gazi Akademik Bakış**, C. 8, S. 16, Yaz 2015, s. 2-3.; Hasan Babacan, "Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Dönme Çabaları", **Ermeni Araştırmaları**, Yaz 2003, S. 10.; Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi**, Toplumsal Dönüşüm Yay., 1. Baskı, İstanbul 2005, s. 155-159.

³⁷⁵ Tessa Hofmann – Grayer Koutcharian, "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire", **Armenian Review**, Vol. 39, No. 4-156, Winter 1986, s. 23-24.

kanaatlerine rağmen Taşnaksutyun Partisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile kurduğu ittifakı sürdürmüş ve Vilâyât-ı Şarkîyye’de yapılacak reformların uygulamaya geçirilmesi için çalışmalara devam etmişlerdir³⁷⁶.

Öte yandan, Kürt aşiret liderleri tarafından gasp edildiğini iddia edip topraklarının iadesini isteyenler yalnızca Ermeniler olmamıştır. Kürt köylüler de büyük oranda benzer muameleye maruz kaldıklarını ileri sürmüşlerdir. Muş Vilayetinde görevli Britanya Konsolos Yardımcısı Molyneux-Sell, Hamidiye ile güç kazanan aşiretlerin Kürt köylüler üzerinde Ermenilerde olduğu gibi bir baskı oluşturduğunu şu sözlerle rapor etmiştir; “...Kürt reayanın toprak ve mülklerine aşama aşama el koymaya ve onları köleleştirmeye başladılar. Kürtler şimdi Ermenileri örnek alarak toprakların iadesini talep etmeye başlıyorlar.”³⁷⁷.

Osmanlı Devleti, Meşruti idare ile birlikte Abdülhamid döneminde Ermenilerin topraklarını gasp eden ve vergi vermeyip yerel otoriteleri tanımayan aşiret reislerini tutuklamıştır. Bu dönemde Kürt aşiret liderlerinin el koydukları toprakların Hükûmet tarafından asıl sahibine iadesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, merkezi yönetim taşrada bulunan Ermenilerin memnun edilmesi için talimat vermiştir³⁷⁸. Ermeniler, ülkede tesis edilen siyasi özgürlüklerden yararlanarak Doğu Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde toprak haklarını yeniden elde etmek için harekete geçmişlerdir. Meşrutiyet döneminde kurulan Hükûmetler de Ermeni toplumuna idare-i sabıkta Kürt aşiretleri tarafından gasp olunan arazilerini iade etmek için tedbirler geliştirmiştir. Osmanlı Devleti, ilk olarak emlak ve arazi haklarını tespit edebilmek maksadıyla Ermeni, Türk ve Kürtlerden oluşan “Toprak Komiteleri-Dayanışma Komiteleri” kurmuştur. Osmanlı Devleti ve Adli Teşkilatı bu dönemde tarafsız bir tutumla Ermeniler arasında davalarında haklı çıkanların topraklarını iade

³⁷⁶ Stephan H. Astourian, “The Silence of the Land: Agrian Relations, Ethnicity and Power”, **A Question of Genocide - Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire**, Edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark, Oxford University Press, New York 2011, s. 66.

³⁷⁷ Diran Mesrob Kalligian, **A.g.e.**, s. 159-160.

³⁷⁸ Vahan Baibourtian, **The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations**, Ottawa, Canada 2013, s. 178-179.

etmeye çalışmıştır. Bu süreç devam ederken diğer taraftan Osmanlı yetkilileri, Kürt toplumunun Hükûmete yönelik protesto yapmalarından çekinmiştir³⁷⁹. Ermeniler kendilerine ait olmasına rağmen iade edilmediğini öne sürdükleri arazileri istemişler; Kürtler ise sahip oldukları mülklerinin haksız yere Ermenilere devredildiği iddiası sebebiyle gadre uğradıklarını söylemişlerdir. Bu nedenle birbirini takip eden her bir Osmanlı Hükûmeti, ihtilaf yaşanan toprak meselesine çözüm getirmeye çalışırken hem Ermenileri hem de Kürtleri aynı zeminde topyekûn memnun etmesi mümkün olamamıştır.

Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermeni Örgütleri Ermenilerin Osmanlı'ya geri göç etmelerini sağlamak için yoğun çaba sarf etmiştir. Balkan Savaşları'na kadar Ermenilerin temel amacı, Meşrutiyet öncesi Osmanlı'dan göç eden Ermenilerin geri döndürülmeye çalışılması ve zapt edildiğini öne sürdükleri mülkler ve araziler için faaliyet gösterilmesi olmuştur. Ermeni yazarlar, bir yasa tasarısı hazırlamalarına karşın Osmanlı Hükûmetinin ve Kürtlerin tasarıya karşı çıktıklarını iddia etmektedirler³⁸⁰. Ancak bu değerlendirme, gerçeği yansıtmamaktadır. Zira, Ermenilerin mülklerinin iadesini istemeleri Kürt toplumu içerisinde bazı aşiretlerde hoşnutsuzluk yaratmasına karşın Osmanlı Devleti, Ermeni vatandaşların Dersaadet'e gelmeleri ve memleketlerine gönderilmeleri için her türlü yardımı sağlamıştır³⁸¹. Diğer taraftan Meşrutiyet Dönemi boyunca her hükümet kendi döneminde toprak meselesine dair ıslahat çalışmaları yürütmüştür.

Osmanlı Hükûmeti, arazi meselesinin çözümünde “*Her kim olursa olsun, elinde arazisi bulunduğu dair bir evrak ve vesaik bulunup ibraz edince derhal bu arazi yeddine iade olunacak*” şeklinde bir politika takip etmiştir. Aynı zamanda on sene müddetle aralıksız bir tarlayı işleten ve onun hasılatını alan kimseleri mağdur etmemek adına o arazilerin kendilerine verilmesini de kabul etmiştir. Ancak

³⁷⁹ Avetis Harutyunyan - Levon Simonyan, “Armenian-Kurdish Land Disputes in Van Province in 1908-1914 and the Position of the Authorities”, **Armenological Issues**, C. 3, S. 12, Yerevan 2017, s. 42-56.

³⁸⁰ Arsen Avagyan, **A.g.e.**, s. 81.

³⁸¹ 20 Ağustos 1908 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 120/66.; 11 Mart 1909 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 125/53.

Hükûmete karşı arazi meselesiyle ilgili şikâyetler son bulmamış ve özel bir komisyon kurularak bu anlaşmazlıkların tetkik edilmesi talep edilmiştir³⁸². Ne var ki, Ermenilerin açtıkları her arazi davası olumlu surette sonuçlanmamıştır. Sözelimi, Erzurum vilayeti için Kirkor, Garabet ve arkadaşlarının imzasıyla yapılan şikâyetlerin neticesinde köy ve kazalarda adlarına kayıtlı emlak ve araziye rastlanmadığı tespit edilmiştir. Mahkeme tarafından yapılan incelemede kendi isimleriyle “*emlak ve arazi kaydına tesadüf edilmemiş*” ve hatta baba ve atalarına dair kayıtlara da rastlanmamıştır³⁸³.

Arazi meselesinin adil ve kesin çözümü için kanun tasarısı tanzim edilme ihtiyacı üzerine Osmanlı Hükûmeti yaptığı çalışmalar neticesinde bir kanun layihası oluşturmuştur. Bu kanun layihası gerek teftiş heyetlerinin bölgedeki incelemeleri sonrasında oluşturdukları raporlar gerekse valilerin gönderdikleri malumat göz önünde bulundurularak Dahiliye Nezareti tarafından yeniden tetkik edilmiştir. Osmanlı Devleti hazırlanan kanun tasarısını Adliye, Dahiliye ve Posta ve Telgraf Nezaretlerinden mürekkep bir Encümen Vükelası’nın mütalaa etmesini ve ardından Şura-yı Devlete gönderilip bu konuda çalışma yapmasını kararlaştırmıştır³⁸⁴.

Ermenilerin emlak ve arazilerinde hak iddia etmeleri üzerine Osmanlı Devleti yoğun çaba sarf etmiştir. Arazi anlaşmazlıklarının çözümü için Şura-yı Devlet’in oluşturduğu Komisyon-u Mahsus tarafından tanzim edilen kanun layihası Dahiliye Nezareti tarafından tadil edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti’ne geri dönen Ermenileri hak iddia ettikleri emlak ve arazilerle ilgili tafsilatlı bir layiha ile meselenin halledilmesi amaçlanmıştır. Bahsi geçen kanuni düzenleme şöyledir;

“ Osmanlı Devleti vatandaşı olup 23 Temmuz 1908 tarihinden önce ecnebi memleketlere gidip şimdi geri dönmek isteyen kişilerin tâbiyetleri ile emlak ve arazileri hakkında uygulanacak olan muameleye dair önce Şura-yı

³⁸² “Ermenilerin Arazi Meselesi”, **Tanin**, 1 Eylül 1911, s. 3, No: 1078.

³⁸³ Dahiliye Nezareti’nden Hariciye Nezareti’ne gönderilen 18 Kasım 1911 tarihli tezkire; **BOA. DH. SYS.** 67/1-6 Lef 28.

³⁸⁴ “Anadolu’da Arazi Meselesi – Yeni Layihâ-i Kanuniye”, **Tanin**, 6 Eylül 1911, s. 1, No: 1083.

Devlet'te müteşekkil komisyon tarafından düzenlenen kanun layihasını Dahiliye Nezareti tarafından tadil ederek kaleme alınan kanun layihası

Birinci Madde: 23 Temmuz 1908 tarihinden önce yabancı memlekete gidip günümüzde geri dönmek isteyenler iki sınıfta incelenir. Birincisi, gittiği sırada hükümetin o konudaki kararı gereğince senet vererek Osmanlı tâbiyetini terk eden ve kayıtları silinmiş olanlardır ki bunlara “Rızai” denilir. İkincisi, hükümet tarafından bir muamele yapılmadan gidenlerdir ki bunlara da “Firari” denilir. Firariler de iki sınıfa ayrılır. Bunların biri tâbiyetleri düşürülmeyenler diğeri ise tâbiyetleri düşürülenlerdir.

İkinci Madde: Rızailerin veya Firardayken tâbiyetleri düşürülenlerin Osmanlı Devleti'nde kabulü ve geri dönmeleri iki şart ile mümkün olur: Biri, bulundukları memleketin tâbiyetini kabul ettikleri halde bu devletin tâbiyetinden düşürüldüğü veya tâbiyet değişikliği taleplerini o devletin Osmanlı Sefareti tarafından tasdiklenmiş resmî vesika ile istihsalı, diğeri, birtakım taahhütleri içeren bir senetin itasıdır.

Taahhüt senetleri gereğince ilk olarak Osmanlı tâbiyetine kabul oldukları tarihten itibaren yabancı memleket tâbiyeti iddiasında bulunmamak gerekmektedir. İkinci olarak gerek kendileri gerek erkek, nikahlı eş, kadın, kız, küçük çocuklar haklarında Osmanlı muamelesini yerine getirmek, üçüncü olarak, tâbiyetini terk ettikleri devlet tarafından ecnebiliklerinde ısrar edenlerin veya kendilerinden ecnebi tâbiyeti davasını açanların Osmanlı Devleti'nde ihraç edilme, dördüncü olarak, ecnebilik ısrarı ve ecnebi tâbiyeti davasının açılması halinde sahip oldukları arazi ve emlak hakkında Ecânibin Hakk-ı İstimlâkine dair Kanun'un birinci maddesinde istisnâ olunan kişilerin emlâk ve arazisine mahsus Kanun'daki hükmü uygulamak. Beşinci olarak göç edenlerin küçük çocuklarından bilahire reşit olanların ecnebi vatandaşlığına tabi olmayı seçmeleri halinde onlar da Memalik-i Osmaniye'den ihraç edilirler. Öte yandan bahsi geçen kişilerin zevceleri ile gerek Osmanlı'da doğan gerekse ecnebi memlekette doğmuş olan çocukları, kendileriyle birlikte Memalik-i Osmaniye'ye geri dönmeleri halinde küçük çocuklarının ve velayeti altındaki kişilerin isim ve yaşları ayrı ayrı açıklanacaktır.

Üçüncü Madde: Rızailerin verecekleri senetler eğer Osmanlı Devleti'nde iseler Mukavelet Muharrirliklerinden, Ecnebi Memlekette iseler Şehbenderhaneler tarafından Şehbenderhane olmayan yerlerdeyseler mahalli Mukavelat Muharrirliğinden ve Mukavelet Muharriri bulunmayan yerlerde iseler bu vazifeyi yapacak memurlar tarafından tasdiklenecektir.

Dördüncü Madde: Bu taahhüt senetlerinin bir nüshası tekrar Osmanlı tâbiyetine kabul edilen şahsın kayıtlı bulunduğu yerin nüfus dairesinde muhafaza edilecek, diğeri nüshası gösterecekleri vesika ile birlikte Tâbiyet kalemine gönderilecektir.

Beşinci Madde: Rızailerin veya firardayken kayıtları silinmiş olanların Memalik-i Osmaniye'ye dönmek isteyen çocukları hakkında yapılacak

muamele babaları tarafından verilen senede dahil olmayıp bu kişiler için hakları muhafaza edilerek ayrıca muamele edilecektir.

Altıncı Madde: 23 Temmuz 1908 tarihinden önce Ecnebi Memlekete firar edip hükümet tarafından resmen kayıtları düşülmemiş olan firariler hakkındaki muamele, Tâbiyet Kanunnamesi hükümleri çerçevesinde yapılır.

Yedinci Madde: Gerek Firari ve gerekse Rızailere ait olan arazilerin hak kazanmaları ile birlikte verilen senetlerle araziler asıl sahiplerine teslim edilir. Zilyedler³⁸⁵ tarafından arazi üzerine ilave edilen bir şey olması halinde ilave edilen şeyin kıymeti arazinin kıymetinden az ise bedeli taksitle mülkün asıl sahibinden alınarak mülke ilave yapan kişiye hükümet tarafından ödenir ve arazi ilave ile birlikte asıl sahibine bırakılır. İlave edilen şeyin kıymeti arazinin kıymetinden fazla ise arazinin zilyed üzerine geçtiği tarihteki kıymeti uygun taksitlerle zilyeden tahsil edilip hükümet tarafından arazinin asıl sahiplerine ödeme yapılır. Arazi zilyedde bırakılır.

Sekizinci Madde: Firari ve Rızailere aid iken müstahak tapu adıyla hakk-ı tapu ashabına, bila-müzayede misliyle verilmiş olan arazinin bedel-i tefviz-i veyahut muvafakat ettikleri halde bedel-i muzkure mukabil arâzi-i hâliye veya mahlule canib-i hükümetten zilyetlere ita olunarak emlak ve arazi sahib-i aslilerine teslim olunur. Zilyedler tarafından bir şey ilave edilmiş ise baladaki ahkam dairesinde muamele edilir.

Dokuzuncu Madde: Firari ve Rızailerin hak iddia edecekleri arazi, Hükûmetçe adil bir şekilde “mahlul” (sahipsiz mal, mirasçısı bulunmayıp hükûmete kalan mal) addedilerek açık artırmayla taliplerine ihale olunmuş olursa, arazi üzerinde müşteri tarafından kıymet arttıracak, dış görünüşünü değiştirecek bir şeyler yapılsın yapılmasın Hükümet tarafından açık artırma bedeli arazinin ilk sahibine verilir ve arazi müşterisinin mülkünde bırakılır.

Onuncu Madde: Firari ve Rızailere ait iken Hükûmet tarafından muhacirlere bırakılmış arazi olması durumunda aradan geçen zaman göz önüne alınmadan arazi asıl sahiplerine iade edilir ve muhacirlere ikamet için başka bir yer gösterilir. Muhacirler tarafından araziye bir şey ilave edilmişse yedinci maddedeki hüküm çerçevesinde uygulama yapılır.

On Birinci Madde: Firariler firar etmeden önce veya bir ara döndüklerinde kendilerine ait olan emlak ve arazileri “sened-i âdî” ile başkasına satmış oldukları halde emlak ve arazinin satıcı ve alıcı tarafından belirlenen kıymet ile satıldığı vakitteki asıl kıymeti arasında taraflardan birinin aldatılması durum söz konusu ise yapılan anlaşma yok hükmünde sayılır. Zilyed’in ödediği miktar hükümet tarafından arazinin asıl sahiplerinden uygun

³⁸⁵ Zilyedlik, mâlik sıfatıyla ya da mâlik gibi tasarruf etme gayesiyle bir mülk üzerinde kurulan fiili hakimiyettir. Bkz. Şevket Topal, “Zilyedlik”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 44., 2013, s. 417-420.

taksitlerle tahsil edilerek emlak ve arazi ilk sahiplerine iade edilir. Araziye bir şey ilave edilmiş ise önceki hükümler gereğince muamele yapılır.

On İkinci Madde: Yukarıda bahsedilen kıymet veya buna muadil olarak bırakılacak arazi başlangıçta mahkemece tayin edilen bilirkişi vasıtasıyla kararlaştırılır. Eğer ilgililer tarafından itiraz olursa yine mahkemece Vilayet Meclis-i Umumi'sinden seçilecek üç kişiden oluşan bir heyet tarafından incelenecektir. Teşkil edilen bu heyetin vereceği karar kat'idir.

On Üçüncü Madde: Firariler ve Rızailer tarafından hak iddia edilen ancak emlak ve arazi tapusu ibraz edilemediğinde ve "Defter-i Hakani"de mahkeme kayıtları bulunmadığı hallerde zilyedlerin tasarrufuna bırakılır. Emlak ve arazide hak iddia edenlerin mahkemelere müracaat etme yolunun açık olduğu bildirilir.

On Dördüncü Madde: Firarilerin müddet-i firarları mürur zemana manidir.

On Beşinci Madde: İşbu kanunun emlak ve arazi hakkında hükümlerini uygulamak üzere bir veya birçok "Seyyar Sulh Mahkemeleri" teşkil edilecektir. Mahkeme reisi Adliye Nezareti tarafından tayin edilecek ve en az üç bin gurus maaş verilecektir. Bu mahkemenin verdiği hükümlere, bildirildiği veya tebliğ edildiği tarihten itibaren bir hafta içinde itiraz edilmezse uyulması gereken kararlar olarak değerlendirilir ve zorunludur.

On Altıncı Madde: On Beşinci maddede zikredilen süre içinde itiraz edilirse "Ahkâm-ı Lâhike" civar vilayetlerdeki Seyyar Hakimlerden oluşan üç kişilik heyetler tarafından İstinaf yolu ile tetkik edilir ve verilen hüküm uygulanır. Bidayet Mahkemesi'nde hüküm veren hâkim İstinaf Heyeti'ne dahil olamaz.

On Yedinci Madde: Bidayet Mahkemesinde ve İstinaf Mahkemesinde verilen hükümler Kabil-i Temyiz değildir.

On Sekizinci Madde: İşbu kanunun uygulamaya koyulacağı mahallerde oturan herhangi bir sınıfa mensup ahaliden bir kimse arazisinin Meşrutiyet'in İlanı'ndan 15 sene evvel zorbalıkla zaptedildiğini iddia ve ispat ettiğinde bu husustaki tasarruf senetleri yok hükmünde sayılır ve arazi asıl sahiplerine iade edilir. Bu araziye zilyedler tarafından bir şey ilave edilmiş ise yedinci madde gereğince muamele yapılır.

On Dokuzuncu Madde: Dava konusu olan arazinin gasp edilmiş olduğu ispat edilsin edilmesin zilyedde bulunan dönümün "Sened-i Hakani"de kayıtlı olan dönümden fazla olduğu anlaşılırsa ölçüldüğünde fazla olan miktar Sened-i Hakani'de kayıtlı olan dönümün beş misline kadar ulaşmış ise örneğin Sened-i Hakani'de sekiz dönüm iken ölçüldüğü sırada kırk dönüm olan arazi asıl sahiplerine teslim edilir. Bu arazi beş mislinden fazla ise

*fazlası hükümet tarafından geri alınarak talip olanlara ihale edilir ve Sened-i Hakani ona göre düzenlenir.”*³⁸⁶.

Anadolu Islahat Komisyonu Reisi olan Mustafa Fevzi Efendi, aynı zamanda arazi meselesinin çözümü için hazırlanan kanun layihasını hazırlayan Şura-yı Devlet heyet azası sıfatıyla “*Jamanak Gazetesi*” ile yaptığı mülakat gerçekleştirmiştir. Mustafa Fevzi Efendi, bu sebeple arazi meselesiyle ilgili bütün dosyaları gözden geçirmiş biri olarak şikayetlere ve Hükûmetin uyguladığı ıslahatlara tam anlamıyla vakıf olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu meselenin mahiyeti layıkıyla anlaşılmamıştır. Hatta her gün arazi meselesinden bahseden Ermenilerin çoğunun bu konu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını söylemiştir. Ermenilerin devr-i sabıkda pek çok mağduriyetlere maruz kaldıklarını kabul ettiğini söyleyen Fevzi Efendi, göçe mecbur bırakılanların arazilerinin iade edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak bununla birlikte, Ermeniler tarafından yapılan her şikâyetin hepsinin haklı olmadığını ilave etmiştir. Sözgelimi, 30 sene evvel Amerika’ya hicret edip Amerika tabiiyetini kabul etmiş olan bir Ermeni’nin yaptığı müracaatın büsbütün haksız olduğunu beyan etmiştir. Haklı şikâyetleri haksız olanlardan ayırt edebilmenin çok önemli olduğunu belirten Mustafa Fevzi Efendi, anlaşmazlıkların çözümü sırasında Kürtlere de adaletle yaklaşmak gerektiğinin altını çizmiştir. Her iki tarafın da memnun kalacağı bir çözümün Ermeniler ve Kürtler arasındaki kardeşliği kuvvetlendireceği için meseleye “*fevkalâde ihtiyât ve kemâl-i basiretle*” yaklaşılmmasının önemini vurgulamıştır³⁸⁷.

Osmanlı Devleti’nin arazi meselesinin çözümü için ortaya koyduğu kararlı yaklaşım sonrasında Vilayât-ı Şarkîyye’de bulunan ahali ve aşiretler büyük tepki göstermişlerdir. Yapılan düzenlemeler kapsamında neredeyse 17-18 yıldır işledikleri toprakların kendilerinden alınmasını haksızlık olarak değerlendirmişler ve bu nedenle İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı öfke beslemişlerdir. Aşiretlerden bir

³⁸⁶ **DH. SYS.** 67/1-6 Lef. 67. (8 Mayıs 1912 - 21 Cemaziye’l-Evvel 1330 – 25 Nisan 1328).

³⁸⁷ **Tanin**, 25 Şubat 1912, s. 3-4, No: 1201.

kısmı gelişen olaylar neticesinde Rusya'nın nüfuzunda bulunan İran topraklarına sığınıp Rusya himayesine girmişlerdir³⁸⁸.

Osmanlı Hükûmeti toprak sorunuyla ilgili yeni düzenlemeler yaparak meselenin nihai olarak halledilmesine gayret etmiştir. Bu amaçla Mehmet Kâmil Paşa Hükûmeti bir dizi yeni ıslahat tedbirlerini hayata geçirmeye karar vermiştir. Benzer şekilde Mahmut Şevket Paşa da Sadareti döneminde Meclis-i Vükelâ'da aldığı kararda vaktiyle göç edip Meşrutiyet'in ilanıya geri dönen Ermenilerin mülk ve toprakları hakkında düzenleme yapmıştır. Arazi ihtilafının kati olarak çözüme kavuşturulması için komisyon teşkil edileceği ve oluşturulan komisyon marifetiyle anlaşmazlıkların yaşandığı bölgelerde çalışma yapılması kararlaştırılmış ve eğer anlaşmazlık ortadan kaldırılamıyorsa meselenin Sulh Mahkemelerine sevk edilerek halledilmesi karara bağlanmıştır³⁸⁹. Ancak ne var ki, Osmanlı Hükûmetlerinin arazi ve emlak meselesine yönelik çözüm ve önlemlere rağmen meselenin sahada halledilmesi ve Kürt ve Ermeni unsurlarını topyekûn memnun edilebilmesi mümkün olamamıştır. Alınan tedbirler ve yapılan kanuni düzenlemelere rağmen Osmanlı Devleti, arazi meseleleri ve bu meseleden kaynaklanan muhtelif meseleler ile uğraşmaya devam etmiştir.

5.3. Kız Kaçırma

II. Meşrutiyet döneminde Ermeni ahalinin ve Patrikhanenin şikayetçi olduğu ve Kürt-Ermeni anlaşmazlıklarının başında gelen sorunlardan biri de kız kaçırma meselesidir. Kız kaçırma hadisesinin altında muhtelif sebepler yatmaktadır. Barbara Ayres, kaçırma eylemini gerçekleşmesini evliliğin masraflı olması, çok eşlilik, ailelerin toplum içerisinde farklı kimlik ve statüye sahip bulunmaları gibi nedenlerle

³⁸⁸ Fatih Ünal, **A.g.m.**, s. 87-115.; Bu dönemde Ruslarla Kürt Aşiretleri arasındaki münasebet ve Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı'ya karşı kışkırtması hakkında ayrıca bkz. Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", **Karadeniz Araştırmaları**, S. 17, C. 5, Bahar 2008, s. 133-152.

³⁸⁹ 18 Aralık 1912 tarihli Kanun-u Muvakkat Layihası, **BOA. BEO.** 3980/298468, Lef 8.; 27 Mayıs 1913 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 177/74.

açıklamaktadır. Bu eylem Kürt ve Ermeni milleti gibi farklı toplumsal ve kültürel düzeye sahip unsurlar arasında da gerçekleşmiştir³⁹⁰.

Kürt milletinde evlilik, İslâm hukuku ve Kürt gelenek ve göreneklerine göre yapılmıştır. Kürtler arasında evlilikler, Müslümanlığın Şafii mezhebine uygun olarak gerçekleşmiştir. Baba, kızının rızasını almadan, ergen olup olmamasına bakmadan evlendirme salahiyyetine sahiptir. Fakat kızın evlilik için onayının gözetilmesi takdir edilen bir davranıştır. Öte yandan, Şafii mezhebine göre düzenlenen evlilik akdi yalnızca damat ve gelinin velilerinin rızası alınarak geçerli olmuştur. Kürtlerde kız kaçırma eylemi ise kızın babası veya velisinin otoritesi hiçe sayılarak gerçekleştirilmiştir³⁹¹. Kürt aile yapısında erkeğin, bir yabancı ile evlenmek yerine köy halkından ya da aşiretten birisiyle evlenmesi tercih edilse de herhangi bir akrabalık ilişkisi olmayan kişiler ile evliliklere de rastlanmıştır³⁹². Hagop Şahbazyan, Kürtler ve Ermeniler arasındaki ırksal kavgaların ve ihtilafların sebeplerini sıraladığı çalışmasında kız, kadın kaçırma meselesini çatışma sebeplerinden biri olarak ele almıştır. Şahbazyan, Kürt erkeklerinin, güzel, merhametli ve asil olan Ermeni kızlarıyla evlenme temayülünde olduklarını ifade etmiştir. Ona göre, kendi soyunu asileştirmek isteyen Kürt erkeği “*kan ve ateş içinden kaçırıp*” Ermeni güzeli ile evlenmek istemiştir³⁹³.

Osmanlı toplumunda tasvip edilmemesine karşın kız kaçırma hadisesi memleket genelinde yaygın olarak vuku bulmuştur. Kaçır(ıl)malar yalnızca Müslümanlar arasında değil Müslüman-Hristiyanlar toplumlar arasında da sıklıkla görülmüştür. Ermeni Patrikhanesinin Dahiliye Nezareti’ne yaptıkları şikayetlerin başında yer alan bu meselede Ermeniler, kızlarının zorla ihtida ettirilmelerinden ve

³⁹⁰ Barbara Ayres, “Bride Theft and Raiding for Wives in Cross-Cultural Perspective”, **Anthropological Quarterly**, July 1974, S. 47, No: 3, s. 238-252.

³⁹¹ Wadie Jwaideh, **A.g.e.**, s. 99-100.

³⁹² Th. Bois - V. Minorsky - D.N. Mac Kenzie, **Kürtler ve Kürdistan**, Çev. Kamuran Fıratlı, 2. Baskı, Doz Yay, İstanbul 2004, s. 130-134.

³⁹³ Kürt erkeğinin din ve millet farklılığını hesaba katmadan Ermeni kızına sahip olmak istediğini, buna karşılık Ermeni güzelinin Kürt erkeği ile farklı din, ahlak ve alışkanlıklara sahip, zenginliklerini gasp eden, çocuklarını kılıçtan geçiren ve nihayetinde Kürt oluşları sebebiyle evlenmek istemediğini ifade etmiştir. **İrksal Kavgalar: Kürt Hatunu ve Ermeni Kadını** başlıklı bölüm; Hagop Şahbazyan, **Kürt – Ermeni Tarihi**, Çev. Ferit M. Yüksel, 2. Baskı, Kalan Yay., Ankara 2005, s. 106-109.

Ermeni kadınlarının Kürt aşiretlerine mensup olan adamlar tarafından cibrî surette alıkoyulmalarından yakınmışlardır³⁹⁴. Bu durum bazen öyle boyutlara varmıştır ki, bir Ermeni düğünü esnasında silahlı olan Kürtlerin birden ortaya çıkıp gelini kaçırdığı olaylarına rastlanmıştır. Osmanlı Devleti ise yapılan yoğun şikâyetler neticesinde bu eylemin önüne geçebilmek için erkeklere düğün günü kılıç taşıma hakkı vermiştir³⁹⁵. Anlaşıldığı üzere, kaçırma eyleminde taraflar arasında denklik, eşitlik olmadığı durumlarda çatışmalar kaçınılmaz bir noktaya sürüklemiştir. Ailelerin içinde bulunduğu utanç ve aşağılanma duyguları gibi saikler unsurlar arasında derin ihtilafların meydana gelmesine ve büyük çaplı çatışmaların doğmasına sebebiyet vermiştir³⁹⁶.

Osmanlı mahkemelerinde devlet ve tebaa arasındaki hukuki düzlem, evlilik müessesesi ve evlilik hayatının işleyişi, namus kavramı ve Ceza Kanununun gereklilikleri yaygın olarak gündeme gelmiştir³⁹⁷. Osmanlı'nın Ceza Kanununda kız kaçırma suçu ile ilgili yer verdiği hükümlere karşın memleket genelinde kız kaçırma eyleminin vukuu bulmasına engel olunamamıştır. Bu hadise II. Meşrutiyet Dönemi'nde aynı zamanda Kürt-Ermeni ahali arasında yaşanan ve bölge halkının şikayetçi olduğu önemli konulardan biri olarak karşımıza çıkmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti ise, yaptığı düzenlemelerle bu eylemin önüne geçmeye gayret etmiştir.

Osmanlı Meclisi'nde de kız kaçırma hadisesinin engellenmesi için gerekli tedbirler gündeme gelmiş ve oldukça hararetli tartışmalar eşliğinde mütalaa edilmiştir. Mebusan Meclisi'nin 18 Nisan 1911 tarihli oturumunda Kanun-ı Esasi'nin Ceza Kanunu'nda yer alan söz konusu suçla ilgili müzakere sürerken 206. maddeye ilave olarak;

³⁹⁴ Stephan Duguid, "Hamidian Policy in Eastern Anatolia", **Middle Eastern Studies**, Vol. 9, No. 2, May 1973, s. 149-150.

³⁹⁵ Mary Kilbourne Matossian – Susie Hoogasian Villa, **Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Köy Hayatı**, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yay, İstanbul 2006, s. 117.

³⁹⁶ Waide Jwaideh, **A.g.e.**, s. 100-101.

³⁹⁷ Gamze İlaslan, "Abduction of Women and Elopement in the Nineteenth Century Ottoman Nizamiye Courts", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 101-176.

“Her kim (Bâkir veya seyyip) bir baliğayı³⁹⁸ cebren kaldırıp kaçırırsa üç aydan üç seneye kadar hapsolunur. Fakat kocası varsa, kaçırın kimse, muvakkaten küreğe konulur.

Her kim bir baliğanın yahut bir gayri baliğanın cebren kaldırılıp kaçırılması emrinde, kaçırın adama muavenet eyler ise bir aydan altı aya kadar hapsolunur. Ve eğer kaçırılan kız hakkında fiil-i şen’î icra edilmiş ise, bunu mürtekip olanlar altı seneden aşağı olmamak üzere küreğe konulur.

Cebren fiil-i şen’iden telef-i nefis vuku takdirde, fail hakkında min gayri taammüt katil cezası hükmolunur. Ve bir kız kaçırıldığı halde nikâh vuku bulmuş ise iktiza-yı şer’îsi üzere hareket olunur.”³⁹⁹

Ceza kanununa ek olan maddelerle ilgili olarak yapılacak değişiklik hakkında mecliste ilk söz hakkı alan kişi Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi olmuştur. Boşgezenyan, 206. madde ile 206. maddenin ekinin birbiriyle uyuşmadığını söylemiştir. 206 maddedeki “...her kim sinn-i bülûğa varmamış bir çocuğu cebir veya hile ile bir tarafa kaçırırsa üç aydan bir seneye kadar hapsolunur.” hükmünün eksikliğini dile getirirken “cebir ve hile ile kaçırma” kelimesinin zafiyet oluşturabileceği uyarısında bulunmuştur. Zira 15 yaşını tamamlamayan kişilerin rızasına itibar edilmeyen Ceza Kanununun diğer maddeleri göz önüne alındığında bu kanun maddesinde de benzer bir durumun söz konusu olduğunu söylemiştir. Bu sözlere cevaben Kırkkilise mebusu Mustafa Arif Bey tadil edilen maddenin 206. madde olmadığını ilavesinin tadil edildiğini belirterek itiraz ettiği hususun düzeltilmesi için yeni bir teklif yapması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁰⁰.

Artin Boşgezenyan, bu sebeple konuşmasına Ceza Kanununa ilave edilmek istenilen hüküm üzerinden değerlendirme yaparak başlamıştır. Halep mebusu, “Bir

³⁹⁸ “Bâliğ” sözcüğü “Bulûğ” kelime kökünden gelmiş olup kişinin büyümesiyle çocukluk çağından çıkıp fiilen ve hükmen cinsî ve bünyevî olarak ergenlik dönemine erişmesini ifade eder. Ali Bardakoğlu, “Bulûğ” TDV, İslâm Ansiklopedisi, C. 6, 1992, s. 413-414.

³⁹⁹ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 412-413.

⁴⁰⁰ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 413.

kız kaçırıldığı halde nikâh vuku bulmuş ise iktiza-yı şer'îsi üzere hareket olunur” cümlesinin “*Eğer nikah kerhen vuku bulmuş ise mücazat-ı kanuniyenin icrasına manî olamaz*” hükmü ile tamamlanmasının uygun olacağını beyan etmiştir. Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, ise bu sözler üzerine nikah gerçekleştiyse meşruiyet kazanmış olan eylemin cezalandırılmayacağı görüşünü savunmuştur. Artin Efendi ise sözlerine bir misal ile destekleyerek cevap vermiştir: *Şimdi sorarım ki, cebren bir kızı kaçırdım, sonra götürdüm nikâh kıydırdım; bıçağı boğazına dayadım, vardım mı, vardım; ben de seni aldım. Bu nikâh şer'an muteber midir? ”*. Adliye Nazırı Necmettin Molla Bey ise buna karşılık “*Bıçağı boğazına dayadın mı? ”* diyerek soru sormuştur. Artin Boşgezenyan ise “*Evet. O da vardım dedi. Eğer nikâh muteber olsaydı buna itiraz etmezdim. Şimdi müracaat ediniz, ulemaya sorunuz.*” şeklinde mukabele etmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir; “*Şimdi ben iki cürüm işledim; biri kız kaçırdım diğeri, kerhen nikah kıydırdım.*”. Karesi Mebusu Ali Galip Efendi, Boşgezenyan'ın sözlerinin göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmiş olsa da Canik Mebusu Mehmet Ali Bey, bu durumun Nizamiye Mahkemelerine değil Şer'îye Mahkemelerine ait bir husus olduğunu beyan etmiştir. Artin Efendi ise Mehmet Ali Bey'e cevap olarak nikâha itiraz etmediğini ve fakat zorla kızı kaçırıp nikâh kıydıran kişiye kanunen bir ceza verilmesi gerektiğini vurgulamıştır⁴⁰¹.

Öte yandan Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey, ilave edilmesi düşünülen kanun ekine itiraz etmeyeceğini ancak Encümenden bir fırka hakkında ihtiva ettiği hüküm özelinde bilgi almak istediğini ifade etmiştir. Bu husus da nikâh akdinin gerçekleşmesi ve failin ceza almaması yani “*iktiza-yı şer'îyesinin icrâ olunması*” durumunda fiile ortaklık edenler hakkında nasıl muamele edileceğidir. Zira bu suça yardım edenlere uygulanacak yaptırım hakkında kanunda hiç söz söylenmemiştir. Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, bu maddeyle faillerin takibattan muaf olmasıyla onun ortaklarının da aynı surette muaf olacağını söyleyerek açıklama yapmıştır. Bolu Mebusu Abdülvahab Efendi bu hususa tekrar temas etme ihtiyacı hissederek “*...birkaç kişinin muavenetiyle bir kız kaçırmak asayiş ihlal ettiğinden*

⁴⁰¹ A.y.

dolayı bir cürümdür. Ahiren nikâh vukuuyla kanun, onun cezasını ıskat ediyor. Buna muin olanların uhdesinde ceza kalıyor mu, kalmıyor mu, onu sormak istiyorum.” diyerek kız kaçırma hadisesinde bu olaya yardım edenlerin ahvalini sormuştur. Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey nikâhın gerçekleşmesiyle bu eyleme yardım edenlerin üzerlerindeki sorumluluğun sona erdiğini tekraren yanıtlamıştır. Karesi Mebusu Ali Galip Efendi ise, meseleyi aile açısından değerlendirmiştir: *“Biri yanına iki tane arkadaş alıyor, gidiyorlar, kızı alıyorlar, onlar da şahit oluyorlar. Onların gözü önünde ailenin namusu mahvolup gidiyor. Sonra işi usulüne sokuyor, birkaç kuruş veriyor, izinname çıkarıyor; nikâh olup bitiyor. Rica ederim bir ailenin namusu payimal olduktan sonra, bu usul-ü şer’isine girmiş olursa, o ikmal edilmiş olur mu?”*. İzmir Mebusu Seyit Bey ise namusun “payimal” edilmediği aksine “ikmal” edildiğini savunmuştur. Hatta kaçırılan kızın namusunun kaçıran adamın nikâhına girip zevcesi olması itibarıyla “zail olan namusun iade edilmesi” şeklinde yorumlamaya devam etmiştir⁴⁰².

Kız kaçırma meselesinde müzakereler devam ederken İstanbul Mebusu Kırkor Zohrap, mevcut bir kanunun ıslah edileceği sırada müşahade edilip eksiklerini gidererek düzenleme yapılması gerektiğinin altını çizerek tartışmaya dahil olmuştur. Memleketin bilhassa taşralarında yaşanan gerek namus ve gerek hayata dair bir tecavüz varsa onun da zorla kız kaçırmak olduğunu dile getirmiştir. *“... böyle bir maraz-ı içtimai halinde bulunan bir cürüm iki noktadan bizim ailelerimizi taht-ı tehtitte bulunduruyor. Birisi, cihet-i namusiyyeden, ikincisi cihet-i hayatiyyedendir.”* sözleriyle devam ettiği konuşmasına bu toplumsal meselenin ahali arasında vuruşmalara sebebiyet verdiğini ve hükümetin bu probleme tedbir alması gerektiğini vurgulamıştır. Diğer taraftan Zohrap Efendi, Ceza Kanununun eksikliğinden dolayı cürmün cezasız kaldığı düşüncesini, kanunun bütün mütecasirlere ve onların ortaklarına muafiyet sağladığı kanaatini paylaşarak ifade etmiştir. *“Birisi nikâhı setrediyor, birisi zevciyyet hakkını istimal ediyor, öbürüsü şahitlik ediyor; her üçü birden bu cürmün failleri oldukları halde, muafiyete mazhar oluyor... Bu suret, katiyyen tecviz edilemez... Bunun için, işte orada bütün ailelerin hayatını, namusunu,*

⁴⁰² MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 414.

idame eden bir çare düşünülmelidir. Bu madde, haliyle kalmaz, bunun icab-ı şer'isini ve icab-ı içtimaisini tetkik etmek, esbabı ne ise Hükümet bunu düşünülmelidir.” sözleriyle hükümetin tedbir alınması gerektiği uyarısında bulunmuştur. Kirkor Zohrap'ın değindiği bir diğer husus Artin Boşgezenyan Efendi'nin de temas ettiği 206. maddenin doğrudan kendisiydi. Zohrap'a göre 206. maddenin ilavesi 206. maddeden ayrı olarak müzakere edilemez, zira onun zeyli olarak oluşturulmaya çalışılmıştır. Buna örnek olarak buluş çağına ermemiş bir çocuğu kaçıran kişi için öngörülen 3 aydan 1 seneye kadar olan hapis cezası, benzer şekilde kaçırılan yetişkin için 3 aydan 3 seneye kadar hapis cezası verilmesi şeklinde düzenlenmiştir. Buluş çağına ermemiş çocuğun kendisini daha az muhafaza edebileceği, yetişkin olan kişinin ise mümkün mertebe kendisini müdafaa edebilir olması sebebiyle cezalandırmada bu durumun dikkate alınması gerektiğine işaret etmiştir⁴⁰³.

Adliye Nazırı Necmettin Molla Efendi, kanunların memleketin “*ahkam-ı siyasiyye*”sine dikkat edilerek hazırlanmasının önemine vurgu yaparak tartışmaya dahil olmuştur. Kanun-i Esasi'de ve Fetvahaneden gelen fetvaya göre sabit olduğu üzere nikâh akdinin gerçekleşmesinin ardından cebren vuku' bulsa dahi nikâhın sahih olduğunu ifade ederek sözlerine devam etmiştir. Necmettin Molla Efendi, konuşmasını daha da açarak, kız kaçırma eyleminde bir cürüm vaki olmuşsa, adam yaralanmış veya öldürülmüşse cezalandırılmalıdır, ancak herhangi bir cürüm olmadan kız kaçırma hadisesi nikâh ile sonuçlanmış ise emr-i muşrua'ya inkılap ettiğinden dolayı takibatin gerekmediği kanaatini paylaşmıştır. O kadının hamile olma ihtimalinin bulunduğunu ve eğer nikâh varsa iktiza-yı şer'isi üzerine hareket edileceğini ilave etmiştir. Bu kanaatin aksi yönünde görüş ifade eden mebuslar da olmuştur. Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, nikâh akdi gerçekleşsin yahut gerçekleşmesin kız kaçırma fiiline cüret eden kişinin cezalandırılması gerektiğini savunmuştur. “... *bu kız kaçırmak ef'alinde gerek aile ve gerek kız binnefs bu fiil hakkında iade-yi namus için mahkemeye sevk etmek ısrarını takip etmişlerdir ki o*

⁴⁰³ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 414-415.; “*Bu bir şekâvet meselesidir, hem de namusla şekâvet meselesi.*”. Kirkor Zohrap, MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 420.

yolda birçok vukuata tesadüf edilmiştir. Bu ısrar, tecrübeye müstenit bulunan şu ısrar bize gösteriyor ki, bu kız kaçırmak fiilinden nikâha iktiran etmesi, nikâh ile meselenin kapatılması o namusu ikmal edemiyor.” Öte yandan bu ceza maddesinin, halka emniyeti tesis edecek ortamı sağlamak yerine, kız kaçırma eylemine tevessül edecek kişilere yönelik tehdidin ortadan kaldırıldığını ifade etmiştir. Ceza Kanununda mevzu olan bütün maddelerde mütecasirlere karşı tehdidin bulunmasının önemine vurgu yapmıştır. İsmail Hakkı Bey sözlerine bir sapanın çalınmasını misal göstererek devam etmiştir. Tarlasından sapanı çalınan adamın dahi mağduriyetini ispatlamasıyla birlikte suçlunun Encümen, Adliye Nezareti ve Adliye Nezareti’ndeki Tanzim-i Kavanin Heyeti tarafından cezalandırılması gerekli olan bir suç olarak değerlendirildiği halde, bir kadının cebir ve şiddet ile kaçırılıp sonrasında cebren nikah kıydırılması ile sonuçlanan fiilde suçlunun cezalandırılmasının lüzumlu görülmediğini ifade etmiştir. Adliye Nazırı Necmettin Molla Efendi ise bu örnekleri birbirine benzemeyen, hakikate uymayan kıyas olarak değerlendirmiştir. Yine Necmettin Molla Efendi, bir kızın kaçırılıp nikâh kıyılması halinde, nikâhın cebr ve hile ile gerçekleştirildiği ispat olursa dahi iktiza-yı şer’i üzerine hareket edileceğini tekraren ifade etmiştir. Kirkor Zohrap Efendi Adliye Nazırı’na cevap olarak bu meselenin bir haydutluk, eşkıyalık meselesi olduğunu, üstelik namusla yapılan bir eşkıyalık meselesi olduğunu söyleyerek itiraz etmiştir⁴⁰⁴.

Diğer taraftan farklı dinlere ve cemaatlara mensup insanların da kız kaçırma meselesinden dolayı şikayetleri söz konusu olmuştur. Serfice Mebusu Haris Vamvaka Efendi ve İstanbul Mebusu Kirkor Zorhap Efendi bu hususa temas ederek maddenin eksik yönlerine dikkat çekmiştir; “*Kız kaçırılmak meselesi yalnız Müslümanlar tarafından vukuu bulmuyor, zannedersem gayrimüslimler tarafından da vuku buluyor ve vuku bulduğu takdirde, nikâh olmuşsa, iktiza-yı şer’isi deniliyor. Zannedersem mensup olduğu din ve mezhep iktiza-yı icrâ edilecek olursa...*”. Mecliste yükselen “Öyledir” seslerinin ardından Zohrap “**Hiç düşünmediniz ki, bir Müslüman bir Hıristiyanı da kaçırabilir ve nikâh da eder.**” sözleriyle karşılık vermiştir. Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi de bu gibi kaçırımların ekseriyetle

⁴⁰⁴ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 415-420.

yaşandığını hatırlatarak Zohrap Efendi'ye destek vermiştir. Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, Ceza Kanunu'nun 30 seneden beri olduğu haliyle kalması sebebiyle kız kaçırma fiilinde azalma görülmediğini, aksine kaçırmak fiilini daha da şiddetlendirdiğini ifade etmiştir. Bu halde yapılacak en doğru işin ceza maddesini Encümen'e havale ederek cezanın tertip edilmesini sağlamak olduğunu eklemiştir⁴⁰⁵.

Kirkor Zohrap Efendi Meclis'te kanun maddesi hakkında teklifler okunmadan evvel son bir söz almıştır ve eleştirilerini sıralamıştır; *“Hükümete karşı bugün, Meclisin ekseriyeti, kendi fikrini izhar etti ve Hükümet de buna karşı fikrini gösterdi; fakat unutmayınız ki, bu maddenin affettiği üç nevi' cürmü siz affediyorsunuz, yalnız bir değil, üç nevi' cürmü. Biri, muamele-i cebriyede bulunmak, yani bir şekavet etmek. Diğeri ırza tasallut eylemektir. Neticesi odur ve maksat ve gaye-i cürüm, vesait-i cürüm olur. Demek, biri ahlakî bir cürümdür, diğeri asayişi muhil bir cürümdür ki, cebri bir nikâhla bir kadının hürriyetini ilelebet gasbetmektir. Bu üç nevi' cürmü affetmek, asla münasip değildir.”*⁴⁰⁶.

Muş Mebusu İlyas Sami Bey ise kanun maddesinde başka bir noktaya temas etmiştir. İlyas Sami Bey Meclis kürsüsünde *“Kız kaçırma taşranın en mühim ceriha-i içtimaîyesidir. Daima münaza'ât ve münâkaşata hatta mukatalat ve müsademata sebebiyet veren meseledir.”* diyerek konunun önemine vurgu yapmıştır. Muş Mebusu kız kaçırma meselesinin izale edilmesi için tüm kayıtların bu maddeye ilave edilmesi gerektiğini söylemiştir. Zira bazen husumetli iki ailenin taraflarından biri, diğer ailenin namusunu çiğnemek gayesiyle kızlarını kaçırttığı durumlar meydana gelirken bazen de yüksek mehir sebebiyle o parayı veremeyecek kişiler bu eyleme yönelmişlerdir. Nikâh iki türlü de cezayı ıskat etmekte olduğu için adamlar kız kaçırmaya yönelmişlerdir⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 420-424.

⁴⁰⁶ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 425.

⁴⁰⁷ Muş Mebusu İlyas Sami Bey'in konuşması için bkz. MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 416

Mebusan Meclisi'nde yoğun geçen müzakerenin ardından Ceza Kanunu'na zeyl olacak madde için teklifler okunmuştur. Kirkor Zohrap Efendi ve rüfekaşı da bir kanun maddesi teklifi hazırlayıp Meclis'in kabulüne sunmuştur;

“Riyaset-i Celîle'ye

Cebren kaçırılan bir baliğanın nikâhında icab-ı şer'i mahfûz kalmak üzere nikâhtan mukaddem ve munfasıl olarak hürriyyet-i şahsiyyeye vukû' bulan taarruz cebrin mücazaâtla men'i Anadolu'da asayişin teminine medar olacağından muamele-i cebriyye hakkında mücazaât tayin edilmesini ve bu sûret mümkün olmadığı takdirde, ba'del nikâh tatlîk vukû'unda cebren kız kaçırmak cürmüne ait mücazaâtın icrâsını teklif ederiz.”⁴⁰⁸.

Mecliste ekseriyet maddenin kabulü yönünde ellerini kaldırmasından sonra fıkra Encümene ve Nezarete havale edilmiştir. Bu madde hakkında değerlendirme yapmak gerekirse Meclis'in, toplumdaki en önemli meselelerden birisi olan kız kaçırma suçunun engellenmesine yönelik mühim adımlardan birisi olduğunu söylemek oldukça önemlidir.

Vilayat-ı Şarkîyye'de sükûn, huzur ve asayişin temin edilmesi ve bu havalide öteden beri Ermeni Patrikhanesi tarafından şikâyet vesilesi olan kız kaçırma hadisesinin kati surette önünün kesilmesi maksadıyla, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 23 Haziran 1913 tarihinde bir tezkire göndermiştir. Bazı ıslahat tedbirlerinin gözden geçirilmesini ve mevcut cezanın iki katına çıkarılmasını teklif eden Dahiliye Nezareti, getirilen düzenlemelerle bu meselenin engellenmesini amaçlamıştır⁴⁰⁹. Yapılan bu düzenlemelerin ardından Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Ermeni Patrikhanesi'ne gidip Anadolu'da takip edilen ıslahat programı hakkında konuşmuştur. Doğu Anadolu'da eşkıyanın takip edilip derdest olduğunu ve yavaş

⁴⁰⁸ Bu teklifi Meclis'e, Siverek Mebusu Nurettin, Trablusgarp Mebusu Sadık, İstanbul Mebusu Zohrap, Mamuratülaziz Mebusu Âsım, Trabzon Mebusu (Okunamadı), Trabzon Mebusu Kezâ, Manisa Mebusu Sait, Trablusgarp Mebusu Mahmut Naci isimli mebuslar sunmuşlardır. **MMZC**, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 82, (18 Nisan 1911), s. 426.

⁴⁰⁹ Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e Gönderilen 23 Haziran 1913 tarihli Tezkire; **BOA. BEO.** No: 4186/313930 Lef 2. (10 Haziran 1329)

yavaş asayişin sağlandığını söylemiştir. Buna mukabil Patrik Arşaruni Efendi, yapılan ıslahatların henüz sosyal hayata yansımadığını söylemiştir. Ermeni Patriği bunun yanında ıslahatların merkez ile sınırlı kalmamasının önemli olduğunu söylemiştir. Talat Paşa ise taşrada gerçekleşen her vakayı kendisine hemen bildirebileceklerini ve gerekli tedbirlerin derhal alınacağını beyan etmiştir⁴¹⁰. Dahiliye Nazırı ardından yabancı gazeteye verdiği mülakatta, Vilayât-ı Şarkîyye’de kız kaçırma hadiselerinin nedeni olarak suçluların yeterince cezalandırılmadığı değerlendirmesini yapmıştır. Bunun için Hükûmetin mevcut kanunda düzenleme yapılarak cezanın teşdit edilmesinin kararlaştırıldığını ifade etmiştir⁴¹¹.

Osmanlı Devleti’nde toplumsal hayatta bilhassa farklı unsurlara mensup olan ahali arasında ihtilaf ve çatışmalara neden olan kız kaçırma meselesinde, Ceza Kanunu’na eklenmek üzere yeni bir madde ilavesi yapılması gerekli görülmüştür. Bu hadiselerin engellenmesi için kanuna ilave edilmek üzere, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından 3 maddeye haiz bir çalışma kaleme alınmıştır. Ceza Kanunu’nun 206. maddesine eklenmesi düşünülen ve tadil edilen kanun layihası şöyledir;

“Birinci Madde: Evvela Kânûn-u Cezanın 200. maddesine zeyl-i sâni olmak üzere fıkra aynen ilave edilmiştir:

Devâir-i âidesinden izinnâme istihâl olunmaksızın nikâh akd edenler üç aydan iki seneye kadar haps olunur. Tah-ı nikâh altında bulunan bir kadını bilerek tezvîc eden ve böyle bir akdi bilerek icrâ eyleyen kimse altı aydan üç seneye kadar haps ile mücâzât olunur.

Sânîyen Kanûn-u mezkûrun 206. maddesi zeyl-i makamına kâim olan 6 Cemâzie’l-Âhir 1329 tarihli madde ber-vech-i âtî takdim edilmiştir:

Her kim zukûr ve inâs şahsı cebr veya hile ile bir tarafa kaçırır ise ber-vech-i âtî mücâzât olunur. Bu suretle kaçırılan şahıs zukûrdan olubda on beş yaşını ikmâl etmemiş ise faili iki seneden üç seneye kadar haps olunur. Kaçırılan çocuk inâsdan olur ise faili muvakkaten küreğe konulur. Fail şeyh(yaşlı) bulunması hakkında failleri on beş seneden ekall olmamak üzere küreğe kürek cezası tertip olunur.

⁴¹⁰ “Dahiliye Nazırı Patrikhane’de”, **Tanin**, 3 Temmuz 1913, s. 4, No: 1650.

⁴¹¹ **Tasvîr-i Efkâr**, 7 Temmuz 1913, s. 3, No: 808.

Kaçırılan şahıs gerek zukûrdan gerek inâsdan olsun on beş yaşını ikmâl eylemiş ise fâili iki seneden üç seneye kadar haps olunur.

Kaçırılan kız hakkında nikâh vuku' bulubda kız dahi yirmi yaşını ikmâl eylemiş ise kendisinin ikmâl eylediği halde velisinin davâdan feragatiyle Hukuk-u Umumiye davâsı te'cîl olunur. Ve mürur-u zaman haddine kadar talâk vuku' halinde ta'kibât tekrar edilir. Ve evvelce hükmü sudûr etmiş ise hükm-ü vâki' infâz olunur. Nikâh vuku'yla Hukuk-u Umumiye davâsının veya tenkîz cezanın te'hîri yalnız fâili cürm hakkında cârî olup buna muavenet etmek veya yatacak veya ihtifâ edecek mahal göstermek gibi fiilde fer'an zî-medhal olanlar hakkındaki ahkâma şamil değildir.

Kaçırılan kadının kocası var ise veyahud fîl-i şenî' vuku' bulmuş ise fâili beş seneden ekall olmamak üzere küreğe konulur. Kaçırılan şahıs nihâyet kırk sekiz saat zarfında ve bir gûnâ tecâvüz vukû' bulmaksızın bilâ ihtiyâr ailesi tarafından alınması mümkün olan emniyetli bir mahale bırakılmış ise cezâ bir mahdan bir seneye kadar haptir.

İkinci Madde: *Bu kanunun hükm-ü ilânı günün ferdâsından i'tibaren mer'iyül-icrâ olacaktır.*

Üçüncü Madde: *Bu kanunun icrasına Adliye Nezâreti me'murdur.*"⁴¹².

Osmanlı tebaasından olan gayrimüslim cemaatlerin Batılı Devletler ve Rusya'nın vasıtasıyla baskı yapması nedeniyle Osmanlı Devleti, yaşanan problemlerin önünü alabilmek amacıyla ihtiyaç hissedilen yerlerde esaslı adımlar atmıştır. Yukarıda Şura-yı Devlet'in kaleme aldığı kanun layihası da bu minvalden olup toplumsal hayatı zedeleyen kız kaçırma hadisesine, yeni düzenlemeleri ihtiva etmiştir. Söz konusu düzenleme ile yalnız bu eylemi gerçekleştiren kişiler için değil aynı zamanda faile yardım edenler için de caydırıcı hale getirilmeye çalışılmıştır.

12 Ağustos 1913 tarihinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesini'nin Heyet-i Umumiyesi ve Adliye Nezareti'nin tezkiresi üzerine kız kaçırmanın men' edilmesini sağlamak amacıyla Ceza Kanunu'nun 206. maddesine eklemeler ve düzeltmeler yapılarak kabul edilmiştir. Bu kanun layihasının muvakkaten süratle yürürlüğe

⁴¹² BOA. İ. DÜİT. No: 79/20 (24 Temmuz 1329 - 3 Ramazan 1331 - 6 Ağustos 1913).

konulması ve Meclis-i Umuminin açılmasıyla birlikte kanunlaştırılmasının teklif olunması kararlaştırılmıştır⁴¹³. Böylece Osmanlı Devleti, tüm toplumu ilgilendiren ve Kürt ve Ermeni ahali arasında da sıklıkla yaşanan hadiselerin önüne geçilmesi ve cezaların caydırıcı olması amacıyla hukuki düzenlemeler tertip etmiştir. Ancak alınan bütün tedbirlere rağmen özellikle I. Dünya Savaşı'nın meydana gelmesiyle savaş süresince kız kaçırma, tecavüz, ihtida gibi vakalar yaşanmaya devam etmiştir.

5.4. Hayvan Gaspı

Osmanlı Devleti'nde tebaa arasındaki ihtilaflı konulardan olan ve bilhassa Doğu Anadolu'da asayişsizliği körükleyen sorunlardan bir diğeri hayvan gaspı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayvan sirkati Kürt-Ermeni ahali arasında da sıklıkla vuku bulan ve gayrimüslim unsurların en çok şikâyet ettikleri meselelerden birisidir. Osmanlı Devleti tarıma ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapıya sahip olması sebebiyle ziraatın ve hayvancılığın geliştirilmesi ve memleket genelinde yaşanan arazi ve hayvan gasplarının engellenmesi oldukça büyük bir önem arz etmiştir. Meşrutî idare ile hükümet, ihtilaflı olan hususlarla birlikte bu meselenin önüne geçmeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nde halkın temel geçimi tarıma dayalı olmasına rağmen hayvancılık da oldukça büyük bir öneme haizdir. Hayvancılık yalnızca kırsal bölgelerde yaşayan toplumların geçimlerini sağlamakla kalmamış aynı zamanda devlete verilen vergilerle memleketin genel ekonomisi de katkı sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde hayvanların sirkat edilmesi hayvancılıkla geçimlerini sağlayan halkın ve devletin geliri üzerinde olumsuz etki etmesi nedeniyle bu meseleye çözüm sağlayabilmek amacıyla çalışmalar sürdürülmüştür. Devlet yönetiminde Meşrutîyet

⁴¹³ 12 Ağustos 1913 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 231/248.

idaresinin yeniden tesis edilmesinin ardından bu konuda alınacak tedbirler üzerine yoğun mesai harcanarak yeni sirkatlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır⁴¹⁴.

Hayvan sirkati meselesi, tek bir Nezaretin sorumluluk alanı içinde yer almaması nedeniyle Osmanlı Hükûmetinin söz konusu problemin ortadan kaldırılması için Nezaretler arasında çalışmalar yürütmesini zaruri kılmıştır. Bu sebeple çeşitli Nezaretlere alınacak tedbirlerle ilgili olarak tebliğler gönderilmiştir⁴¹⁵. Hayvan sirkatinin önünü almak için suçu işleyenlerin cezalarının teşdit edilmesini ihtiva eden kararnamenin uygulanması ve konuyla ilgili Kanun-i Esasi'de eksikliklerin giderilmesi istenmiştir⁴¹⁶. Ancak Şura-yı Devlet'in hayvan sirkatini engellemek için hazırladığı ve Meclis-i Mebusan'da sunulan gerekli tedbirleri ihtiva eden ilanname layihası, yapılan müzakere sonucunda kabul edilmemiştir⁴¹⁷. Şura-yı Devlet tarafından hazırlanıp Ceza Kanunu'na eklenmek üzere tadil edilen maddelerin Mebusan Meclisi tarafından reddedilmesiyle birlikte hayvan sirkati konusunda başka bir muamele yapılmasına gerek görülmemiştir⁴¹⁸. Meclis Riyaseti söz konusu kanun layihasını, hayvan hırsızlarının ceza düzenlemesi yerine bu meselenin ortadan kaldırılmasına yönelik tedbirler ihtiva etmesi dolayısıyla reddetmiştir⁴¹⁹. Bu sebeple hayvan hırsızlığı meselesi bir müddet daha çözümsüz kalmıştır.

Hayvan hırsızlığının engellenmesi için gerekli tedbirler Osmanlı Mebusan Meclisi'nde gündeme gelmiş ve oldukça hararetli tartışmalar eşliğinde mütalaa edilmiştir. Meclis-i Mebusan'ın 18 Nisan 1910 tarihli oturumunda konuyla ilgili Sadaret Tezkiresi okunmuştur;

⁴¹⁴ 20 Aralık 1908 tarihli Şûra-yı Devlet Arşivi Evrakı **BOA. ŞD.** No: 650/54; 24 Mayıs 1910 tarihli Şûra-yı Devlet Arşivi Evrakı **BOA. ŞD.** No: 547/2.

⁴¹⁵ Sadâret Mektûbî Kalemî'nden Dahiliye, Harbiye, Adliye, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretlerine 5 Haziran 1909 tarihinde gönderilen tezkire; **BOA. BEO.** No: 3573/267968.

⁴¹⁶ **BOA. BEO.** No: 3586/268913, Lef 1-2.

⁴¹⁷ Meclis-i Mebusan'dan Sadâret'e gönderilen Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Efendi imzalı, 19 Ağustos 1909 tarihli takrir; **BOA. BEO.** No: 3623/271695.

⁴¹⁸ Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 6 Nisan 1910 tarihli tezkire; **BOA. BEO.** No: 3732/279888, Lef 2.

⁴¹⁹ Meclis-i Mebusan Riyaseti'nden Sadaret'e gönderilen 18 Nisan 1910 tarihli tezkire; **BOA. BEO.** No: 3738/280328, Lef 2.

“Hayvan sirkatinin men’i hakkında ittihâzı icabeden tedâbiri havi mukaddema Şûra-yı Devletçe kaleme alınıp, Meclis-i Mebusan’a tevdi olunan ilânname lâyihası reddedilmiş olup, Kanun-u Ceza’ya zelyolmak üzere tanzim ve Meclis-i Mebusan’a derdest-i takdim bulunan lâyiha-i kanuniyyede bu cihet nazar-ı dikkate alınarak başkaca bir muamele ifasına mahal kalmadığı, Adliye Nezareti Celîlesinin iş’arı cevabîsine atfen Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti Celîlesi’nden bildirilmiştir. Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniyye’ye dair Şûrâ-yı Devlet’e havale edilen talimatın tesri-i tetkikatı da Şûrâ-yı Mezkûr Riyaset-i Celîlesi’ne yazılmıştır efendim.

Sadrazam
İbrahim Hakkı”⁴²⁰

Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey’in okuduğu bu tezkire üzerine Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey, söz alıp meseleye dair birkaç hususu vurgulamak istemiştir. Ona göre mecliste kabul olunarak Kuva-yı İcraiye’ye gönderilen tezkirede hayvan sirkatinin men’i cezasının tespiti yapılmıştır. Bu noktada olayın gerçekleşmesinden sonrasına odaklanıldığını ifade etmiştir. Halbuki İsmail Sıtkı Bey’e göre asıl maksat, hayvan sirkati gerçekleşmeden evvel önleyici cezai tedbirlerin alınması gerektiğidir. Son olarak ahalinin feryadı olan bu olayda mevcut Ceza Kanunu’nun yeterli olmadığı görüşlerini paylaşmıştır. Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, İsmail Sıtkı Bey’e hak verip cezanın suç gerçekleşmeden evvel tespit edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Meclis Reisi bu sözlerin ardından tekrar temas edilen suretleri dikkate alarak tezkire yazılabileceğini hatırlatmıştır. Ankara Mebusu Mehmet Talât Bey ise hayvan sirkatini önlemek için tezkire yazmanın yeterli olmayacağını **“Jandarmalar ıslah edilmedikçe, seyyar müfrezeler gezdirmedikçe yine sirkatler devam edecektir.”** sözleriyle belirtmiştir⁴²¹. Müzakere sonucunda Mebusan Meclisinde hayvan sirkatinin önlenmesi hususunda gerekli tedbirleri içeren ilanname ve Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye’ye dair Sadaret Tezkiresi’nin sirkat eylemine verilecek cezadan önce eylemin icrasını engelleyecek tedbirlerin alınmasının lüzumunun Sadaret Makamına tebliğ edilmesine karar verilmiştir.

⁴²⁰ MMZC., D. I, C. IV, İ.S. II, Oturum 74, (18 Nisan 1910), s. 167.

⁴²¹ A.y.

Fakat Osmanlı Devleti'nde hayvan hırsızlarına yönelik ceza kanunundaki boşluk ahalinin ve devletin ekonomisini olumsuz etkilenmeye devam etmiştir. Ardi kesilmeyen şikâyetler neticesinde Hükûmet, yeni tedbirler geliştirerek meselenin çözümü için çalışmalarını sürdürmüştür. Nitekim hissedilen ihtiyaç üzerine hayvan sirkat edenler ve hayvanları telef edenlere yönelik Ceza Kanunu'na birtakım ilaveler yapılması gündeme gelmiştir. Harbiye Nezareti hayvan hırsızları ve hayvan telef edenlere yönelik cezanın arttırılmasını ihtiva eden düzenleme ile meselenin halledilmesi adına mesai harcamış ve bu eylemi gerçekleştirenlere uygulanacak cezanın teşdidini talep etmiştir. Ceza Kanunu'nun '224. maddesinde yer alan hayvan ve mevaşi sariklerine bir aydan bir seneye kadar haps cezası'nın yeterli olmadığını belirten Nezaret, Ceza maddesinin hayvanın ahali yaşamındaki ehemmiyeti göz önüne alınarak düzenlenmesini istemiştir. Ahalinin hukuka olan güveni ile hayvan yetiştirmek hususunda teşvik edilecekleri ve yeni sirkatler için caydırıcı olması vurgusuyla cezanın 'bir seneden üç seneye kadar haps olmak' ile düzeltilmesinin; 225. maddede yer alan hayvan itlaflıyla ilgili hükmün de buna göre tertip ve teşdit edilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir⁴²². Harbiye Nezareti'nin bu tezkiresi üzerine hayvan sirkat edenler ve ilgili diğer maddeleri hakkında gerekli düzenlemeler kabul edilerek Ceza Kanunu'na derç ve ilave edilmiştir⁴²³. Ancak ne yazık ki yapılan bu hukukî düzenleme de meseleye kalıcı olarak çözüm getirmemiştir. Bu nedenle muhtelif zamanlarda bu konu gündeme taşınmaya devam etmiştir.

Nitekim, Meclis-i Mebusan'ın 20 Nisan 1911 tarihli oturumunda Ceza Kanunu'nun -hayvan gaspına verilecek cezaî hükümleri ihtiva eden- 224. maddesi görüşülmüştür. Bu madde yalnızca büyük küçük hayvan sirkatini engellemeye yönelik değil aynı zamanda ziraî alet edevatın gaspından dalyanlarda bulunan balıkların çalınmasına kadar kümes hayvanlarından arı kovanlarının sirkatine kadar tafsilatlı açıklamalara haizdir. Madde lafzından da anlaşıldığı üzere bahsedilen sirkat eylemini gerçekleştiren kişiler bir aydan bir seneye kadar hapis ile cezalandırılırlar.

⁴²² Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa imzalı ve 10 Kasım 1910 tarihli tezkire; **BOA. BEO.** 3824/286754, Lef 2.

⁴²³ Sadâret'ten Harbiye Nezareti'ne Gönderilen 17 Kasım 1910 tarihli cevabî tezkire; **BOA. BEO.** 3824/286754, Lef 1.

“Her kim at vesair yük ve araba ve binek hayvanâtını ve kezâlik davar itlak olunan büyük, küçük hayvanatı sirkat eyler ise, bir seneden 3 seneye kadar hapsolunur. Her kim ziraâta müteallik âlât ve edevâtı bey ve fûruht olunmak üzere kesilip tehiyye olunmuş olan hatap ve keresteyi ve taş ocaklarında kırılmış taşları ve dalyanlarda bulunan balıkları ve göllerde olan sülükleri ve kümes hayvanlarını ve kovandaki arıları sirkat eylerse, bir mahtan bir seneye kadar haps ile mücazât olunur ve mal-i mesrûk olduğu halde aynen sahibine red kılınır ve mevcut olmadığı surette dahi, tazmin etdirilir.”⁴²⁴.

Osmanlı tebaasının önemli geçim kaynağı olan hayvancılık, devletin önemli gelir kaynaklarından birisi olarak dikkat çekmektedir. Memleket genelinde hayvancılık faaliyetleri büyük oranda küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık ile yapılmış ve hayvancılık tarımla birlikte köylülerin yegâne geçim, maişet ve servet kaynaklarını oluşturmuştur. Devletin kudret ve servet dayanağında köylülerden tahsil ettiği vergilerin önemli payı olduğu değerlendirmesini yapan İpek Mebusu İbrahim Efendi, köylülerin Aşar ve Ağnam vergileriyle bütçeye 12 milyon lira ödediklerini ifade etmiştir. İbrahim Efendi, Ceza Kanunnamesinin her noktasına Avrupa kanunlarının tatbik edilmesini de eleştirmiştir. Sözelimi Fransa’da yolların, şimendiferlerin, otomobillerin ve hatta köylerdeki telefon bağlantılarının muntazam olması sebebiyle hırsızlık olaylarının olmayacağını; Osmanlı’da ise sürülerle hayvanların gasp edilmesiyle beraber köylülerin mağdur vaziyete düştüklerini belirtmiştir. Bu suçun işlenmesi halinde cezasının cünha olarak değil kürek cezası olarak değerlendirilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Adliye Nazırı Necmeddin Molla Efendi ise cevaben bir cürme verilen cezayı teşdit etmenin cürmün işlenmesinin önüne geçmek adına faydalı olmayacağını beyan etmiştir. Adliye Nazırı, cürme nispetle tayin edilen cezanın fazla olması durumunda Mahkeme Heyeti’nin mücrimin lehine karar verip beraat edilebileceğini anlatarak sözlerine açıklık getirmiştir. Bu noktada İbrahim Efendi, “*Mademki bir cürme karşı şiddetli ceza o cürmü men’ edemiyor, iptida idamı kaldıralım, sonra kürek cezasını kaldıralım; çünkü*

⁴²⁴ MMZC., D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 84, (20 Nisan 1911), s.480.

şiddetlidir.” diyerek tepki göstermiştir. İpek Mebusu köylülere, vatana iyilik ve hizmet edilmek amaçlanıyorsa hayvan gaspı için kürek cezasının konulmasının önemli olduğunu söyleyip teklifini yinelemiştir⁴²⁵.

Karahisar-ı Şarkî Mebusu Mustafa Hayri Efendi, sirkat meselesinde cezanın fiilin vukuunu önlemeye yetecek derecede caydırıcı olmadığını dile getirmiştir. Misal olarak, hırsızın bir sene hapis cezasını çektikten sonra yeniden hırsızlık yapmaya koyulduğu söylemiştir. Bu nedenle ya hapsin şahsa göre ya da bir seneden üç seneye kadar o kişinin sürgün edilmesi cezasının yürürlüğe konulmasını önermiştir. Karahisar-ı Şarkî Mebusu, “*Devr-i Sabıkta bu hırsızlık, ziyadesiyle tekessür ederek, başka türlü önünü alamadılar. Bazı işgüzar Valiler, bu hırsızlardan bazılarını diğer vilayetlere nehy ettiklerinden dolayı, bütün bütün o vilayette hırsızlığın arkasını aldı.*” diyerek teklifini açıklamaya gayret etmiştir. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi ise şahsa göre cezanın olmayacağını, cezanın meseleye göre uygulanacağını aksi halde adaletin tesis edilemeyeceğini söyleyerek itiraz etmiştir. Mustafa Hayri Efendi ise her zaman cezanın şahsa göre verildiğini anlattıktan sonra sirkat eyleminin ona göre üç sebepten kaynaklandığını açıklamıştır: Birinci sebebin garaz-ı şahsi olduğunu söyleyen Hayri Efendi, köylünün malını devletin tazmin ederek mağdura yardım edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Hayvan gaspının önünü alabilmek amacıyla ikinci olarak köylülerin hayvanlarını dağa, bayıra başıboş salıvermesinin cezalandırılması gerektiği değerlendirilmesinde bulunurken; üçüncü olarak köylerde ahalinin nefretini kazanmış ve hakkında olumsuz kanaatin hâkim olduğu kişilerin cezalandırılmasının lüzumuna işaret etmiştir. Aksi halde hırsızlığın önünün alınamayacağı uyarısında bulunarak takririnin kabulünü teklif etmiştir⁴²⁶.

Çankırı Mebusu Behçet Bey, memlekette gasp hadisesinin çoğaldığını, hayvan sirkatinin de en önemli toplumsal meselelerden birisi olarak sosyal yaşamı

⁴²⁵ MMZC., D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 84, (20 Nisan 1911), s. 480-481.

⁴²⁶ MMZC., D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 84, (20 Nisan 1911), s. 482-483.

etkilediğini söyleyerek konuşmasına başlamıştır⁴²⁷. 224. maddenin tadili ile hayvan sirkatinin önünün alınamayacağını belirten Behçet Bey, Nazır Bey'in kanunla ilgili cezayı artırarak yaptığı değişikliğin hayvan hırsızlığına engel olamayacağını beyan etmiştir. Bu hadiseyi çözüme kavuşturmak amacıyla memleket genelinde sirkatin çoğalma sebebini anlamanın ve meselenin çözümüne uygun maddelerin yürürlüğe konulmasının önemli olduğunu açıklamıştır. Ardından hayvan sirkatinin sebepleri olarak gördüğü sorunları sıralamıştır. “... *şu hayvan hırsızlığının tekessürüne sebep, memurinin ahvalidir.*” şeklinde dile getirdiği memurların suiistimallerinin önemli payı olduğunu aktaran Behçet Bey, mağdur olan köylülerin mahkemeye gittiklerinde netice elde edemeden geri döndüklerini söylemiştir. Bununla beraber “*Fakat, bir diğer sebebi de yine Mehakimin icrasında bulunması lazım gelen heyet-i idaredir ki, jandarmalar, polisler, valiler, mutasarrıflar, kaymakamlardır.*” sözleriyle hükm-ü kanunun uygulanmasıyla vazifeli devlet memurlarının da meselenin büyümesine sebep olduklarını ifade etmiştir. Hayvan sirkatinin önünü almak için Hükümetin hayvan hırsızlığını haber alır almaz harekete geçip suçluyu yakalayıp mahkemeye sevk etmesi ve ardından mahkemenin de suçluyu “*kanun tatbikiyle taht-ı hükme alması*” gerektiğini vurgulamıştır. Öte yandan 224. maddenin tadiliyle cezanın müddetinin arttırılmasını şiddetli bir yaptırım olarak gördüğünü, Memurin-i Mülkiye'nin vazifelerine ihtimam göstererek yapmalarıyla eskisi gibi 1 aydan 1 seneye kadar cezanın yeterli olacağını belirtmiştir. Halep Mebusu Artin Boşgezanyan Efendi de bu cezanın kâfi olacağını söyleyerek destek vermiştir. Bunun üzerine Adliye Nazırı Necmeddin Molla Efendi, Behçet Bey'in konuşmasına cevap vermek ve müzakere edilen maddeyi daha iyi açıklamak üzere söz almıştır. Nazır Bey, hayvan sirkatinin Şer'an yasaklanan sirkat-i adiyeden olan küçük sirkatler arasında yer aldığını ve fakat hırsızın cebir ve şiddet suretiyle başvurduğu hayvan sirkati meselesinin cinayete kadar varabileceğini belirtmiştir. Memalik-i Osmaniye'de ahalinin ihtiyaçlarını ve iâşelerini hayvanlarıyla “*tehvin ve teskin*” ettiği durumda, bir köylünün hayvanlarından mahrum kalmasının o köylü için felaket olabileceğini hatırlatan Necmeddin Molla Efendi, bu sebeple cezayı arttırma lüzumu hissettiklerini

⁴²⁷ “*Hayvan sirkati meselesi hakikaten en mühim ahval-i içtimaiyyemizdendir.*”. Behçet Bey'in (Kengiri) Meclis konuşmasının tamamı için bkz. **MMZC.**, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 84, (20 Nisan 1911), s. 484-485.

anlatmıştır. Zira Ceza Muhakemeleri Usulü gereğince hırsız, bu eylemi ilk defa yapmış ve sabit bir ikametgâh sahibiyse cezasının da 2 seneden az olması halinde 5 gün sonra tahliye edilmektedir. Memleketin en büyük belası olarak tasavvur ettiğini ifade eden Adliye Nazırı Necmeddin Molla Efendi, hayvan sirkati meselesinde, cezanın 2 seneden fazla olması durumunda, mütecasirlerin tahliye imkanından istifade edemeyeceklerini kaydetmiştir. Diğer taraftan Gümüşhane Mebusu İbrahim Lütî Efendi'nin milyon çalanlarla bir kuzu çalana eşit ceza verilmesi yönünde yaptığı eleştirilere Adliye Nazırı, müstakil olarak tahfif-i cezayı ihtiva eden madde ilan edileceği bilgisini vermiştir. Bu müstakil madde ile gasp edilen hayvanın değerinin düşük olması, çalınan hayvanın iade edilmesi ve suçlunun ilk vukuatının olduğu durumlarda ceza indirimine gidileceğini izah etmiştir⁴²⁸.

29 Mayıs 1912 tarihinde Adliye Encümeni'nin Meclis'e sunduğu mazbatayla Ceza Kanunu'nun 230. maddesine ilave edilecek fıkra görüşmeleri başlamıştır. Bu fıkra “...*mâl-i mesrûku bilerek satın alanlar ve bilerek satanlar ve bey'ü-şirâsına vesâtet edenler*” ile ilgili ceza tayin edilen hükümleri ihtiva etmektedir. Kozan Mebusu Ali İlmi Efendi, bu maddenin memleketin asayışı ve emniyeti için önemli olduğunu belirtip maddede hayvan sirkatine ve mağdur olan köylülere fıkranın ilave edilmemiş olmasını eleştirmiştir. Memlekette şiddetle vuku bulan ve ahalinin hayvan sirkatinden son derece müteessir olduğunu anlatarak söze başlayan Sivas Mebusu Mustafa Ziya Efendi de söz konusu maddenin, cezaî yaptırım olarak yeterli olmadığı görüşünü paylaşmıştır. Bu konuşmalara karşılık Halep Mebusu Hamit Bey, hayvan gaspını şâyan-ı esef bir mesele olarak gördüğünü ifade etmekle birlikte, bahsedilen madde ile ilişkisinin bulunmadığı açıklamasını yapmıştır. 1911 tarihinde Ceza Kanunu'nun hayvan sirkatiyle ilgili olan maddesinde yapılan düzenleme ile, hırsızlar için ceza artışına gidildiğini hatırlatan Hamit Bey, “*Eğer umûr-u inzibâtiyyemiz hâl-i tekemmülde bulunsaydı, zannederim, hayvan sirkati bu kadar tekessür etmezdi.*” sözleriyle bu meselede istenilen başarının elde edilememesini, inzibatın beklenen dereceye ulaşamaması olarak değerlendirmiştir. Hamit Bey'in bu değerlendirmesine yanıt Kütahya Mebusu Nail Bey'den gelmiştir. Ona göre hayvan sirkati, zabitanın

⁴²⁸ MMZC., D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 84, (20 Nisan 1911), s. 484-486.

eksikliğinden meydana gelmemektedir; asıl sebep mahkemelerin bu meseleye ait evrakları uzun müddet sürüncemede bırakmasıdır. Nail Bey, hayvan hırsızlığı meselesiyle ilgilenecek hususi bir mahkeme kurulmasını ve burada da Kaymakam, Jandarma Komutanı, Polis Komiseri ve Belediye Reislerinin bulunmasını önermiştir. Bu gibi tedbirlerin hayvan hırsızlığının önlenmesi adına önemli olacağını savunmuştur. İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap ise Hamit Bey gibi, taşradan gelen mebusların şikayetlerine hak verdiğini ancak bu maddenin doğrudan hayvan gaspından müteşekkil olmadığını ifade etmiştir. “*Heyet-i Muhteremeye takdim olunan madde-i kanuniyye, alelittlak sirkate mütealliktir. Halbuki hayvan sirkati, alelumum sirkatlerin bir cüz’üdür.*” şeklinde yaptığı açıklamayla hayvan hırsızlığına ait olan endişeden dolayı kanun maddesini kendi bağlamından, ahenginden çıkarmanın doğru olmayacağı yönündeki kanaatini paylaşmıştır⁴²⁹.

Ancak Ceza Kanunu’nun hayvan sirkati ile ilgili maddenin yeni sirkat olaylarının yaşanmasının önüne geçmemiş ve mesele nihayet bulmamıştır. Osmanlı Hükûmeti, ahaliye büyük mağduriyet yaşatan bu sorunun çözümü için yeni tedbirler almak durumunda kalmıştır. Bu konuda Hükûmet, Dahiliye Nezareti’nin hazırladığı 16 Ağustos 1913 tarihli tezkireyi mütalaa edilip gerekli düzenlemelerin yapılmasını kararlaştırmıştır⁴³⁰. Osmanlı Devleti’nde çoğalan ve sosyal yaşamda pek çok müşkülata sebebiyet veren meselede Nezaretler arasında yapılan müzakerelerin ardından Ceza Kanunu’na eklenmek üzere yeni bir madde ilavesi yapılmıştır. Hayvan sirkatinin önlenmesi hakkındaki kanuna eklenmek üzere, II. Meşrutiyet Döneminde hazırlanan en kapsamlı çalışmalarından biri olan kanun maddesi Vükela Heyeti tarafından kaleme alınmıştır;

“*Hayvan sirkatinin men’i hakkında âhiren neşr olunan kânun-u muvakkata lâhik olacak hükümlerin derhâl icrâsını temin edecek bir fıkra ilavesi hakkında Dâhiliye ve bil-muhâbere Âdliye Nezâretinden gelen tezkireler âcizânemizden lede’l kırâe Âdliye Nezâretinin tezkire-i*

⁴²⁹ MMZC., D. II, C. I, İ.S. I, Oturum 8, (29 Mayıs 1912), s. 122-129.

⁴³⁰ Sadâret’ten Adliye Nezareti’ne Gönderilen 18 Ağustos 1913 tarihli Tezkire; BOA. BEO. No: 4206/315392.

*cevabiyesinden dermiyân olduğu üzere hayvan sirkatinin men'i gibi mühim bir meselenin temin-i husûlû maksadıyla mevki-i icrâyâ vaz' olunan kânûnun ihtiva ettiği ahkâm-ı cezâîyenin tesrî' tatbikinden muntazır olan fevâid-i âmme bu bâbdaki hükümlerin kesb-i kati'yyet etmesine intizâren tehir icrasıyla haleldâr edilmek üzere salîf-ül beyan kânun-u muvakkate “**on yedinci madde mucibince itâ olunan hükümlerden gıyâbî olanlar hakkında ahkâm-ı umûmîyeye tevfikân îtiraz ve vicahen sâdır olanlar aleyhinde de istinaf ve temyiz davası olunabilir ancak bu hükümlerin iktisab-ı kati'yyet etmesine intizâr olunmaksızın derhâl icrâ olunur**” yoluyla bir madde ilavesi bil-tensîb bu bâbda tanzim olunan madde-i müzeyyel layihasının Meclis-i Umûmînin ictimâ'nda esasıyla birlikte kânûniyeti teklif olunmak üzere muvakkaten mevki'-i icraya vaz'ı bil-tezekkür mezkûr tezkireler layiha-i kânûni ile arz ve takdim olmağla kât'i ahvâlde emr-ü ferman hazret-i veliyyül emr efendinindir.”⁴³¹.*

Meclis-i Mahsus'un aldığı bu karar ile ilgili bir değerlendirme yapmak gerekirse toplumdaki önemli meselelerden birisi olan hayvan gaspı suçunun engellenmesi ve caydırıcı hale getirilmesine yönelik mühim adımlardan birisi olmuştur. II. Meşrutiyet Döneminde çokça şikâyet edilen ve çatışmalara sebebiyet veren hayvan gaspı meselesi gerçekten Devleti uğraştıran meselelerin başında gelmektedir. Osmanlı Hükûmeti Ceza Kanunu'na ilaveler yaparak gaspı engellemeye çalışmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki, hayvan sirkati memleketin genelini ilgilendiren toplumsal bir problemdir. Bu sebeple toplumun tüm kesimini ilgilendiren meselenin yalnızca Kürt ve Ermeni tebaa arasında yaşandığını söylemek doğru olmayacaktır.

5.5. Devlet Memurlarının Suiistimalleri ve Eksiklikleri

II. Meşrutiyet'in ilanından sonrasın ülkedeki tüm kesimler tarafından sosyal, idari, iktisadi ve askeri sahalarda beklenen düzenlemelerin yetersiz kalması bilhassa

⁴³¹ BOA, İ. MMS. No: 171/13 Lef 6. (26 Eylül 1329 - 8 Zilkade 1331 - 9 Ekim 1913). Meclis-i Mahsus'da yapılan görüşme sonrasında yapılan kanun değişikliğine imza atan kişiler şu isimler olmuştur; Sadrazam ve Hariciye Nazırı Mehmed Said Paşa, Şeyhülislam Mehmet Esat, Harbiye Nazırı Ahmet İzzet, Dahiliye Nazırı Talat, Bahriye Nazırı Mahmud, Şura-yı Devlet Reisi Halil Bey, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maliye Nazırı Rifat Bey, Nafia Nazırı Osman Niyazi Paşa, Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman El-Bustânî Efendi Maarif Nazırı Şükrü Bey.

Ermeni mebuslar tarafından Meclis'te sıkça dile getirilmiştir. Doğu Anadolu'da gayrimüslim tebaanın en çok şikâyet ettikleri anlaşmazlıklardan birisi de bölgede görevlendirilmiş olan memurların memuriyetlerine ait vazifelerini suiistimal ederek kanun ve nizamın tayin ettiği ahvali terk etmeleri neticesinde meydana geldiği belirtilen problemlerdir. Bölgede Müslim – gayrimüslim bütün unsurları ilgilendiren bu mesele, sosyal barış ortamının sağlanması ve sükûnun kalıcı surette tesis edilmesi açısından büyük önem arz etmiştir. Ermeniler ve Kürtler arasında devam etmekte olan anlaşmazlık mevzularının tam olarak çözümlenememesi Ermeni murahhaslar ile mahallî yöneticilerin karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Ermeniler, Kürt aşiretlerinin bir suç işlemeleri halinde devlet görevlileri tarafından korunduğunu, haklarında hiçbir işlem yapılmadan serbest bırakıldıklarını ve mahalli memurların vazifelerini keyfi muameleyle ifa ettiklerini öne sürmüşlerdir. Bu yüzden Hükûmete yaptıkları şikayetlerde bu meselenin öneminde çokça vurgu yapmışlardır;

“Valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların ve mecâlis ve mehâkim-i rüesa ve azasının ve memûrîn-i saîrenin ekseriyesi mütegallice-i mahalliyyenin taht-ı nüfûz ve tesirinde bulunarak bunların vasıta-i zulmü olmakda. Hatta memurîn-i mahalliyyenin bir kısm-ı mühimî dahi mezkûr mütegallice meyanında intihâb edilmektedir. Aynı vilayâtda bazı mütegallice ahkam-ı siyasîyyesinden suret-i katiye-i mutlakada men' edilmesine rağmen ahaliden bir takım tekalif-i gayr-ı meşru'aya halen cebren ahz-u istifa eylemektedir.”⁴³².

Öte yandan bu mesele Mebusan Meclisi'nde de sıkça gündeme gelmiştir. Sözelimi, 8 Nisan 1911 tarihli oturumda Adliye ve Mezahip Nezareti bütçesi görüşmeleri sürerken mebuslar tarafından Adliye Teşkilatının memleketteki örgütlenmeleri ve Adliye memurlarının suiistimleri dile getirilmiştir. Meclis'te ilk sözü Çankırı Mebusu Mehmet Tevfik Efendi almıştır. Mehmet Tevfik Efendi, geçmişte Adliye Nezareti'nin teşkilattaki memur eksikliği sebebiyle diğer memuriyetlerden bazı kişilerin Adliye sınıfına alındığını, livalara gönderilen bu

⁴³² Ermeni Patrikhanesi tarafından Sadâret'e sunulan muhtıra için bkz. **BOA. BEO**, No. 3997/299747 Lef 3.

memurların acemilik çekmelerine rağmen fevkalade işler gördüklerini hatırlatmıştır. Ancak konuşmasında memleketin pek çok bölgesinin, Adliye Teşkilatı'na muhtaç durumda bulunduğunu da ilave etmiştir. Sivas Mebusu Mustafa Ziya Bey, Mehmet Tevfik Efendi'yi Mamuratülaziz ve Sivas Vilayeti örneğini vererek desteklemiştir. Zira Mamuratülaziz Vilayetinin civar vilayetlerle arasında 45 saat mesafe bulunmakta ve bu mesafede birçok aşiret ve kabile yaşamaktaydı. Sivas Mebusu, bölgede Hükümet namına yalnızca Kangal Kazası'nda bir kaymakam ve bir naibin olduğunu; fakat mahkemenin olmadığını vurgulamıştır. 230 ayrı köyü ihtiva eden bu kazada bazı köylerin merkez vilayete olan uzaklığının 28-30 saatlik mesafeyi bulduğunu, ahalinin hakaret ve darp davaları için dahi bu mesafeyi kat' etmeye mecbur kaldıklarını eklemiştir. Bu nedenle Mustafa Ziya Bey, Adliye Nazırından bu kazada mahkeme teşkil edilmesi yönünde taleplerini iletmiştir. Muş Mebusu İlyas Sami Bey ise idare-i sabık ile meşruti yönetim mukayesesini yaparak sözlerine başlamıştır. Muş Mebusu, devr-i sabıkda Doğu Anadolu'da jandarmaların bölge halkına zulmettiğini, adliye memurlarının ve diğer memurların rüşvet aldıklarını ve vazifelerini suiistimal ettiklerini ifade etmiştir. Ancak bu vaziyetin anayasal düzene yeniden geçilmesi sonucunda iffet ve istikamet sahibi memurların istihdam olunmasıyla durumun peyderpey önüne geçildiğini belirtmiştir. “...Teşkilât-ı Adliye, menba-ı şürûr ve şekavet olan cehaletin hüküm-fermâ bulunduğu Kürdistan cihetlerinde tatbik edildiği günden beri, bu gibi ahvâl tedricen zâyil olmaktadır.” sözleriyle yapılan iyileştirmelere teşekkürlerini sunduktan sonra İlyas Sami Bey, teşkilatın eksik yönlerini “...Vasi ve Umûr-u Adliyesi kesir olan kazalarda, bir an evvel Teşkilat-ı Adliye'nin icrası ile suistimalâtın efkârı umumîyyeyi me'yus eden fena ahvalden, o havalinin kurtarılmasını temenni ederim.” Sözleriyle dile getirmiştir⁴³³.

Adliye Teşkilatı'ndaki memurların 'idare-i sabık'da rüşvet aldıkları ve yaptıkları suiistimallerle adeta vatani tahrip eder dereceye getirdikleri yönünde yapılan eleştirilere yanıt Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi'den gelmiştir. Her memurun içerisinde fenaların da olabileceğine dikkat çeken Kastamonu Mebusu,

⁴³³ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 75, 26 Mart 1327 (8 Nisan 1911), s. 121-123.

milletin Adliye Teşkilatında yer alan hademesinden Nâzır Bey'ine kadar tüm memurlarına “*ümid-i istikbalini*” bağladığı, bu nedenle mebusların ihtiyatla konuşması gerektiğini belirtmiştir. Ahmet Mahir Efendi, “*Ahvâl-i milliyemiz âdab-ı umumiyemiz, mecâlis ve mahâfilin teşkili ile ıslâh olunamaz. İnsanları ıslâh etmelidir. İnsanları ıslâh etmedikçe mahâfil tanzîminden, mehâkim teşkîlinden bir maksat hâsıl olamaz.*” Diyerek asıl olanın ahlaklı, merhametli ve kanunlara riayet eden insanların seçilerek mevk-i memuriyete getirilmesi olduğunu söylemiştir. Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi ise kürsüye gelen her mebusun seçildikleri bölgeye Adliye Teşkilatı yapılması hususundaki mütalaalarına yanıt vermiştir. Abdülaziz Mecdi Efendi, pek çok bölgede Teşkilat-ı Adliye'ye duyulan ihtiyacın inkâr olunamayacağını fakat Bütçe Encümeninin kabul ettiği 15 bin lira ile her bölgede teşkilatın vücuda getirilemeyeceğini izah etmiştir. Sivas Mebusu Şükrü Efendi'nin önerisi ise hiç olmayan yerlere öncelik verilmesi şeklinde olmuştur⁴³⁴.

Adliye Nazırı Necmeddin Molla Efendi, Meclis'te mebusların konuşmasının ardından söz alarak Adliye Teşkilatı, memur eksikliği ve bütçeye dair açıklama yapmaya başlamıştır. Nazır Bey, öncelikle teşkilatın tüm ülkede örgütlenmesi için, değil 15 bin lira, 100 bin liranın dahi yetersiz kalacağını açıklayarak Adliye Nezareti'nde görev yapacak memurların istihdamı konusunda yaşanan sıkıntılara dikkat çekmiştir. Necmettin Molla Efendi Osmanlı Hükümeti'nin, memlekette henüz mahkeme icra kılınmayan yerlerde teşkilat yapılması için gereken 5-600 bin lirayı temin etmesi halinde bile, vazifesini hakkıyla ifa edecek hakimleri ve memurları bir anda bulunabilmesinin mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Adliye Teşkilatı'nın gelişiminin bir süreç istemesi sebebiyle de mebusların itidalli davranarak beklmeleri gerektiğini açıklamıştır. Hükümetin bu sene bazı mahallerde ivedilikle Teşkilat-ı Adliye'nin yapması gerektiğini, bu vilayetlerin tercihen Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum Vilayetleri dahilinde bazı mahalleler ve Havran Sancağı ve bu sancağa bağlı yerler olduğunu ilave etmiştir. Bunun üzerine Konya Mebusu Zeynelabidin Efendi, Adliye Nazırı'na tercihin nedenini sormuştur. Necmeddin Molla Efendi ise bu vilayetlerde teşkilatın yeterli hizmeti verememesi, nahiyelerin kazalara, kazaların

⁴³⁴ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 75, 26 Mart 1327 (8 Nisan 1911), s. 123-124.

livalara, livaların da vilayetlere fevkalade uzak olması ve halkın mahkemelere ulaşım sıkıntısı yaşamaları gibi nedenlerin oluşturduğu ahval dolayısıyla bu yerleri öncelediklerini ifade etmiştir. Bununla beraber, yapılması düşünülen teşkilattan artacak para ile diğer bölgelerde de teşkilat yapımına devam edileceğini belirtmiştir⁴³⁵.

Adliye Nazırına konuşmasına ilk itiraz edenlerden birisi İpek Mebusu İbrahim Efendi olmuştur. İbrahim Efendi, müstehzi bir şekilde Nazır Bey'e teşekkürler etmiştir. *“Hakikaten memleketimizde hâkim yetiştirmedikçe mahkeme teşkîl etmek, ahaliyi zulme mahkûm etmek demektir. Bir memlekette muktedir, müstakim hâkimler yetişmedikçe, o memleketin inzibatı, maârifi ikmal edilmedikçe, o memlekette maârif ilerlemedikçe adliye teşkilâtı yapmak, bu ahaliyi eski âdetinden başka bir hale ifrağ etmek, onları zulme mahkûm etmek demektir.”* sözleriyle memlekette önceliğin eğitime verilmesi gerektiğini söylemiştir. İpek Mebusu, konuşmasını daha da ileri götürerek mebus olarak seçildiği bölgede ne kadar Teşkilat-ı Adliye varsa hepsinin lağvedilmesini ancak buna karşılık aynı yerde mektep teşkil edilmesini talep etmiştir. Mehmet Ali Bey (Canik Mebusu), bu esnada ahalinin bahsettiği kadar cahil olup olmadığını sormuştur. İbrahim Efendi de cevaben *“Ahali o kadar cahildir ki, bir celp geldiği zamanda o kâğıt celp midir, ihzar müzekkeresi midir şâhit celbi için müdür, daha onu anlayamıyor... Adalet maârif ile olacak: Ahali okumalı, öğrenmeli, yazmalı.”* Diyerek maarif teşkilatlanmasında hükümetin eksik kaldığını beyan etmiştir. Konuşmasının devamında İstanbul'da hakkıyla hukuka vakıf olan hâkimlerin sayısının az olduğundan ve taşraya gönderilen adliye memurlarının bilgisizliğinden yakınmıştır. Diğer taraftan hükümetin bütçe açığını 5-6 milyon liraya çıkartarak mali durumu zor duruma soktukları eleştirisini yöneltmiştir. Muş Mebusu Keygam Efendi de İbrahim Efendi gibi Adliye Nazırın hedef alan konuşma yapmıştır. Adaleti sağlamanın yalnızca teşkilat teşekkülünden ibaret olmadığını belirttiği konuşmasında vazifesini suiistimal eden memurlara ve mahkemelerde sosyal eşitliğin yoksunluğuna dikkat çekmiştir. Zira Keygam Efendi'ye göre bir sorun yaşandığında Mülkiye memurlarına ve jandarma teşkilatına

⁴³⁵ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 75, 26 Mart 1327 (8 Nisan 1911), s. 125.

şikâyet etmesine rağmen netice elde edilememekte ve hatta eşkıyaları doğrudan ahalinin Hükümete teslim ettiği durumlarda mahkemenin tahliye vermesi sebebiyle bölgede sükûn sağlanamamaktaydı. Adliye Nazırı Necmeddin Molla tüm eleştirilere şu karşılığı vermiştir: “Efendiler, teşkilat-ı adliye icra kılınan yerlerde, neticeten bir tekemmül husule getirildiğini bendeniz iddia edemem; fakat bir şeyin iyi veya fena olduğunu muhakeme etmek için bir nisbet kaidesini nazar-ı dikkate alarak düşünmek lâzım gelir.”. Necmeddin Molla Bey, bu sözleriyle teşkilat icra kılınan yerlerdeki ahvalin teşkilattan evvelki durumlarının göz önünde bulundurulması ve ona göre değerlendirme yapılmasını rica etmiştir⁴³⁶.

11 Nisan 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan’da, merkeze uzak bölgelerde yeterli ve kabiliyet sahibi memurların görevlendirilmesinde yaşanan sıkıntılar dile getirilmiştir. Kütahya Mebusu Cemal Bey, bu hususta meşrutiyetten önce memurların rastgele uzak memleketlere tayin edildiklerini, iltimas sağlayamayan ama liyakat sahibi memurların merkezden uzak bir beldeye atanıp orada unutulduğunu ve bu halin memurlar için mağduriyet yarattığını ifade etmiştir. Benzer düşünceleri paylaşan Selanik Mebusu Artas Yorgaki Efendi’ye göre merkeze uzak olan vilayetler, adaletten istifade edilemeyen ve asayişin sağlanamadığı beldeler olmuşlardır. Artas Yorgaki Efendi, bu durumun nedenini söz konusu bölgelere gönderilen memurların aczi ve ümitsizliği olarak değerlendirmiştir. Ona göre memurlar, bir bölgeye gönderilirken yalnızca merkeze olan uzaklığı dikkate alınmamalı; aynı zamanda o mahallin sıcak-soğuk olması ve pahalılık durumu da göz önünde tutulmalıdır. Zira o memleketlerde adalet ve asayişe hizmet etmek, oralarda iyi memurlar bulundurmakla hâsıl olabilecektir. Bu nedenle Fizan ve Musul gibi vilayetlere gönderilecek memurların imtiyazlarının arttırılması, yönetim kolaylığı sağlanabilmesi açısından Erzurum, Priştine ve Debre gibi vilayetlerin ikiye taksim edilmesi ve nispeten sıcaklığı veyahut soğuğu az olan yerlerde vazife yapacaklara ise ikinci derecede imtiyaz verilmesi yönündeki kanaatini beyan etmiştir⁴³⁷.

⁴³⁶ MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 75, 26 Mart 1327 (8 Nisan 1911), s. 127-130.

⁴³⁷ Artas Yorgaki Efendi mevcut atamaların memurlar arasında ihtilaf yarattığını şu sözlerle vurgulamıştır: “Dostlarım, vasıtam var, Gelibolu’ya, Midilli’ye gönderirler, vasıtası olmayı yine aynı maaşla Fizan’a, bilmem nereye gönderilirler; bu nasıl olur? Bu suretle memurlar beyninde

Memlekette Sibirya havalisi gibi soğuk ve şedit iklimlerin olmadığını Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerini örnek göstererek veren Kütahya Mebusu Cemal Bey, bu vilayetlerin memurlarının Fizan ve Yemen’de bulunanlara göre daha iyi şartlara sahip olduğunu ve hatta Van ve Bitlis’te bulunan kazaların çoğunlukla birinci sınıf olduklarını belirtmiştir. Cemal Bey’e itiraz sesleri Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi ve Bağdat Mebusu Sason Efendi’den yükselmiştir. Varteks Efendi, *“Eğer, Erzurum, Bitlis ve Van cihetlerine giden memurların listesini alırsanız göreceksiniz ki, oraya vasıl olduğundan 3-5 ay sonra mutlaka bir mezûniyet veyahut bir rapor ile İstanbul’a gelir ve buradan bir vasıta ile mutlaka başka bir yere tayin olunur. Bu sebepten Erzurum’un, Bitlis’in ve Van’ın ne adliye de olan âzâ ve reisleri tekmîl bulunabilir ve ne de jandarma memurları tekmîl bulunur, ne askerî memurları tekmîl bulunur. Velhasıl, hiçbir memurin kendi yerlerinde bulunmazlar. Demek isterim ki sıcak memleketlerde olan hal, aynı vakitte soğuk memleketler için de caridir.”* sözleriyle yanıt vermiştir. Bu noktada hükümete düşen görevin müşkül olan mevkilere yapılacak tayinlere memurları sıra ile vazife görmeye mecbur etmeli düşüncesini paylaşmıştır. Diğer taraftan kabiliyet sahibi ve muktedir memurların asayişin ve adaletin eksik olduğu uzak bölgelere gönderilmesinin başlı başına yeterli olmadığını kaydeden Abdülkadir Cami Bey (Fizan Mebusu), vazifesinde yetkin olan memurların, bulundukları bölgedeki ahalinin ahlak ve geleneklerini öğrenmelerini ve uzun süre burada hizmet vermelerini sürdürmek için birtakım şartlar oluşturulmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır. Taşranın en problemli meselelerinden birisi olan memurların suiistimalleri bahsinde Malatya Mebusu Mehmet Tevfik Efendi ise, memurlarının önemi ve devlet ile ahali arasındaki köprü konumunda bulunmalarını aynı oturumda şu sözlerle dile getirmiştir: *“... milleti devletten soğutan memurdur. Ahaliyi ısındıran yine memurdur. Bu hikmete riayet etmek lazımdır.”*⁴³⁸.

husumet peyda olur. Şimdi eğer biz istersek müsavat teşkil edelim...” MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 77, 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911), s. 214-215.

⁴³⁸ *MMZC, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 77, 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911), s. 216-218.*

Meclis-i Mebusan'ın 8 Mayıs 1911 tarihli oturumunda Defter-i Hâkanî Nezâreti bütçe görüşmesi sırasında, Ermeni tebaanın mütemadiyen şikâyet ettikleri mesele olan arazi anlaşmazlıklarının çözümünün önündeki engellerden birisi olarak, hükümetin tayin ettiği memurların görevlerini kötüye kullanmaları ve gerekli tedbirleri almak noktasında hükümetin eksik kaldığı değerlendirilmiştir. Özellikle Muş Mebusu Keygam Efendi'nin hükümete yönelttiği sert eleştiriler meclis kürsüsünde yankılanmıştır. Ermeni mebus, taşrada ahalinin hukukunu Defterhanelerin muhafaza ettiğini fakat suiistimallerin devam etmekte olduğunu söyleyerek sözlerine başlamıştır. Memleketin her tarafında ihtilafı arazi davalarının olduğunu, bir tarlaya ait beş, altı tapu senedinin bulunduğunu ve bu davaların önünün alınamadığını ilave etmiştir. Ardından muhacirlerin iskân edilirken kadim ve fakir ahalinin elinden arazileri cebren alınarak tapuların başkaları üzerine kaydedildiğini öne sürmüştür. Muş Mebusu, bu işlemin kanunsuzca Defterhane memurları vasıtasıyla yapılmakta olduğunu iddia etmiştir. Keygam Efendi, konuşmasının sonunda yalnız Ermeni milletini değil bir arada yaşadıkları Kürtlerin de haklarını gözeten bir sualle Nazır Bey'den cevap beklemiştir: “...*Bitlis Valisinin bir raporu vardır, gördüm ki, on üç pare köy Kürt ve Ermeni fukara ahalisi elinde bulunduğu vakit 1 milyon 500 bin kuruş kıymet-i asliye tayin olunmuş, sonra, nasıl olmuş ise ağanın birisi bunları almış. 300.000 bin kuruş vermiştir.*”⁴³⁹.

Taşradaki Defter-i Hakanî memurlarının cahil olduğunu ve bölge halkının işlerinin görülememesi sebebiyle haftalarca beklediklerini iddia eden Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi, iş bilmeyen memurların Evkaf Nezareti'nin yapacağı mektepte bir program dahilinde eğitim almalarının sonrasında tayin edilmelerinin gerekliliğine işaret etmiştir. “*Böyle olmazsa bu memurlardan kat'iyen faide yoktur. Zira, bazı memurlar zavallı milleti mütemadiyen eziyor.*” Sözleriyle devam ettiği konuşmasına meclisten itiraz sesleri yükselmiştir. İsmail Mahir Efendi'ye yönelik olarak “*Yok, öyle değil*” seslerinin arasından Kastamonu Mebusu, ahalinin altı saat mesafe olan yerlerden gelip üç gün memurun kapısının önünde oturduğunu, bu duruma sebep olan memurların artık o bölgede durdurulamaması gerektiğini ifade

⁴³⁹ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 93, 25 Nisan 1327 (8 Mayıs 1911), s. 278.

etmiştir. Hemen ardından söz alan Diyarbekir Mebusu Fevzi Bey, konuşulanların oldukça mübalağalı olduğu değerlendirmesini yapmıştır. Defter-i Hakanî Nazırı Mahmut Esad Efendi, söz alan mebusların konuşmasının ardından kürsüye gelerek konuşma yapmıştır. Keygam Efendi ve İsmail Mahir Efendi'nin sözünü ettiği taşradaki arazi muamelatı usulsüzlükleri ve memurin suiistimalleri hususunda açıklama yapan Defter-i Hakanî Nazırı, bu meselenin karmaşık bir vaziyette olduğunu inkâr etmediğini belirtmiştir. Devlet memurları için Tensikat Komisyonu vasıtasıyla ıslahat yapılırsa dahi neticesinde bütün memurların muktedir olduklarını iddia edemeyeceğini fakat hepsinin cahil oldukları yönündeki suçlamayı kabul etmediğini vurgulamıştır. Zira Mahmut Esad Efendi'ye göre “...içlerinde hakikaten *Nezaretin iftihar edeceği birtakım memurlar vardır.*” ve bu nedenle “*onların iffet ve istikametlerini muhafaza etmek*” gereklidir. Diğer taraftan hazırladıkları Emval-i Gayri-menkule Kanunu ve Tahrir-i Umumî Kanunu, kabul edilip yürürlüğe girerse ahali arasında ihtilafâtın ve münâzaâtın bertaraf edileceği kanaatini paylaşmıştır. Keygam Efendi ise, mülkü gasp olunan ahaliyi yeniden hatırlatmıştır. Bu noktada Meclis Reisi “*Zât-ı âliniz bir takrir yazın, Nezarete havale edelim.*” Sözleriyle müdahil olmuştur. Mahmut Esad Efendi, Reisi destekleyerek Nezarete müracaat edilmesi halinde icabına bakılacağını temin etmiştir⁴⁴⁰.

Meclis kürsüsünde memurların yaptıkları suiistimaller kadar vazifesinde muktedir olan memurların hakları da dile getirilmiştir. Ohannes Varteks Efendi, Meclis-i Mebusan'ın 16 Mayıs 1911 tarihli oturumunda hükümetin sabit bir program takip ederek hareket etmesinin önemine vurgu yapmıştır. Zira Erzurum Mebusuna göre hükümet, “*memleket için faide-i bahş addettiği bir siyaset takip ederken, birdenbire o siyaseti değiştiriyor.*” Ve dolayısıyla ilk atılan adımdan fayda sağlanamıyor. Varteks Efendi'nin açıklama gayretinde olduğu konu, Osmanlı Hükümetinin görevlendirdiği memurların idaresinde bulunan ancak imtiyaz elde edemeyen grupların, devlet memurlarının görevden alınmalarına ya da başka bölgeye tayin edilmelerine sebep olmalarıdır. Ahalinin memnun olduğu valilerin, mutasarrıfların ve kaymakamların azli veya tebdili durumunun, hükümetin sabit

⁴⁴⁰ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 93, (8 Mayıs 1911), s. 280-282.

program takip edememesine, istikrarlı hareket edememesine neden olduğunu ifade eden Varteks Efendi, memleketin ahvaline vakıf olan kabiliyet sahibi memurların mevkilerini muhafaza etmenin elzem olduğunu belirtmiştir⁴⁴¹.

Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, memuriyet için hangi şartlara haiz olmak gerektiğinin açık olmadığını ifade etmiştir. Diğer taraftan ahalinin “*anâsır-ı muhtelif*e’den” de memurların tayin edilmesi yönündeki isteğini dile getirmiştir. Yorgo Boşo Efendi, öteden beri Türklerin memuriyet mesleğiyle iştigal ettiklerini ve bu sayede geçim sağladıklarını eklemiştir. Hemen ardından söz alan Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, nüfusa nispetle Türk olan memurların yüzde iki oranında bile olmadığı hatta Rumlarla karşılaştırıldığında Türk unsurlarından ziraat yaparak geçinenlerin daha fazla olduğunu hatırlatmıştır. Sर्फice Mebusu ise cevaben, kendisine memuriyet için müracaat eden Rumları, mevcut temayülden dolayı ticarete, sanata ve ziraata yönlendirdiğini; fakat memuriyet mesleğine teşvik etmediğini açıklamıştır⁴⁴².

Mebusan Meclisi’nde Defter-i Hâkanî memurları bahsi genellikle bütçe görüşmeleri esnasında veya Defteri Hâkanî Nezareti ile ilgili bir düzenleme yapılacağı vakit gündeme gelmiştir. 11 Temmuz 1912 tarihinde “1328 yılı Defter-i Hâkanî Nezareti’nin Bütçesi” müzakere edilmeye başlandığında mebuslar, şikayetlerini dile getirip meselenin çözümü için öneriler sunmaya devam etmiştir. İzmir Mebusu Vahan Badizbanyan Efendi, arazi ve tapu işlerinde kayıtların muntazaman tutulmaması ve o kayıtları tutan memurların bir tasarruf senedini birden fazla kişiye vermesi sebebiyle hukuk-u umûmiyeye zarar vermekte olduğunu dile getirmiştir. Bu durumun sebebini tayin olunan memurların mütehassıs olmamalarına ve düşük maaş almalarından dolayı rüşvet alarak para kazanma yollarına tevessül etmelerine bağlamıştır. Mebusu olduğu İzmir Vilayetinde pek çok suiistimalin vuku bulduğuna vurgu yapan Badizbanyan Efendi, Anadolu cihetleriyle mukayese edildiğinde arazi ihtilaflarının yoğun bulunduğu vilayetlerde durumun daha kötü

⁴⁴¹ Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi’nin konuşması için bkz. **MMZC**, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 99, (16 Mayıs 1911), s. 560.

⁴⁴² **MMZC**, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 99, (16 Mayıs 1911), s. 566-577.

olduğu bilgisini vermiştir. Mevcut vaziyetin ıslah edilebilmesi ve suiistimallerin önünün alınabilmesi adına ilk olarak ahaliye, Defter-i Hâkanî tarafından düzenlenmiş tasarruf muamelatını gösteren defterlerin verilmesi önerisini sunmuştur. Diğer taraftan memurlara verilen 200-300 kuruşluk maaşın yeterli olmadığını, bu sebepten dolayı maaşlarına zam yapılarak rüşvet alımlarının önünün kesilmeye çalışmasını ve müfettişler vasıtasıyla memurların yaptıkları muamelelerin sıklıkla kontrol edilmesi gerektiğini belirtmiştir⁴⁴³.

Muş Mebusu Keygam Efendi, aynı oturumda Defter-i Hâkanî memurlarının suiistimallerini bir evvelki sene ısrarla gündeme taşıdığını hatırlatmıştır. Taşrada yetimlere, fakir ahaliye ve gurbette bulunan tebaaya ait olan tapu senetlerinin memurlar tarafından başkası namına kayıt edilerek arazinin ve mülkün asıl sahiplerinin mağdur edildiğini ifade etmiştir. Keygam Efendi, sözlerini örneklerle destekleyerek devam etmiştir: *“Hasanova’da altmış kıt’a tarla hiç ferağ olunmayarak köyün ağasına verilmiş. Grup’ta iki köy emlâk ve arazisinde Kürt-Ermeni bulunuyor. Gerek Kürt ve gerek Ermenilerin arazisi Bitlis eşrafından birisine verilmiş idi. Hazbi Ermenilerinin evlerinin iki kıt’a çiftliği Zeylanî Kürtlere verilmiştir. Bu sû-i istimalat yalnız Devr-i Sabıkta olmuş olsaydı ne ise, şimdi de devam etmektedir.”*⁴⁴⁴. Muş mebusu verdiği bu örnekte, öteden beri şikâyet konusu olan suiistimler meselesinin, Meşrutiyet rejimiyle sona ermediğini belirtmesinin yanında bu durumun, yalnız Ermeni milletini değil bölgede beraber yaşadıkları Kürtleri de gadre uğrattığını vurgulamıştır. Ahalinin diğer şikâyetinin ise, hükümetin arazileri *“emlâk-ı mahlûle”* olarak kaydederek ahaliyi topraksız bırakması olduğunu belirten Muş Mebusu, bu durumun izahını Nezaretten rica etmiştir. Zira *“Köylülerin arazisi böyle zaptolunduğu gibi, çoğunun arazisi de mahlûl addedilmektedir. Esasen mahlûliyyet yok.”* diyerek Defter-i Hâkanî Nezareti’ne eleştiri yöneltmiştir. Meclis Reisi Halil Beyefendi ve Kâtip Feyzi Bey, Keygam Efendi’nin konuşmasındaki *“mahlûliyyet meselesi”*nin bütçe görüşmesiyle alakalı bir mevzu olmadığını, bu meseleyi Maliye Nezareti bütçe görüşmelerinde dile getirmesi gerektiği uyarısında

⁴⁴³ MMZC, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 31, (11 Temmuz 1912), s. 252-253.

⁴⁴⁴ MMZC, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 31, (11 Temmuz 1912), s. 254.

bulunmuştur. Muş Mebusu ise “...bunların Maliye’ye aidiyyeti yoktur. Bu muamelâtı idâre eden Defter-i Hâkanî memurlarıdır. Bu mahlûliyyet muamelâtının yolsuzluğu ne kadar sefaleti ne kadar mahrûmiyeti mucip olduğunu söylüyorum. Bu yüzden yüzlerce ağlayanlar, sızlayanlar vardır.” sözleriyle karşılık vermiştir. Keygam Efendi konuşmasına, Defter-i Hâkanî Nezareti’nin kanuna aykırı olan suiistimallere meydan vermemesi için çağrıda bulunarak son vermiştir⁴⁴⁵.

Mülkiyet ve tapu işlemlerinde çalışan memurların maaşlarına zam yapılmasını öneren Beyrut Mebusu Muharrem Misbah Efendi, emlak ve arazi meselesinin çözümü yolunda bu adımın atılmasının zaruri olduğunu vurgulamıştır. Sözgelimi, Tapu Dairesi Reisinin 200 kuruş maaşla istihdam edildiğini belirten Beyrut Mebusu, Nazır Bey’den ve Meclis-i Âli’den iyileştirme yapılması için girişimde bulunmalarını rica etmiştir. Halep Mebusu Mehmet Baha Bey, Tapu Reislerin maaşlarının 350 kuruşa arttırıldığını belirtince Misbah Efendi, müstehzi bir ifadeyle “*Maşallah maşallah! Daha ziyade olsun.*” şeklinde mukabele etmiştir. Diğer yandan, sözü edilen memurların çoğunluğunun cahil olduğunu, bu sebeple eğitim almalarının gerekli olduğunu ifade etmiştir⁴⁴⁶.

Defter-i Hâkanî Nâzırı Mahmut Esat Efendi, mebusların beyanları sonunda kürsüye çıkıp konuşmasını yapmıştır. Sözlerine meclis kürsüsünde sunulan önerilere ve eleştirilere hak verdiğini ifade ederek başlayan Mahmut Esat Efendi, şimdiye kadar söylenen ve düşünülen fikirlerin tamamının Defter-i Hâkanî Nezareti tarafından düşünülüp lâyiha haline getirildiğini açıklamıştır. Bununla birlikte, Defter-i Hâkanî Nâzırı, şimdiye kadar yaptıkları mesaide “*filliyyât ve tatbikât*” yönünde ilerleme kaydedemediklerini ve bu sebeple “...*kürsüde vuku’ bulan ifâdâtın kâffesini tasdik ederim.*” diyerek Nezaretin yapması gereken çok fazla icraat olduğunu itiraf etmiştir. Ancak diğer Nezaretlerin bütçesi her geçen yıl arttırılırken Defter-i Hâkanî Nezaretinin bütçesinin düşürülmesi sebebiyle lüzumu görülen düzenlemelerin yapılamadığını beyan etmiştir. Nazır Bey, Defter-i Hâkanî ıslahatı hakkında “*Islahat*

⁴⁴⁵ Muş Mebusu Keygam Efendi’nin konuşması için bkz. **MMZC**, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 31, (11 Temmuz 1912), s. 254-255.

⁴⁴⁶ **MMZC**, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 31 (11 Temmuz 1912), s. 255.

iki cihette vârid-i hatır olur. Birisi kavaninin ıslâhı, diğeri memurinin ıslâhı. Bendeniz zannediyorum ki, bu iki ciheti de nazar-ı itibara aldık.” diyerek yapılan reformları anlatmaya çalışmıştır. Ardından hukuk alanında yapılan düzenlemeleri sıralamıştır. Memurlar hususunda ise, yöneltilen eleştirilerden bir kısmını mübalağalı bulduğunu açıklamıştır. Ona göre her memurun görevini suiistimal ettiğini söylemek kadar hepsinin kabiliyet sahibi iyi memurlar olduğunu düşünmek de yanlıştır. Mahmut Esat Efendi, bu duruma binaen memurlarda tensikat yapıldığını ve iş bilmeyen fena memurların tasfiye edildiğini duyurmuştur. Ayrıca mebuslarca bahsedilen bir diğer husus olan memur maaşlarının düşüklüğü hakkında kendisinin de aynı kanaatte olduğunu fakat Nezaret olarak bütçenin yetersiz olduğunu savunmuştur. *“Şunu bilmelidir ki, memurlar ahalinin hademesidir; yani ahalinin hizmetine hasr-ı nefis eylemiştir. Bir kimse, bir iş için kendi nefisini hapsederse onu beslemek lâzımdır.”* cümlesiyle memurların maişetini sağlamanın önemine dikkat çeken Mahmut Esat Efendi, buna rağmen 350 kuruştan ziyade para veremeyeceklerini açıkça belirtmiştir. Öte yandan kürsüde sözü edilen müfettişler konusu için Esat Efendi, Meclis-i Mebusan’ın Defter-i Hâkanî bütçesinde yarı yarıya kesintiye gitmesinden sonra müfettişlerin kaldırıldığını söylemiştir. Bunun için müdürler ve memurları yevmiye ile teftişe göndermeyi çare olarak düşündüklerini beyan etmiştir⁴⁴⁷.

Öte yandan Osmanlı Hükûmetlerinin devlet memurları ile ilgili aldıkları tedbirler Ermeniler tarafından da olumlu karşılanmıştır. Ermeni toplumu, Meşrutiyet idaresiyle beraber bilhassa İTC politikaları sayesinde vilayet, sancak ve kaza idarelerinde Ermeni aleyhtarı devlet görevlilerinin değiştirilmesi ile daha rahat bir ortamda yaşamlarına devam etmişlerdir. Yeni idareyle birlikte Osmanlı Hükûmeti, Ermenilerin yoğun şikâyetle bulundukları yetkililer hakkında tahkikat yürütüp neticeye göre memurları görevlerinden azletmiştir. Sözelimi 1910 yılının sonlarında Erzurum, Bitlis, Van, Sivas ve Harput’taki valiler görevlerinden alınmıştır. Diğer taraftan, yoğun şikâyet ve protestolara rağmen azledilmeyip vazifelerine devam eden

⁴⁴⁷ Meclis-i Mebusan Zaptının 265. sayfasında Defteri Hâkanî Nazırı Mahmut Esat Efendi’nin ismi Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi ile karıştırılarak sehven “Trayan Esat Efendi” olarak yazılmıştır. **MMZC**, D. II, C. II, İ.S. I, Oturum 31, (11 Temmuz 1912), s. 263-268.

memurlar da olmuştur. Fakat genel anlamda, Ermeniler toprak meselesinin aksine İTC yönetiminin, devlet memurlarının azledilmesi, tebdili ve cezalandırılmaları hususunda gereken adımları atmaktan çekinmedikleri görüşünü paylaşmaktadırlar. Hatta bu sayede Meşrutiyet idaresini destekleyen, öteki gayrimüslim cemaatlerin de memnun olacakları ve adil yönetimi tesis edebilecek görevlilerin yükselmesinin sağlandığını savunmaktadırlar⁴⁴⁸.

Osmanlı Hükümeti, II. Meşrutiyet döneminde özellikle Doğu vilayetlerde gerçekleştirdiği ıslahat meselesini büyük itina ve ehemmiyet ile takip etmiştir. Hükümet ahalinin daha güzel idare edilebilmesi için millet farkı gözetmeksizin tüm tebaayı “*muhtaç-ı muavenet*” ve “*muhtaç-ı himayet*” olarak değerlendirmiştir. Bu sayede asayiş ve adalet konularında Kürtler, Ermeniler, Türkler ve Araplar için ayrı ayrı düşünmeye lüzum bırakmayacak surette hareket edilmiştir. Meşrutiyet rejiminin yeniden ilanı sonrasında memurlar eskiye kıyasla daha faal ve çalışkan bir seviyeye yükselmişlerdir. Osmanlı Hükümeti, mevcut olan memurlar arasında “*erbâb-ı liyakât ve iktidar*” sahibi olan memurları ayırıp asayişini temin etmeye çalışmıştır. Vilâyât-ı Şarkîye’de valiler, jandarma ve askeri kuvvetlerle eşkıyaları ölü veya diri olarak yakalayıp bölgenin huzur ve sükûnunu korumak için olağanüstü gayret sarf etmişlerdir. Bu durum memurların seviyelerinde meşrutiyet rejiminin ilanından itibaren ilerleme meydana geldiğini ortaya koymaktadır⁴⁴⁹.

5.6. Hamidiye Alaylarının Islah Edilmesi

Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Vilâyât-ı Şarkîye’de merkezi otoritenin tesisi, aşiretlerin askeri gücünden yararlanılması, aşiretlerin iskânı ve kontrol altında tutulması, bölgedeki Ermeni faaliyetlerini önlemek ve muhtemel dış tahriklere karşı Doğu Anadolu’yu elde tutmak maksadıyla teşkil edilmiştir⁴⁵⁰. II. Abdülhamid,

⁴⁴⁸ Dikran Mesrob Kaligian, **A.g.e.**, s. 310-311.

⁴⁴⁹ “Vilâyât-ı Şarkîye’de”, **Tanin**, 2 Temmuz 1913, s. 1, No: 1649.

⁴⁵⁰ Cezmi Eraslan, “Hamidiye Alayları” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 4, 1997, s. 462-464.; W.G. Elphinston, “The Kurdish Question”, **The Royal Institute of International Affairs**, Vol. 22, No: 1,

Hamidiye Alayları'nın teşkiliyle beraber İslam Birliği siyasetinden hareket ederek Batılı Devletlerin takip ettikleri sömürgeci anlayışa karşı koymayı ve Osmanlı içinde yaşayan mevcut Müslüman nüfusun Devlete olan bağlılıklarını artırmayı hedeflemiştir⁴⁵¹.

Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla Osmanlı'nın Doğu vilayetlerinde bulunan aşiretler yoğun ilgi göstererek birliklere dahil olmak için çalışmışlardır. Alaylara seçilen aşiretlerin zaman içinde toplam sayıları 65'e kadar ulaşmıştır. Bu aşiretler özellikle devlete sadık, itaatkâr ve Sünni ailelerden seçilmişlerdir⁴⁵². Kürtler arasından yalnızca Sünnilerin seçilmesi, oldukça dikkat çekicidir. Zira, Dersim'deki Alevi Aşiretler bütün çabalarına rağmen Hamidiye Alayları'na dahil olamamışlardır⁴⁵³. Hamidiye Alayları statüsü, aşiretler için çok büyük bir öneme haizdir. Bunun sebebi, nizamnâmenin Hamidiye'li Aşiretlere tanıdığı, vergiden ve nizamî orduda askerlik yapmaktan muafiyet, Halife nazarında itibar sahibi olma, maddi güç sahibi olma gibi imtiyazları beraberinde getirmesidir. Alaylara dahil olan aşiretler devletin tanıdığı yetki ve silah yardımı sayesinde Alay'a kabul edilmeyen diğer Kürt aşiretlerinden daha güçlü bir konuma gelmişlerdir⁴⁵⁴.

Hamidiye Alayları'na dahil olan bazı aşiret liderleri, komşuları ile mukayese edildikleri zaman normalde olduklarından daha güçlü bir konuma sahip olmuşlardır. Bir ağanın Hamidiye komutanlığına kabul edilmesi, aşiret içinde rakipleriyle aralarında yaşanan birçok ihtilafın bir anda onun lehine sonuçlanarak kapanmasına neden olmuştur. Üstelik Hamidiye komutanı, husumet yaşadığı düşmanları ile rakip

January 1946, s. 94.; Ali Karaca, "Hamidiye Süvari Alayları Hakkında Bazı Tesbitler (1890-1900)", **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1995, s. 309-318.

⁴⁵¹ Bu proje ile Hilafet makamında bulunan Sultan II. Abdülhamid, İslam Dünyasının lideri olarak Müslüman olan aşiretlerin Osmanlı'ya bağlılıklarını güçlendirmeyi amaçlamıştır. Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği politikaları hususunda tafsilatlı bilgi için ayrıca bkz. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti (1856-1908)**, Ötüken Yay., 3. Baskı, İstanbul 2019.

⁴⁵² Janet Klein, **Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 49.

⁴⁵³ Yalçın Çakmak, **Sultanın Kızılbaşları, II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti**, İletişim Yay., İstanbul 2019, s. 424-430.

⁴⁵⁴ Bayram Kodaman, **A.g.m.**, s. 448.

gördüğü aşiretler üzerine birlik sürebilecek güce sahip olmuştur⁴⁵⁵. Öyle ki, yerel idare dahi Hamidiye Alayı'nda bulunan aşiretleri Sultan ile özel bir ilişkiye sahip aşiretler olarak değerlendirdiği için yasal olarak yaptırımında bulunacakları zaman çekince göstermişlerdir. Böylece zaman içinde tedrici olarak daha da kuvvet kazanmışlardır⁴⁵⁶

Hamidiye Alayı bünyesindeki aşiretlerin elde ettikleri imtiyazlar, bölgedeki diğer aşiretlerin de Alaylara yazılma isteğini artırmıştır. Kızılbaş/Aleviler ve Alay dışı kalan diğer Kürt aşiretleri elde edilen avantajlar nedeniyle başvurularını sürdürmüşler ancak yine de bazı Kürt aşiretlerin ve Alevi/Kızılbaş aşiretlerin talepleri karşılık bulmamıştır. Bu dönemden sonra Hamidiye mensubu aşiretler ile Hamidiye dışında kalan aşiretler arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştır⁴⁵⁷.

Bölgede görev yapan konsolosların raporlardan Kürtler arasında artan çatışmaların çoğunun aşiretler arası olduğu anlaşılmaktadır. Aşiret Süvari Alayları'nın oluşturulması, Hamidiye'ye kabul edilmeyen aşiretler tarafından kıskançlıkla karşılanmış ve zaman içinde eski güç dengeleri değişmiştir. Bu çatışma ortamından hem Müslüman hem de Hristiyan köylüler zarar görmüşlerdir⁴⁵⁸. Hamidiye mensubu aileler, yıllar ilerledikçe arazi gaspı, talan, yağmagirlik, hayvan sirkati ve hatta cinayet gibi adi suçlarla anılmaya başlamıştır. Hamidiye Alaylarının liderleri ve komutası altında bulunan aşiret mensuplarının bu faaliyetlerinden dolayı, Kürtlerin ıslah edilemeyeceği ve bulundukları bölgede huzurun sağlanmasına katkı

⁴⁵⁵ Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s. 287.

⁴⁵⁶ Stephan Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", **Middle Eastern Studies**, C. 9, No: 2, Mayıs 1973, s. 147.

⁴⁵⁷ Yalçın Çakmak, **A.g.e.**, s. 426-427.

⁴⁵⁸ Stephan Duguid, **A.y.**; "Eskiden Ermenilerle kardeş gibi yaşırdık. Tek fark dinimizdi. Şimdi neden olduğunı bilmiyorum ama her zaman çekişiyoruz. Hata bizde mi? Hata Ermenilerde mi? Bilmiyorum, Vallahi bilmiyorum. Kürtler ve Ermeniler, hepimiz acı çekiyoruz. Askerler her gün gelip tavuklarımızı yiyor, adamlarımızı dövüyor, yirmi beş yıllık vergi borcu talep ediyorlar. Bu durum nasıl son bulacak? Hamidiye bizi soyuyor, Vali bizi soyuyor, Müdür bizi soyuyor. Ne yapacağız? Nasıl yaşayacağız?". Mark Sykes, **The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire**, Macmillan and Co., London 1915, s. 406.

sağlayamayacakları kanaati oluşmuştur. Dahası, Aşiret Alaylarının eylemleri düzenli ordudaki asker ve komutanları da olumsuz olarak etkilemeye başlamıştır⁴⁵⁹.

Osmanlı anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi, Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının bulunduğu vilayetlerdeki Müslüman ve gayrimüslim tebaa tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bölgedeki konsoloslar toplumda yaşanan genel sevinç ve memnuniyet halini rapor ederek her unsurun anayasal rejimden yana olduğunu bildirmişlerdir. Ancak kırsal kesimdeki nüfusa gelindiğinde meşruti idareyi olumlu bir gelişme olarak değerlendirenler kadar yeni idarenin, bölgede yaşanan sorunlara çözüm sağlayamayacağı düşüncesine sahip olanlar da olmuştur. Hamidiye reisleri ise anayasal düzeni olumsuz karşılamışlardır. Sultan II. Abdülhamid döneminde edindikleri politik güçleri, servetleri ve imtiyazlı konumlarını kaybedecekleri düşüncesiyle yeni idareye endişe ile yaklaşmışlardır⁴⁶⁰.

Hamidiye Alaylarına mensup olan ve merkezi hükümete meydan okuyacak kadar güçlenen aşiretler, Doğu'da görevli olan konsoloslar vasıtasıyla hükümet aleyhine destek toplamaya çalışmışlar ve bölgedeki asayiş için ciddi tehlike teşkil etmişlerdir. Meşrutiyet idaresiyle beraber bu aşiret reislerinin tutuklaması, kanun hakimiyetinin tesisi ve bölgede asayişin temin etme yolundaki kararlılığını göstermesi bakımından oldukça önemli bir adım olmuştur. Bunu, pek çok Kürt liderinin önceki yıllarda el koydukları Ermeni köylerinden çıkarılmaları izlemiştir. Ayrıca hükümet Milislerin bundan sonra Redif askeri olduklarını ve sivil suçlarda sivil mahkemelere, askeri suçlar için de askeri mahkemelere çıkarılacaklarını ilan etmiştir. Ayrıca daha önceden aşiretlere dağıtılan tüfekler iade edilecek ancak tamamen silahsızlandırılmayacaklardır. Hamidiye Alaylarına yönelik olarak gerçekleştirilen bu ıslah hareketleri, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra da kararlılıkla devam ettirilmiştir. II. Abdülhamid döneminde itibar kazanıp menfaat elde eden aşiretler bu kazanımlarının ellerinden alınacağı endişesiyle yeni rejime

⁴⁵⁹ Selim Deringil, "The Ottoman Twilight Zone of the Middle East", **Reluctant Neighbor: Turkey's Role in The Middle East**, Ed. Henri J. Barkey, Washington 1996, s. 18.

⁴⁶⁰ Janet Klein, **A.g.e.**, s. 175-176.

mesafeli davranmışlardır. Hükümet ise aşiret bölgelerine otoritesini kabul ettirebilmek için aşiret reislerini ikna etmeye çalışmıştır⁴⁶¹.

Osmanlı Hükümetleri, bu dönemde eski anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak ve unsurlar arasında kardeşlik bilinci oluşturmak gayesiyle hareket etmiştir. Öncelikli olarak Hamidiye Alaylarının bölgedeki etkinliklerini azaltmaya ve II. Abdülhamid dönemindeki faaliyetlerine devam etmelerini engellenmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, merkezi otoriteye bağlanma noktasında direnmeleri ve bulundukları bölgede asayiş bozan etkinlikleri sebebiyle Hamidiye Alaylarını dağıtmayı da değerlendirmiş ancak bu düşüncenin uygulamaya geçirilmesi kolay olamayacağından Alayları ıslah etme yolunu seçmiştir. II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra yeni yönetim, kötü şöhrete sahip olan Hamidiye Aşireti reislerini tavizsiz bir şekilde görevden almıştır. Bu nedenle gündeme alınan ilk konu Müşir Zeki Paşa'nın Hamidiye Alayları Başkomutanlığı vazifesinden azledilmesi olmuştur. Yeni iktidarın Zeki Paşa'yı azletmesini, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da önemli bir askeri, sosyal ve politik güce sahip olan ve birçok aşireti bünyesine alarak büyük bir konfederasyon haline gelen Hamidiye Milli Aşireti Komutanı İbrahim Paşa'nın tutuklanma emri takip etmiştir. İbrahim Paşa, şahsi menfaatleri doğrultusunda maiyetinde bulunan silahlı birlikler ve bazı devlet memurlarının desteğiyle diğer aşiretlere saldırıda bulunmuş, bazı yerleşim yerlerini yağmalamış ve bölge halkı üzerinde ciddi mağduriyetlere sebebiyet vermişti⁴⁶².

Osmanlı Hükümetleri, Hamidiye Alaylarını kaldırmaktansa alayları ıslah etmeyi tercih etmişlerdir. Bu amaç için iki komisyon ihdas edilmiştir. Birinci komisyonun başına Trabzonlu Binbaşı Hamdi Bey getirilerek Rus hudutlarına yakın bulunan aşiretlere, ikinci komisyonun başına da Fahrettin Altay getirilmiş ve

⁴⁶¹ Meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte Hamidiye Alayları'na mensup olup zaman içinde Merkezi Hükümet karşısında itaatsiz davranışlar sergileyen aşiret liderlerinin tutuklanması birbirini takip etmiştir. Janet Klein, *A.g.e.*, 192-193.

⁴⁶² Fatih Ünal, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 41, Bahar 2007, s. 183-202.; Oktay Bozan, "20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 33, Sayı 96, Güz 2017, s. 1-46.; Janet Klein, *A.g.e.*, s.192.

güneydoğu bölgelerindeki aşiretlere yollanmıştır. Kurulan bu komisyonlar alayların kayıtlarını kontrol ederek ölenleri listeden çıkarmışlar ve askerlik yaşına gelenleri defterlere kaydetmişlerdir⁴⁶³.

Bu dönemde Hamidiye Alayları'na reformlar yapılarak birtakım ıslahat faaliyetlerine devam edilmiştir. Bu kapsamda, Dördüncü ve Beşinci Ordularda aşiretlerden müteşekkil olan “*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*”nın isminin “*Aşiret Süvari Alayları*” olarak; İkinci Ordu'da bulunan ve iki aşiretten oluşan “*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*”nın da “*Nizamiye Süvari Alayları*” olarak değiştirilmesinin munasip olacağına karar verilmiştir⁴⁶⁴. Janet Klein, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra yapılan bu değişikliğin aşiret kuvvetlerinin artık eski hamilerinin adıyla anılmaması için yapıldığını söyleyerek sembolik ve önemli bir adım olduğu değerlendirmesini yapmaktadır⁴⁶⁵.

Seyyid Abdülkadir, Hamidiye Birliklerinin ortadan kaldırılmaması gerektiğini savunmuştur. Abdülkadir Efendi, unsurlar arasında çatışmalara sebep olan olaylar yaşanmasına rağmen bu durumun ‘*istibdad devri*’nden kaynaklandığını ve tüm toplumun zarar gördüğünü hatırlatarak Alayların kaldırılmasının ahalinin birbirine yaklaşması bir yana büsbütün uzaklaştıracığı uyarısını yapmıştır. Bu hususta Osmanlı Hükümeti'ne düşen görevin “*ahkâm-ı âdile-i kanuniye*” ile suçluları cezalandırmak ve Aşiret Alaylarını ıslah etmek olduğunu belirtmiştir.

“...*Hamidiye Alaylarının vücut-ı ehemmi-i ıslahâtına karşı, bunların lâğvı gibi bu sırada te'sir-i hâzır-ı siyasîsi kat'iyen inkâr olunamayan bir hata-yı diğer dahi mevzû-ı ma'rez-i tezekkür olmuştur. Bugün bu haller, anâsır-ı muhtelif aralarındaki o bürüdetli boşlukları imlâ değil, ancak tevsî' ve bu sûretle husulü tabî olan insilâb-ı emniyet, heralde habl-ı metin-i ittihadı kat'eder. Vâkıa, vatandaşlarımızın vaktiyle mutazarrır olmadıklarını iddia edemeyiz. Fakat bu zarar-ı istibdadî, bir unsura münhasır değil, bütün*

⁴⁶³ Erdal Aydoğan, **A.g.e.**, s. 141.; Bayram Kodaman, **A.g.m.**, s. 476-477.; Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922**, İnsel Yay., İstanbul 1970, s. 54-61.

⁴⁶⁴ 2 Ağustos 1909 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 130/39.

⁴⁶⁵ Janet Klein, **A.g.e.**, s. 197.

anasıra ve hatta unsur-ı İslâma daha büyük bir mikyas sârî idi... Aşayir Alaylarının çare-i ıslâhât-ı matlûbeleri emrinde de ashab-ı vukufun ma'lûmât ve mütalaât-ı mahsusalarına müracaât olunarak, bu bâbda hâsıl olacak ıttılâata göre icab-ı halin gayet müteenniyane bir surette icrası en ziyade bir lâzime-i mühimme-i siyaset olacağı mütalaasında bulunduğumun, mücerred bir sevk-i sahih-i maslahat ve hamiyetle arzına cür'et ederim.”⁴⁶⁶.

Fakat bu dönemde gerek vilayetlerdeki Ermenilerden gerek Patrikhane'den Hamidiye Alaylarının neden olduğu olaylara dair şikayetler gelmeye devam etmiştir. Ermeniler, Vilayât-ı Şarkiye'de asayişin olmadığını, Kürt aşiretleri tarafından baskı gördükleri ve hükümetin bu hususta birtakım tedbirler geliştirmesini Dahiliye Nezareti'nden beklediklerini bildirmişlerdir. Bununla birlikte şikayetlerini basın vasıtasıyla da duyurarak dikkatleri Kürtlerle yaşadıkları anlaşmazlıklarına çekmeye çalışmışlardır. Ermeni Meclis-i Umumisi, Bâb-ı Ali'ye gelerek Sadrazam'a bir muhtıra vererek bölgeye bir komisyon gönderilmesini talep etmişlerdir. Bahsi geçen muhtırada Ermeniler, taşraya gönderilecek olan memurların muhtelif milletlere mensup ahaliden seçilmesini ve bu kişilerin eski rejim taraftarı olamamasını; Hamidiye Alaylarındaki ahalinin Mülkiye'de istihdam edilmemelerini ve cinayetten hüküm giyip sonrasında tahliye edilenlerin yeniden yakalanıp tutuklanmasını istemişlerdir. Öte yandan asayişin bozulmasında oldukça büyük payı olan arazi, emlak ve tarlaların gaspının önüne geçilmesini, cebren gasp ve işgal edilen bahsi geçen mülkiyetlerin asıl sahiplerine iade edilmesini talep etmişlerdir⁴⁶⁷.

⁴⁶⁶ Seyyid Abdülkadir Ubeydullah Efendi, “Cemi'iyetimizin Reis-i Fezail'enîsi Seyyid Abdülkadir Ubeydullah Efendinin Nümûne-i Firkr-ü İrfanı”, **Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi**, S. 1, 20 Kasım 1908, s. 17-18.

⁴⁶⁷ “İtimad-ı umumiyeye mazhar olmuş bir vezir veya müşirin riyaseti altında Anadolu'ya bir komisyon izamı, komisyon azası erbab-ı namus ve iktidardan muhtelif cemaatlara mensup zevatdan intihab edilecektir. Komisyon, kusurları sabit olan bilcümle memurin-i mülkiye ve askeriyyeyi -vali müstesna olarak- doğrudan doğruya salahiyyetdar olacaktır.

Hamidiye Alayları Zabitanının memûriyet veya zabita işlerinde istihdam edilmeleri men' edilecektir. Cinayetlerle mahkûm olduktan sonra tahliye edilenler tekrar derdest edileceklerdir. Eşhas-ı mezkûre badel-tevkîf Dersaadet'e celb olunacaklardır. Ermenilerin fazla rûsuma tabi' kılarak bilâ-ücret istihdam eden rûesa-yı aşâir tedip edilecektir. Cebren gasb ve işgal edilen arazi, tarla ve sair iade olunacaktır. Ermeni muhacirlerine muavenet edilecektir. Ermeni tarafından meskûn olub elyevm kaht-ı hükümferma olan mahallere hububat tevzi' virgu bekayasının tahsili vakt-i ahara talik olunacaktır.”. “Ermenilerin Temenniyâtı”, **Tanin**, No: 94, 4 Kasım 1908.

Öte yandan Osmanlı Devleti, Meşrutî idareyle birlikte Hamidiye Alayları üzerinde uyguladığı ıslahatlar kapsamında olan silahsızlandırılma gibi sahalarda ilerleme kaydetmiştir. Hükûmet tarafından Van bölgesinde dağıtılmış olan toplam 2.200 tüfekten yaklaşık 2.000 tanesinin toplanmasıyla önemli bir başarı elde edilmiştir⁴⁶⁸. Ancak ne bu uygulama ne de Hükûmetin aldığı diğer tedbirler Hamidiye Alayları'nın bölgede uzun yıllar içinde edindikleri nüfuzu azaltmaya yeterli olmamıştır. Zira, Doğu Anadolu'da Hamidiye Alayları ile Kürtlere verilen asayişî sağlama görevi, bölgede egemenliklerini kuvvetlendirmeleri ile neticelenmişti. Meşrutiyet idaresiyle birlikte Osmanlı, Hamidiye Alayları'nın olumsuz faaliyetlerinin önüne geçmeye gayret ederken, aynı zamanda Hamidiye Alayları'na mensup olan aşiretlerin devlete olan sadakatlerini kaybetmelerini engellemeye gayret etmiştir.

Ne var ki, devam eden şikâyetler ve nezaretlerden gelen teklif ve tavsiyeler doğrultusunda 1910 yılında Aşiret Hafif Süvari Alayları ile ilgili bir nizamname kaleme alınmış ve yasalaşmıştır. Buna göre, Aşiret Süvari Alayları, Osmanlı'nın çeşitli kesimlerindeki göçebe ve yarı göçebe aşiretlerden oluşturulacak ve yeni bir Düzenli Süvari Alayı teşkil edilecektir. Nizamname, aşiretlerin kayıtlarının tutulması, asker toplanma işleminin noksansız ve düzenli bir surette yürütülmesini de teminat altına almıştır. Ayrıca, bazı vergi muafiyetleri getirilmiş olmasına rağmen ağnam ve öşür vergilerinden muaf tutulmamışlardır. Öte yandan, yeni nizamname ile talimlerde ve muharebelerde hazır bulunmayan alaylar için cezalar ağırlaştırılmıştır. Bu sayede Hükûmet, önceden çeşitli imtiyazlar elde ederek büyük menfaatler kazanan aşiretlerin önünü kesmeye çalışmıştır⁴⁶⁹.

Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Ermeni mebuslar tarafından da sıkça gündeme getirilen Aşiret Süvari Alayları'nın yeni idareye uygun hale getirilmesi teklif edilmiştir. Kozan Mebusu Muradyan Hamparsum Efendi, Meclisin 20 Mart 1911 tarihli oturumunda Abdülhamid dönemindeki kanun, usul ve esaslardan bahsederek

⁴⁶⁸ Dikran Mesron Kaligian, **A.g.e.**, s. 56.

⁴⁶⁹ Janet Klein, **A.g.e.**, s. 200-202.

başladığı konuşmasına memleketin her yanında tek bir askeri nizamnâme veya kanun uygulanmadığını söyleyerek devam etmiştir. Kozan Mebusu ardından Süvari Alaylarını değerlendirmeye başlamıştır. Meşrutiyet öncesi Abdülhamid yönetiminde Alayların çok sayıda olaya karıştığını belirten Muradyan Hamparsum Efendi, Süvari Alayları'nın Meşrutiyet rejiminde yasal zeminde hangi kanuna dayandığının hala tam olarak belirlenmediğini ifade etmiştir. Bu yüzden tüm Alayların bir nizam dahilinde ıslah olunması yönünde talebini dile getirmiştir⁴⁷⁰.

Ermeni tebaanın şikâyetlerinin devam etmesi ve Aşiret Süvari Alayları'nın sebep olduğu asayiş olaylarının önünün alınamaması, ilerleyen dönemde nizamnameye yeni düzenlemeler ve değişiklikler yapılması ihtiyacını ortaya koymuştur. Toplamda 10 fasıl ve 120 maddeye haiz olan yeni kanun layihası eski kanuna yapılan eklemeler ve düzeltmeleri ihtiva etmiştir. Nizamnameye göre Aşiret Süvari Alaylarının vazife ve salahiyetinde bazı değişiklikler yapılmış ve Aşiret Süvari Müfettişliği ile Aşiret Süvari Alaylarının Kadrosu yeniden tespit edilmiştir⁴⁷¹. Yapılan düzenlemelerin ardından Osmanlı Hükûmeti Meclisi Vükela'da, tanzim olunan kanun layihasını uygun bularak kabul etmiştir⁴⁷². Böylece Aşiret Süvari Alayları hakkındaki nizamname Meclis-i Mahsus'ta yapılan müzakere sonucunda yürürlüğe konularak kanunlaşmıştır⁴⁷³. Fakat, Aşiret Süvari Alayları Nizamnamesinin maddeleri üzerinde 1913 ve 1914 yıllarında tebdil ve tadilat yapılmaya devam etmiştir⁴⁷⁴.

1913 yılına gelindiğinde Alaylar yeni bir teşkilatlanmaya tabii tutularak İhtiyat Süvari Alayları'na dönüştürülmüş ve merkezi Erzurum olacak şekilde iki fırka halinde Dokuzuncu Kolordu'ya bağlanmıştır. Ermeniler tarafından lağvedilmediği için şikâyet konusu olmaya devam eden Hamidiye Alayları, Birinci

⁴⁷⁰ **MMZC**, D. I, C. IV, İ.S. III, Oturum 61, (20 Mart 1911), s. 189.

⁴⁷¹ 4 Mart 1912 tarihli Şûra-yı Devlet Arşivi Evrakı **BOA. ŞD.** No: 655/32 Lef 4.

⁴⁷² 16 Mart 1912 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 227/33.

⁴⁷³ **BOA. İ. MMS.** No: 149/8 (5 Mart 1328 - 29 Rebîü'l-evvel 1330 - 18 Mart 1912).

⁴⁷⁴ 30 Temmuz 1913 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; **BOA. MV.** 231/220; **BOA. İ. MMS.** No: 168/19 (19 Temmuz 1329 - 22 Şaban 1331 - 1 Ağustos 1913).

Dünya Savaşı sırasında Ruslara karşı savaşıarak memleketin savunmasında önemli direniş göstermiştir⁴⁷⁵.

5.7. Bölgeye Heyet-i Nâsiha Gönderilmesi

Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetim anlayışını kuvvetlendirmesi, Kürt emirliklerinin ve aşiret birliklerinin ortadan kaldırılması ile sonuçlanmıştı. Ancak bu durum Kürtlerin yoğun yaşadıkları bölgelerde kargaşa ve kaos ortamına yol açabilecek bir ortam hazırlamıştır. Düzensizliğin hâkim olduğu, kanunsuzluğun hüküm sürdüğü bu ortam için düzeni nispeten yeniden tesis edebilecek tek otorite olarak görülen ve geleneksel bir konumda bulunan Şeyhler'in güç kazanmasına sebep olmuştur. Şeyhler, bir tarıkata bağlı bulunurlar ve genellikle “kutsal kişiler” olarak nitelendirilirlerdi. Bölgenin toplumsal yapısı şeyhler ile yerel halk arasında güçlü bağlar kurulmasının sebeplerinden biri olarak gösterilebilir. Şeyhler genellikle belli bir aşiretin mensubu olmamış fakat farklı aşiretler ortak şeyhi takip edebilmişlerdir. Şeyhler bu nedenle aşiretlere taraf olmayıp yeri geldiğinde birkaç aşiretin birlikte hareket etmelerini sağlamışlardır. Toplumda gördükleri büyük saygınlık sebebiyle Şeyhler, bölge halkının kanaat önderi, danışmanı, ara bulucusu, yapılan anlaşmalarının garantörü gibi farklı statülerle var olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin Merkezileşme siyasetiyle güçlerini yitiren emir ve aşiret liderlerinin yerini alan Şeyhler, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgede kargaşa ve güvensizliğin ardından sükûnu temin edecek lider konumuna yükselmişti ve bu durum Şeyhlere politik birer hüviyet kazandırmıştır. Öyle ki, bazen sorunları çözmekle kalmamış politik güçlerini sağlamlaştırmak ve arttırmak için sorunları kışkırtmaya yönelmişlerdir⁴⁷⁶.

⁴⁷⁵ Sakıp Selçuk Günay, “Birinci Dünya Harbinin Başlangıcında Rus Saldırısı Karşısında İhtiyat (Hamidiye) Süvari Alayları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. XIII, 2000, s. 331-335.

⁴⁷⁶ Martin Van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, 9. Baskı, İletişim Yay, İstanbul 2015, s. 188-189.; David McDowall, **Modern Kürt Tarihi**, s. 87.

II. Meşrutiyet Döneminde hem yeni rejimi ahali nazarında kabul ettirebilmek hem de asayişini temin edebilmek maksadıyla Kürt-Ermeni münasebetine yardımcı olacak adımlar atılmıştır. Özellikle Vilayât-ı Şarkîyye'ye Nasiha Heyetlerinin gönderilmesi bunlardan biridir. Osmanlı Hükûmeti, bölge ahalisinin itibar ettiği sevilen ve saygı gösterilen ileri gelenlerden heyetler teşkil ederek halka nasihatlerde bulunmalarını sağlamıştır⁴⁷⁷.

1909 yılında Haçin kasabasında bir hocanın Ermenilerin katlinin vacip olduğunu ifade ettiği bir vaaz vermiş ancak Osmanlı Devleti hızlıca hareket ederek vaazı veren hocayı hapse atmıştır⁴⁷⁸. Benzer bir önlem, Gazi Ahmet Muhtar Paşa döneminde de alınmıştır. Sadrazam Paşa, Ermenilere yönelik saldırıların önüne geçmek ve Ermeni nüfusun güvenliğini sağlamak amacıyla Van ve Bitlis vilayetlerine yeni valiler tayin etmiştir. Bu tedbire ek olarak Şeyhülislam, Erzurum, Van, Mamûrat'ül-Aziz ve Bitlis vilayetlerinde bulunan ulemanın önde gelenlerine talimat vermiştir. Söz konusu talimat Ermenilere yönelik gerçekleşen eylemlerin ortadan kaldırılması için gerekli önlemlerin alınması ve işlenen suçların “*şeriat usullerine aykırı olduğunun*” anlatılmasını ihtiva etmektedir⁴⁷⁹.

Nasihat Heyetleri sadece Müslüman-Hristiyan tebaanın huzur ve sükûnunun sağlanması ve Kürt-Ermeni ahalinin iyi geçinmesi adına Kürt aşiretlerine gönderilmemiştir. Bu heyetler aynı zamanda Kürt aşiretleri arasında gerçekleşen olayların engellenmesi için gönderilmiştir. Osmanlı Hükûmetinin Kürt aşiretleri arasındaki münasebeti temin etmek ve aşiretler arasındaki ihtilafların sonlandırılması için ulemadan teşkil ettiği bu heyetler kardeşlik duygularının artırılması ve

⁴⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin münazaa yaşanan bölgelere itibar sahibi kişileri nasihat için göndermesi II. Meşrutiyet döneminden evvel sıklıkla yaptığı uygulamalardan birisidir. 1895 Ermeni Ayaklanması'ndan sonra Van bölgesine bir teftiş heyeti gönderilmiştir. Teftiş Komitesi, 17 Mart 1895 tarihinde Trabzon'dan yola çıkıp Gümüşhane, Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerini ziyaret etmiş ve bu vilayetlerdeki araştırmalarını 21 Kasım 1896'de tamamlayıp Hükûmete resmi bir rapor sunmuştur. Sadettin Paşa başkanlığındaki bu heyet bölgedeki anlaşmazlığı çözmek ve ahali arasında beraberliği sağlamak maksadıyla köy köy dolaşarak hem Ermenilere hem de Kürtlere nasihatlerde bulunmuştur. Sami Önal, **Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 11-166

⁴⁷⁸ Dikran Mesrob Kaligian, **A.g.e.**, s. 54.

⁴⁷⁹ **A.g.e.**, s. 204-205.

muhabbetin takviye edilmesini amaçlamıştır⁴⁸⁰. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Kürtler ve aşiretler arasında ilişkileri kuvvetlendirmek için gönderdiği heyetin masraflarını karşılamayı ihmal etmemiştir⁴⁸¹.

Meşrutiyet döneminde Osmanlı Hükûmeti Kürtler ve gayrimüslim tebaa arasındaki iyi münasebeti temin edebilmek, mevcut idareyi ahaliye anlatabilmek, dış tahriklere kapılmalarının önüne geçmek ve bu hususlarda toplumu bilgilendirmek adına bir heyet teşkil etmiştir. Kürt toplumuna nasihat vermesi münasebetiyle vazifelendirilen Şeyh Hacı Mehmet Efendi'ye bir program sunulmuştur. Bu program şu şekildedir;

- 1- *“İbadete muvazebet.*
- 2- *Yalandan mücânebet âherin hukukuna tecâvüzden tevâkki.*
- 3- *Nikâh ve talak hususunda mübâlâtsizliği terk.*
- 4- *Evveleminde ve emr-i hükûmete itâât-i tam.*
- 5- *İ’timâd ve ittifâk üzere bulunarak birbiriyle sevişmek ve terk-i mücâdele.*
- 6- *Gayr-i Müslimlerin ve vatandaşların hukukuna riâyetin farz olduğunun ve onların hukukuna bizim kendi hukukumuzdan ziyâde dikkat etmenin İcâbât-ı İslâmîye’den olduğu.*
- 7- *Düşmen-i hâricîden gelecek ifsâdâta havâleten sem’ ü itibâr edilmemesi çünkü düşmanın müfsidi ehl-i din ve ehl-i vatan arasına yani Müslimlerle Müslimler ve Gayr-i Müslimlerle Müslim vatandaşlar arasında nifâk-ü şikâk sokarak ondan istifâde etmek olduğundan bu nifâk-ü şikâkdan ve birbirleriyle ona mücâdeleden ve anâsır-ı gayr-i müslime-i müterahhmeden hazer olunması.*
- 8- *Meşrûtiyet idârenin evvel emr-i ilâhîyeye müstenid ve meşru’ olduğu halâs-u necâtımızın ve devletimizin bekâsının berâtı idüğü”*⁴⁸².

Bir diğer örnek, Osmanlı Devleti’nin I. Balkan Savaşı Harbi’ne devam ettiği süreçte yaşanmıştır. Bu dönemde Anadolu toprakları, Balkan yenilgileri nedeniyle büyük önem kazanmış ve memleket genelinde gayrimüslim unsurlara tehdit edici

⁴⁸⁰ Dahiliye Mektubi Kalemi’nden Van Vilayeti’ne gönderilen 14 Haziran 1909 tarihli tezkire; **DH. MKT.** 2836-29.

⁴⁸¹ Dahiliye Nezareti’nden Maliye Nezareti’ne gönderilen 21 Haziran 1909 tarihli tezkire; **DH. MKT.** 2852-26.; Maliye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 18 Temmuz 1909 tarihli tezkire; **DH. MKT.** 2879-60.

⁴⁸² Erzurum Vilayeti’nden gönderilen Karakilise Kaymakamı imzalı tezkire **DH. SYS.** 24/2-4, Lef 61.

durum teşkil eden girişimler engellenmeye çalışılmıştır. Şeyhülislam 16 Kasım 1912 tarihinde Anadolu ve Arap vilayetlerine gayrimüslim unsurlara yönelik hoşgörü gösterilmesi ve onlara Şeriat hükümlerinin emrettiği şekilde muamele uygulaması yönünde bir fetva yayınlamıştır. Bu fetvada en küçük olaylara yol açanların önce Allah katında mesul oldukları hatırlatılmış, ardından bu olaylara karışanları hükümetin cezalandıracağı eklenmiştir⁴⁸³.

Netice itibariye Osmanlı Hükûmetleri çeşitli dönemlerde taşrada merkezi denetimi sağlamak, unsurlar arasında yaşanan çatışmaların önüne geçmek ve bölgedeki sükûnu tesis etmek amacıyla bölgeye gönderdiği heyetlerden kısa bir müddet başarı sağlasa da istediği verimi tam manasıyla elde edememiştir. Kürt aşiretleri ve Ermeniler arasında bölgesel hakimiyet mücadelelerinden kaynaklanan meseleler takip eden dönemlerde yaşanmaya devam edecektir.

5.8. Kanunların Anlaşılır Olmaması ve Yapılan Düzenlemeler

Ülkede Meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesinden sonra ‘*devr-i sabık*’a kıyasla kanunsuzluk hareketlerinde azalma görülmesine rağmen, evvelden beri şikâyet konusu olan idari, mali ve asayiş meselelerin tamamının birdenbire halledilmesi mümkün olamamıştır. Doğu Anadolu’da görülen huzursuzlukların sebeplerinden birisi de halkın uymak zorunda oldukları kanunları hakkıyla anlayamaması olarak gösterilebilir. Bu sorunun en önemli sebebi, ülke genelinde zaten düşük olan okuma-yazma oranının Doğu Anadolu’da en alt düzeyde bulunuyor olmasıdır. Osmanlı’nın çok uluslu bir yapıya sahip olması ve resmi dilin tebaanın tümü tarafından anlaşılamaması çeşitli sorunların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Lisan konusunda Osmanlı Devleti, meseleye hoşgörü politikası çerçevesinde yaklaşmış ve tebaanın kendi dillerine müdahalede bulunmamıştır. Bununla birlikte,

⁴⁸³ Feroz Ahmad, **Jön Türkler ve Osmanlı’da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar**, Çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2017, s. 38.

memleket genelinde farklı diller konuşulmasına rağmen resmi lisan Türkçe olarak kullanılmaya devam etmiştir⁴⁸⁴.

Vilayât-ı Şarkîyye’de Müslim ve Gayrimüslim tüm tebaa arasında toplumsal sorunlara yol açan lisan meselesi Meclis-i Mebusan’da da çokça dile getirilmiş ve üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Abdülhamit Zöhravî Efendi, pek çok sahada problemlere neden olduğunu belirtmiştir. Abdülhamit Zöhravî, Osmanlı kanunlarının vaktiyle Avrupa’dan tercüme edildiğini fakat yek lisan konuşulan Fransa gibi ülkelerden intikal ettirilen kanunların muhtelif kavimleri bünyesinde barındıran Osmanlı’nın ihtiyaçlarını karşılarken eksik kaldığını eklemiştir. Bu gerekçeyle Sulh Hâkimlerinin mahalli lisanlara vâkıf olması hususunda kanuna bir fıkra eklenmesini teklif etmiştir. *“Arz ettiğim gibi bir fıkra yazılırsa, bu kanuna inanılır. Yani bütün ahali inanırlar. Bu fıkra yazılmazsa inanmamaya hakları vardır. Bu millet birçok anâsırdan mürekkeptir. Birçok elsine (lisanlar) ile tekellüm eder. Zannedersen böyle bir şart dermeyan etmezseniz akvamı inandıramayacaksınız.”* sözleriyle uyarıda bulunmuştur. Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey ise bu değerlendirmeye Hükümetin lisanının, resmi lisan olduğunu ve ülkenin her tarafından lisan-ı resmi konuşuluncaya kadar her nereye bir memur gönderilecekse hakkıyla adaleti tesis edebilmek maksadıyla mahalli lisanı bilen kişinin gönderilmesi tercih sebebi olabileceğini söylemiştir. Ancak kanunlarda yasal olarak *“lisan-ı mahalliye âşînâ memurlar bulunacaktır”* denilemeyeceğini ifade etmiştir. Abdülhamit Zehravî Efendi ise cevaben Türkçe’nin resmiyetinin haberleşme için geçerli olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Misal olarak muhaberatta Dahiliye Nezareti’nden Vilayât’a yapılan yazışmaları göstermiştir. Fakat lisan-ı mahalliye vakıf olmayan bir hâkimin Arabistan’a, Kürdistan’a veya Arnavutluk’a giderek orada yapılan davadan netice elde etmesinin mümkün olmadığını öne sürmüştür. Bu sebeple mahalli lisanı bilmenin elzem olduğunu belirtmiştir⁴⁸⁵.

⁴⁸⁴ Cezmi Eraslan, **A.g.m.**, s. 99-101.

⁴⁸⁵ **MMZC**, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 65 (2 Nisan 1910), s. 518.

Osmanlı Devleti'nin çok uluslu bir yapıya sahip olması, mahalli lisanlara vâkıf olan hâkimler bulmasını zorlaştırmıştır. Adliye Nazırı Necmettin Molla Efendi, *“birçok lisanlara âşinâ Hükkâm bulmak, göndermek ve bu Kanunu mecburiyet tahtında bulundurmak, bu Kanunun tatbikine şiddetle muhalif olmak demektir”* sözleriyle teklif edilen fıkranın uygulamada zorluğunu açıklamaya çalışmıştır. Adliye Nazırı devamla, Kanun-ı Esasi mucibince Osmanlı Devleti'nin lisan-ı resmîsinin Türkçe olduğunu, ülkenin her yerinde görülecek olan mahkemelerin Türkçe üzerine cereyan ettiğini hatırlatmıştır. Ayrıca bu durumun Şer'an câiz olması sebebiyle kimsenin adalete aykırı bir halin olduğu düşüncesine kapılmayacağını izah etmiştir. Öte yandan mahkemelerde birer tercüman istihdam edilmekte olduğunu ve tercümanlar vasıtasıyla ihtiyaç halinde tercüme yapıldığını söylemiştir. Fakat lisan-ı mahalliye vâkıf olanların tayin edilirken tercih nedeni olabilmesine karşın bu durumun bir mecburiyet oluşturacak surette kanuna ilave edilemeyeceğini ifade etmiştir. Ergiri Mebusu Müfit Bey ise, Sulh Hâkimlerinin tayin oldukları esnada lisan-ı mahalli bilmelerinin kanuna eklenip eklenmemesi hususunda adaletin tesisi amacıyla derç edilmesi kanaatini paylaşmıştır. Sözlerini kuvvetlendirmek amacıyla Avrupa ülkelerinden örnekler vererek devam etmiştir. Zira, İsviçre Mahkemelerinde üç resmi lisan olduğunu, bu dillerin İtalyanca, Fransızca ve Almanca olduklarını, benzer şekilde Belçika'da Fransızca ve Almancanın resmi lisanlar olarak kabul edildiğini ifade etmiştir. Müfit Bey, Osmanlı Devleti'nde mahkemelerin yalnızca lisan-ı resmî ile hareket etmesinin, ülkedeki gayrimüslim tebaa haklarının muhafaza edilmesi noktasında engel teşkil edeceği yönündeki endişelerini paylaşmıştır⁴⁸⁶.

İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi, Mebusan Meclisi'nde müzakere edilen lisan-ı mahalli bilen hâkimlerin ihtiyaç duyulan bölgelere istihdam edilmesi kaydının Mehakim-i Sulhiye kanun layihasına eklenmesi halinde bu durumun hükümeti birtakım sorunlara sevk edeceği düşüncesini savunmuştur. Hükümetin, bölgede ahalinin sözünü anlayan bir hâkim göndermek varken ahaliyi anlamayan bir memuru göndermesinin mümkün olmadığını açıklamıştır. Ayrıca bu kanunu, ahalinin menfaati için lüzumlu görerek Meclise teklif edenin yine hükümet olduğunu

⁴⁸⁶ MMZC, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 65 (2 Nisan 1910), s. 519.

hatırlatmıştır. Diğer taraftan Mustafa Asım Efendi Mebuslara, ‘tayin esnasında mahalli lisana aşına memurların tercih sebebi olmasına rağmen neden hükümet bunu bir madde yaparak kanuna bir mesuliyet yüklesin’ sorusunu yöneltmiştir. Zira hâkimlerin memleketimizde 25-28 gibi muhtelif lisanlara aşına ve aynı zamanda ahkâm-ı kanuniye vakıf olması suretinin hükm-ü kanuniye bağlanması halinde birçok bölgenin hâkimsiz kalması ihtimali oluşacaktır. Asım Efendi bu konudaki endişelerini “*Bazı mahaller vardır ki, 3-4 lisan tekellüm eder. O zaman dört lisanın cümlesine vakıf hâkimler bulmak mecburiyeti hasıl olacaktır. Hulasa, bu kaydı kanuna dercetmek, kanunun muattaliyetini (kullanılmaz olmasını) terviç (revaç vermek) etmek demektir. Böyle yaparsak hükümetin elini ayağını bağlayacak, onu bütün bütün aciz kılacaktır.*” sözleriyle izah etmeye çalışmıştır⁴⁸⁷.

Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, bu tartışmada Sulh hâkimlerinin gittikleri mahallerde ahalinin lisanlarını bilmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bu esnada Meclis’te Varteks Efendi’nin sözlerine karşılık olarak “*Tercüman var*” sedaları yükselmiştir. Erzurum Mebusu ise, yaşadığı bir vakıayı anlatarak tercümanlarla ilgili kanaatini paylaşmıştır; “... **memlekette, istinaf mahkemesi huzurundayız, 3-4 tane Kürt getirmişler, şahitlerin birisi gelmiş Kürtçe şahadetlik ediyor. Reis, şahide bir mesele soruyor, şahit, müttehimin lehine söylüyor, fakat tercümanlık eden mübaşir aleyhine tercüme ediyor. Şimdi o müttehim olan Kürt, anlıyor da bağıyor ki yanlış ediliyor diye. Onun üzerine o müttehim adamı dışarı çıkardılar ve o suretle mahkûm ettiler. Ben bunu kendi gözümle gördüm. Tercümanlar daima işe sühulet verecek yerde, müşkilat çıkarırlar ve daima da yanlış tercüme ederler.”. Ohannes Varteks Efendi, Kürtlerin ve Ermenilerin davalarına bakmak amacıyla bölgeye gönderilen memurların bu bölgede konuşulan ahalinin lisanlarını bilmeleri gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre, Sulh hâkimliğini isteyenler nasıl ki ticaret yapmak maksadıyla Fransızca, İngilizce, Almanca öğreniliyorsa ve mekteplerden mezun olduklarında bu dillerden en az birini biliyorlarsa o halde memur olacak kişinin gittikleri bölgedeki unsurlara mahsus olan dilleri bilmeleri mecburi olmalıdır. Şimdiye kadar böyle bir düşünce olmaması sebebiyle mevcut**

⁴⁸⁷ MMZC, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 65, (2 Nisan 1910), s. 520-521.

durumda böyle memurları istihdam etmenin zorluğunu da göz önünde bulunduran Varteks Efendi, kanuna bu hükmün eklenmesinden beş veya altı sene sonra Sulh hâkimlerinin memuriyetleri kazanmak amacıyla gidecekleri mahallin unsurlarının cari olan lisanlarını öğrenmek durumunda kalacaklarını belirtmiştir. Van Mebusu Tevfik Efendi, bu noktada Hakkari'ye gidecek hâkimin nereden bulunacağını sorarak bu meselede karşılaşılabilecek problemlere temas etmiştir. Zira o bölgeye gidecek memurun Türkçe, Kürtçe, Ermenice ve Musevice lisanlarını biliyor olması gerekecektir. Buna karşılık olarak Ohannes Varteks Efendi, lisan-ı resmiyi bilmenin şart olması gibi gidilen mahallerdeki unsurların lisanlarını öğrenmeleri şart olmalıdır. Fakat bir süre Sulh hâkimlerinin yetişmesi için bu dilleri öğrenme vaktine ihtiyaçları olacaktır. Varteks Efendi'ye göre bir Sulh hâkimi iki senede bir lisan öğrenebilir. Öğrenilecek olan mahalli lisanlar, o bölgenin terakki etmesi ve ahalinin yükselmesi için yegâne çaredir. Eğer böyle olmazsa o ahalin hiçbir vakit Türkçe'ye ısınamayacaklarını dile getirmiştir. Ardından söz alan Trablusgarp Mebusu Mansur Paşa, lisan-ı mahalliye vâkıfiet mecburiyeti konulmayacak olması halinde hiç olmazsa mahalli unsurların lisanlarını bilenlerin tercih sebebi addedilmesi gerektiğini dile getirmiştir⁴⁸⁸.

16 Şubat 1911 tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda ise “*Kavanîn ve nizamâtın sureti neşir ve ilânına dair kanun lâyihası*” görüşülmüştür. İkinci madde “*Şûra-yı Devlet'ten verilen nüshâ-i musaddakka nazaret-i aidesi tarafından derhâl Takvim-i Vekâyî ile, payitahtın lâakal üç gazetesine derç ve ilân ve nüshu kâfiyesi dahi devâir-i resmîyesinin ihtiyacı nisbetinde ayrıca, risale şeklinde tab' ettirilerek gazetelerle neşriyâtın hitâmı tarihinden itibaren 3 gün zarfında devâir ve vilâyat ve sancak ve kazalaradoğruca sevk ve irsal edilecektir. Oralarca dahi devâir ve nevâhiye tevzî ve suver-i münâsibe ve mümkinde ahaliye neşr ve ilan olunacaktır.*” hükmünü ihtiva ediyordu. Mebuslar sırayla söz alarak kendi açılarından kanunun eksik yönlerini izah etmeye ve maddenin nasıl düzeltilmesi gerektiği konusunda fikirlerini söylemeye devam etmişlerdir. İstanbul Mebusu Kozmîdi Pandelaki Efendi, ilan edilen kanunların tüm Osmanlı tebaası tarafından anlaşılması noktasında

⁴⁸⁸ MMZC, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 65, (2 Nisan 1910), s. 521-522.

endişelerini dile getirmiştir. Devlet-i Osmaniye’de lisan-ı resminin Türkçe olmasına ve bütün Osmanlı tebaasının Türkçe lisanına vâkıf oldukları varsayımıyla hareket edilmesine rağmen binlerce halkın Türkçe’yi anlamadıkları ve Türkçe yapılan neşriyatın münderecatından haberdar olamadıklarını belirtmiştir. Kozmidi Pandelaki Efendi, kanunların neşredilmesindeki maksadın kanunun gereklerinden ahaliyi haberdar edip onların hareketlerini buna uygun olarak düzenlemesini sağlamak olduğunu açıklamıştır. Bu nedenle eğer münasip görülürse, Takvim-i Vekayi’de neşrolunan kanunların ve nizamların aynı zamanda o beldedeki muhtelif lisanlar ile neşredilmekte olan gazetelerde de duyurulması hükmünün kanuna eklenmesini teklif etmiştir. Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey ise, insanların Türkçe öğrenmeye gayret etmelerinin gerektiğini söylemiştir. Bu meselede Denizli Mebusu Ahmet Muhip Efendi, Kozmidi Pandelaki Efendi’nin mütalaasına resmi lisanın Türkçe olması sebebiyle katılmadığını beyan etmiştir. Bununla birlikte neşredilen kanun layihasının her vilayete kâfi miktarda gönderilip heyet-i ihtiyariler vasıtasıyla da köylerde camilere ve kiliselere yapıştırılması gerektiğini izah etmiştir. Kozmidi Efendi’nin görüşlerine karşı fikir sunanlardan birisi de Karahisar Şarki Mebusu Ömer Fevzi Efendi olmuştur. Ona göre, Osmanlıların lisanı, lisan-ı Türki’dir ve bir kanun neşredilecekse yalnız Takvîm-i Vekâyî gazetesi yeterli olacaktır. Diğer gazeteler buradan alıntı yaparak neşredebilirler demiştir⁴⁸⁹.

Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, kanunda yer alan “*Devair ve nevahiye tevzi ve suver-i münâsibe ve mümkinine ile ahaliye neşr ve ilan olunacaktır*” hükmünün taşrada nasıl uygulanacağını sormuş ve “*suver-i münâsibe ve mümkinine*” ile kastedilenin ne olduğunun belirlenmesinin lüzumuna vurgu yapmıştır. Zira ahalinin anlayacağı şekilde açıklanmasının hâkimiyeti milliyenin gereği olduğunu, halkın Mecliste neler yapıldığını bilmeyi istediğini ifade etmiştir. Buna karşılık lisan-ı resminin Türkçe olduğunu vurgulayan kişilere yönelik olarak Türk olan unsurların dahi bu lisana yeterince aşina olamadıklarını hatırlatmıştır. Bu sebeple neşrolunacak her kanunun, en küçük köylere kadar çınar ağacında lisan-ı resmi nüshasının yanında bir tercümesi ile halka duyurulmasını rica etmiştir. Tokat Mebusu İsmail Paşa, Yorgo

⁴⁸⁹ MMZC, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 42, (16 Şubat 1911), s. 45-46.

Boşo Efendi'ye katılmadığını, devletin lisan-ı esasisini muhafaza etmesinin önemli olduğunu belirtmiştir. Yorgo Boşo Efendi ise hakimiyet-i milliye'nin "*elsine-i muhtelif-i mahalliye*"den müteşekkil olduğunu ve ahalinin bu ihtiyacının karşılanmaması durumunda iktidarın hakimiyetini elinden alabileceği konusunda uyarıda bulunmuştur. Ayrıca mebusu olduğu Serfice'de, Türk ahalinin dahi Türkçe bilmediğini, kanunları Türkçe göndermenin bir fayda sağlamayacağını belirtmiştir. Bu sebeple ahalinin anlayacağı dilde ilanların yapılmasının önemine vurgu yapmıştır. Hâkkari Mebusu Taha Efendi, Boşo Efendi'ye halka kanunların ve nizamların tam anlamıyla anlatılması konusunda iştirak etmiştir. Devletin şimdiye kadar bölge halkına kanunların tefhim ve tebliğ edilmesine yönelik eksiklik gösterdiğini, bu nedenle ahalinin ve hatta oradaki memurların bile hakkıyla bilgi sahibi olamadığını açıklamıştır. Yorgo Boşo Efendi'nin *elsine-i mahalliye* bahsine de cevap veren Taha Efendi, "*Bunu, bendeniz Kürt olduğum halde teklif etmem. Fakat teklif ederim ki, devlet, hükümet her ne suret ve ne vesile lazım olursa o vesile ile ahaliye tefhim etsin*" demiştir. Taha Efendi kanunların, her mahallede her köyde bulunan camilere, kiliselere ve benzeri mabetlere asılarak ahaliye duyurulmasının fayda getirebileceğini ilave etmiştir. Halep Mebusu Mehmet Bahaeddin Bey ise, Halep, Beyrut, Suriye, Basra, Musul vilayetlerinde gazetelerin hem Türkçe hem de Arapça yayınlandığını, benzer şekilde Yanya, Cezair-i Bahr-i Sefid vilayetlerinde gazetelerin hem Türkçe hem de Rumca intişar ettiğini belirtmiştir. Ancak Yorgo Boşo Efendi bu durumun Rumeli'de böyle olmadığını söyleyerek itiraz etmiştir⁴⁹⁰.

Kanunların ve nizamların Türkçe suretlerinin yanında mahalli lisanlardaki tercümesinin yazılıp halka duyurulması istenirken Ohannes Varteks Efendi yalnız değildir. Divaniye Mebusu Şevket Paşa da neşrolunacak kanun ve nizamların vilayet gazetelerinde Türkçe'den tercüme edilerek mahalli lisan ile birlikte ilan edilmesi yönündeki beklentisini dile getirmiştir. Halkın sorumlu oldukları ve uymaları beklenen kanun ve nizamların anlatılması ancak onların anladıkları dilde neşriyat yapmak ile mümkün olduğunu öne süren Serfice Mebusu Haris Vamvaka Efendi, tercüme edilerek kanunların ehemmiyetine bir eksiklik gelmeyeceğini belirtmiştir.

⁴⁹⁰ MMZC, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 42, (16 Şubat 1911), s. 46-48.

Ohannes Varteks Efendi, bazı bölgelerde anasır-ı muhtelif arasında Türkçe'yi bilmeyen esnafın ve ziraat ile uğraşan köylülerin olduğunu ve hayatlarında iyi derecede Türkçe bilme mecburiyetinde kalmadıklarını hatta bazı mahallerde birçok Türk'ün, Ermenilerle alış-veriş ederken Ermenice konuşarak iletişim kurduklarını açıklamıştır. Amerika ve Avusturya'yı örnek gösteren Varteks Efendi, benzeri ilan neşretmenin zarar getirmeyeceğini söylemiştir ve hükümete masraftan kaçmama çağrısında bulunmuştur. Kütahya Mebusu Cemal Bey ise, masraf için değil “*birleşelim*” diye yapıyoruz karşılığını vermiştir. Varteks Efendi bu sözlerle cevap olarak “*Birleşelim ne demektir? Türk mü olalım?*” şeklinde mukabele etmiş ardından “*Biz Osmanlıyız, Türk değiliz. Resmî lisan Türkçe'dir, onun için bir Ermeni bütün resmî muamelatta Türkçe konuşur, fakat kendi Ermeniliğini ve Ermeni lisanını asla unutamaz... Meşrutiyette hâkimiyet-i millîyeyi ileri getirmek istediğimiz vakit de her bir unsurun hakkını tanımaklığımız lazım gelir.*” sözleriyle itiraz etmiştir⁴⁹¹.

Memleketin asayışı için son derece önem arz eden bu meselede Manastır Mebusu Hristo Dalçef Efendi ister Türkçe olsun ister diğer lisanlarda yazılsın ahalinin edebi dili anlamadığını belirtmiştir. Bu noktadan hareketle, ikinci maddede bahsi geçen “*suver-i münasibe ve mümkin*” tabiri yerine “*her mahallin heyet-i ihtiyarisine, mahalle imam ve muhtaratına kanunun meâl ve münderecatını tefhim ve ahalinin anlayacağı lisanda cami ve kiliselerin kapısına yapıştırmak suretiyle ilân ve neşredilecektir*” cümlesinin eklenmesini teklif etmiştir. İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap da meseleye dair kanaatini belirtmiştir. Kendinden önce öne sürülen fikirleri tahlil ederek başladığı konuşmasında bir Ermeni olarak lisan-ı resmi olan Türkçe'nin yaygınlaşması emelini Rum ve Bulgar arkadaşları gibi taşıdığını vurgulamıştır. Fakat buna karşılık her unsurun kendi lisanını muhafaza etmesinde, Osmanlı kimliği açısından bir mahzur bulunmadığını söyleyerek devam etmiştir. Kanunların yapılması ve halka ilanı noktasında ise en gelişmiş memleketlerde bile kanunların hakkıyla ahali tarafından anlaşılmadığını açıklamıştır. Ona göre, hukuka müteallik olan konularda erbab-ı hukuktan olmayan kişiler kanunları hakkıyla değerlendirememektedirler. Bu sebeple hükümete düşen vazifenin imkân dairesinde

⁴⁹¹ MMZC, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 42, (16 Şubat 1911), s. 48-49.

ahaliyi bilgilendirmek, bunu gerçekleştirmenin en kolay yolunun da lisanı-ı resminin yanında lüzumu hissedildikçe lisan-ı mahallinin resmî gazetelere koyulması olduğunu izah etmiştir⁴⁹².

Meclis-i Mebusan'da kanun mütalaasının ardından Reis Bey, Riyasete sunulan teklifleri okutmuştur. İstanbul Mebusu Kozmide Pandelaki Efendi, ikinci maddenin “*Ve ahali-i mahalliyenin anladığı lisana göre suver-i mümasile ile neşir ve ilan olunacaktır*” şeklinde tadil edilmesini için tahrir sunmuştur⁴⁹³. Fakat yapılan bu tahrir teklifi 136 kişinin iştirak ettiği oylamada 42 kabul oyuna karşılık 94 red oyuyla geri çevrilmiştir⁴⁹⁴.

Mebusan Meclisi'nin 20 Mart 1911 tarihli oturumunda Harbiye Nezareti Bütçesi görüşmelerinde söz hakkı alan Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, kışlaların yalnızca askerlik talimi yeri olmasından ziyade askerlerin maddi ve manevi talim ve terbiye edildikleri yere dönüştürülmesini önermiştir. Harbiye Nezareti'nin askerlere kışlalarda okuma-yazma mecburiyeti getirmesi yönünde kanun layihasının hazırlanmasını teklif etmiştir. Aynı zamanda askerlere Meşrutiyetin ne olduğunun anlatılması halinde, 3 sene sonra 200 bin kişinin yetişmiş olacağını açıklamıştır. Bu sayede mevcut mevkiini kaybetmekten çekindiği için askerlikten firar edenlerin yüzde doksan beş azalacağını düşündüğünü eklemiştir. Erzurum Mebusu Varteks, bu gerekçelerle Harbiye Nazırından bir yandan askerlik yapılırken diğer yandan kişisel gelişim için kışlalara ilim ve sanata ait şubeler açması ricasında bulunmuştur. Tokat Mebusu İsmail Paşa bu teklife karşı çıkarak askerlik yapılan kışlaların mektep olmadığı itirazında bulunurken; Muş Mebusu İlyas Sami Bey, Erzurum Mebusunun söylediklerine iştirak ederek Varteks Efendi'ye destek vermiştir⁴⁹⁵.

⁴⁹² MMZC, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 42, (16 Şubat 1911), s. 52-54.

⁴⁹³ İstanbul Mebusu Kozmide ile birlikte tahrir imza atan Mebuslar şu isimlerdir; Serfice Mebusu Boşo, Çatalca Mebusu Dimitri, Yanya Mebusu Kostentin Sülva, Trablusgarp Mebusu Mustafa, Siroz Mebusu Dimitri Dingos, Sakız Mebusu Çelebidi, Selânik Mebusu Huneus, İşkodra Mebusu Murtaza Galip, Müntefek Mebusu Hızır Hayati, Yemen Mebusu Miralay Seyit Ahmet, Yemen Mebusu Muhammed El Makhafi, Yemen Mebusu E. Hüseyin Abdülkadir, Hudeyde Mebusu Zühtü, Aleksandr Pavliç, Doktor Dimitroviç. MMZC, D.I, C.III, İ.S. II, Oturum 42, (16 Şubat 1912), s. 56-57.

⁴⁹⁴ MMZC, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 42, (16 Şubat 1911), s. 72-73.

⁴⁹⁵ MMZC, D. I, C. IV, İ.S. III, Oturum 61, (20 Mart 1911), s. 157-161.

Meclisin 2 gün sonraki oturumunda söz alan Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, Harbiye Nezareti ile ilgili yaptığı konuşmasında “*ittihâd-ı anâsır ve efrâd-ı gayrimüslime*”yi askerlik vazifesine ısındırmak için askeri okullara girişte tabi tutulan şartların düzenlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu şartlardan birini teşkil eden Türkçe lisana hakimiyetin kaldırılarak yerine muallimi dinleyip dersleri takip edebilecek kadar Türkçe bilenlerin kabul edildiği bir sistemin getirilmesini teklif etmiştir. İlk itiraz Kanun-i Esasi’ye aykırı olduğu hatırlatmasını yapan Tokat Mebusu İsmail Paşa’dan gelmiştir. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, İsmail Bey’den sonra kürsüye gelerek Hristiyan tebaadan az zaman içinde zabıt yetiştirmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Mekteb-i Harbiye’ye alınacak öğrenciler için gerekli fen derslerinin ve Türkçe lisanını biliyor olmasının feragat edilemeyecek şartlardan olduğunu açıklamıştır. Harbiye Nazırı, Harbiye Mektebine uygun olsa dahi öğrencilerin Türkçe yapılan derslerin takibi ve sınavların verilmesi noktasında sıkıntı yaşayabileceklerini bu sebeple lisan-ı resmiyi öğrenmelerinin ardından gelmelerini tavsiye etmiştir⁴⁹⁶.

Mecliste süren hararetli tartışmalara dahil olan bir diğer isim İpek Mebusu İbrahim Efendi olmuştur. Osmanlı Memleketinde anâsırın yaklaşık 27 lisan konuştuğu göz önünde bulunursa lisan meselesi müzakere edilirken bazı unsurlara müsaade edilip bazılarına yasak getirilemeyeceğini kaydetmiştir. Ona göre anâsır unsurların her birinin fedakârlıkta bulunarak lisan-ı resmiyi öğrenmeleri gerekmektedir. Erzurum Mebusu Varteks Efendi ise Meşrutiyetten evvel gayrimüslim vatandaşların memur olamadıkları ve Türkçe öğrenmek zorunda bulunmadıkları için bunun yerine Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi lisanlara yöneldiğini fakat Meşrutiyet idaresiyle beraber Türkçe öğrenmeye gayret ettiklerini hatırlatmıştır. Varteks Efendi eğer Abdülhamid olmasaydı Türkçeyi çoktan öğrenmiş olacakları iddiasında bulunmuştur. Bu açıdan Türkçe’ye hakimiyetin Harbiye Mektebine kabul edilirken değil de mezun olurken olması gerektiğini söylemiştir. Zira “...2 sene sonra beni dinleseniz bu ne kadar tez öğrendi. 2 sene evvel bir Kürt

⁴⁹⁶ MMZC, D. I, C. IV, İ.S. III, Oturum 63, (22 Mart 1911), s. 237-239.

gibi konuşuyordu, şimdi pek iyi öğrenmiş” sözleriyle kısa sürede Türkçe öğrenilebileceğini belirtmiştir. Mahmut Şevket Paşa ise bu sözlerle mukabil, bugün İhtihat Zâbiti Mektebi’ne 24 gayrimüslimin istihdam edildiği gibi Harbiye Mektebine de ‘anâsır-ı muhtelif’den öğrenci kabul edileceklerini söylemiştir⁴⁹⁷.

9 Nisan 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan’da Tensikat Kanununa zeyil olacak kanun layihası görüşmeleri esnasında Kirkor Zohrap Efendi, halkın kanun hükümlerini hakkıyla mütalaa edemediğini ve onun gereklerini tam olarak kavrayamadığını ifade etmiştir. Zohrap, bu vaziyetin kısa vadede değişmeyeceğinin ortada olduğunu belirterek *“kanun, zaten halkın malumudur nazariyesi”* ile hareket edilmemesinin lüzumuna işaret etmiştir. Toplumun bu yapısı sebebiyle yapılan kanunlarda, tüm tebaanın hakkını onlar adına muhafaza etmek gerektiğini söylemiştir⁴⁹⁸.

Lisan meselesiyle ilgili bir tartışma da Âyan Meclisi’nde yaşanmıştır. Meclisin 29 Haziran 1912 tarihli oturumunda *“Lisan-ı gayri resmî ile muharrer istidalar hakkındaki İstida Encümeni”* hakkında mazbata müzakere edilmiştir. Ferit Paşa, Şükrü Paşa, Seyyit Abdülkadir Efendi ve Süleyman El-Bostani Efendi bu teklife olumlu yaklaşırken Besarya Efendi ve Azaryan Efendi teklifin muhtevasına dair tereddütlerini dile getirmişlerdir. Zira mazbataya göre, Arap lisanı istisna tutularak kabul edilmesi teklif edilmekteydi. Süleyman El-Bostani Efendi bu durumu Arap coğrafyasında Anadolu’da olduğu gibi Türkçe yazabilecek kâtip bulunmayacağı şeklinde izah etmiştir. Ancak Âyan Meclisinin Ermeni üyesi Azaryan Efendi, Osmanlı Devleti’ne resmî lisan dışında yazılan dilekçelerin bazı lisanlar

⁴⁹⁷ Bu oturumda İstanbul Mebusu Zohrap, Kirkkilise Mebusu Mustafa Arif, Kütahya Mebusu Ferit, Mus Mebusu Keygam, Van Mebusu Papazyan ve Kozan Mebusu Hamparsum Efendiler, gayri Müslimlerin Lisân-ı Osmanî’yi iki seneye kadar geliştirecekleri ve imtihanları verecekleri surette kabul edilmeleri için bir takrir sunmuşlardır. Ancak yapılan müzakere sonucunda bu takrir çoğunluk tarafından reddedilmiştir. **MMZC**, D. I, C. IV, İ.S. III, Oturum 63, (22 Mart 1911), s. 241-244.

⁴⁹⁸ **MMZC**, İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap, D. I, C. III, İ.S. II, Oturum 69, (9 Nisan 1911), s. 675.

istisna tutularak kabul edilmesi yönündeki teklifi reddetmiştir. Ardından yapılan oylamada bu konu Kanun-ı Esasi Encümenine havale edilmiştir⁴⁹⁹.

5.9. Bayındırlıkla İlgili Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nin Şark vilayetlerinde yaşanan asayişsizliğin temelinde, bölgenin merkeze uzak konumda bulunması ve ulaşım yollarının kötü vaziyette olması yatmaktaydı. Yolların gelişmemiş olan durumu ahalinin ihtiyaçlarını karşılayamadığı gibi güvenlik noktasında da pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Osmanlı Hükümeti, bilhassa Vilâyât-ı Sitte'de yaşanan cinayet vakaları, hırsızlık, kız kaçırma, yolsuzluk ve cahillik gibi bölgede ahval-i adiyе olarak değerlendirilen meselelerin çözümü için karayolları ve demiryollarının inşa ve tamiri hususuna önem vermiş ve bu meseleye ciddiyetle yaklaşmıştır. Bu sebeple II. Meşrutiyet Döneminde Nafia Nezareti, karayollarını ve demiryollarını iyileştirme çabasının yanında, limanlar ve köprüler inşa ederek şehirleri bayındır hale getirmeye çalışmıştır. Meclis-i Mebusan'da bayındırlıkla ilgili olarak mebuslar, seçildikleri vilayetlerin problemlerini gündeme taşıyarak çözüm bulmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak olan vilayetleri için benzer bir durum geçerlidir. Geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti, merkezden uzak vilayetlerde gücünü ve otoritesini yerel örgütlenmeleri ve jandarma teşkilatı ile tesis etmiştir. Ancak ulaşımın zor olduğu bölgelerde çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır.

Doğu Anadolu'da Kürtler tarafından Ermenilere yönelik olarak yapılan ve Patrikhanenin şikayetlerine de sıklıkla konu olan her türlü şiddet, kış mevsiminde

⁴⁹⁹ “Her işte Tebea-i Osmaniyyenin hukukunu muhafaza etmek için her türlü fedakârlığa hazırım ve o fedakârlığı yapacak olanların birincisi benzenizim. Yanız Bostani Efendi Hazretleri, Arapça, diğer lisanlara benzemez dediler. Bunu tashih ederim. Yalnız Arabistan'da Türkçe bilenler yoktur buyurdular. Bu fikirleri yanlıştır. Cezâir-i Bahr-i Sefit'te İslâm, Hristiyan umumen Rumca söylerler. Bakınız benzeniz Ermeni olduğum halde Ermenice'den bahsetmiyorum. Orada, Müslim, gayr-i Müslim alev-umum Rumcadan başka bir kelime bilmezler. Bu sebeple zanları yanlıştır. Binâenaleyh, bu hal yalnız Arabistan'da değil, başka yerlerde de vardır. Şu hâlde yalnız Arapça muharreratı kabul etmek gibi istisnâî bir hareket câiz olmaz.” MAZC, D. II, C. I, İ.S. I, Oturum 18, (29 Haziran 1912), s. 180-181.

azalma göstermekteydi. Failler vaka-yı adıyla bir suç işlemelerinin ardından iklim şartlarından dolayı kolayca firar edemiyorlardı. Ermeniler de kış mevsimlerini endişe ile hükümetin bölgede yapacağı iyileştirmeleri bekleyerek geçirmişlerdir. Hükümetin bu dönemde bölgede alacağı tedbirlerin eksik olması halinde yaz mevsimine büyük ölçüde sorun intikal ettirecektir. Gerekli ıslahatların bölgede ciddiyetle yapılması halinde ise asayişin sağlanmasıyla birlikte yaz aylarında kendini gösterecektir. Nitekim Doğu Anadolu’da Ermenilere yönelik saldırılar yaz aylarında artış göstermekte, bu sebeple alınan önlemlerin neticesi daha net anlaşılabilecektir⁵⁰⁰.

Osmanlı Devleti’nin yollarının yapıp demiryolları ağının genişletilmesinin ve ulaşım seçeneklerinin çeşitlendirilmesinin siyasi ve asayiş bakımından öneminin yanı sıra ekonomik bir amacı olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden ticaretle uğraşan Ermeniler, için memleketin bayındır hale getirilmesi oldukça büyük bir öneme sahip olmuştur. Zira vilayetlerin refah seviyesinin artışının nihai olarak Ermeni meselesinin çözümüne katkı sağlayacağı düşünülmüştür⁵⁰¹.

Mebusan Meclisi’nin 25 Nisan 1911 tarihli oturumunda söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, konuşmasında Anadolu’da milletin asıl ihtiyacının şimendiferler olduğunu ve bu sebeple Maliye Nezareti’nin bütçesini ona göre düzenlemesi gerektiğini ifade etmiştir. Muş Mebusu, şimendiferlerin inşasının yalnızca ulaşımı değil aynı zamanda adalet, eğitim ve ticaret gibi pek çok sahada memleket yararına hizmet sağlayacağını şu sözlerle dile getirmiştir: “*İşte Mehakim-i Seyyare odur, Maarif odur. Her bir vagonuyla medeniyeti getiren yine şimendiferdir... Şimendifer (aynı zamanda) vesait-i nakliye olmadığından bugün Diyarbakır, Van, Bitlis’te mevcut olan ziraata emin olunuz vesait-i nakliye de hizmet ederse memleketimizin baştan başa, her tarafını ihya etmiş olur.*”⁵⁰².

⁵⁰⁰ Stephan Duguid, “The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia”, **Middle Eastern Studies**, C. 9, No: 2, Mayıs 1973, s. 149.

⁵⁰¹ Feroz Ahmad, **A.g.e.**, s. 46.

⁵⁰² **MMZC.**, D. I, C. IV, İ.S. II, Oturum 78, (25 Nisan 1910), s. 365-366.

26 Nisan 1911 tarihinde Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey ve rüfekaşı Hükümete bir takrir sunmuşlar ve Anadolu-i Şarkiye'ye kadar uzatılacak şimendifer hattı projesinin Kabine Reisine havale edilmesini istemişlerdir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, takririn müsveddesinin henüz hazırlandığını gelecek hafta gönderebileceğini söylemiştir. Bu teklifte imzası olan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi ise, bu iş görülmeden memleketlerine gitmeyeceklerini belirterek bu konudaki hassasiyetini göstermiştir⁵⁰³. Nafia Nezareti'nin 1327 senesi bütçe görüşmelerine 9 Mayıs 1911 tarihinde başlanmıştır. Müzakereye “... *memleketin terakkisine ve Meşrutiyetin asarı fiiliyesini göstermeye hadim olduğu için*” sözleriyle Nezaretin önemine vurgu yapan Nafia Müsteşarı Hulusi Bey, demiryolları ile ilgili olarak “... *memleketin en ziyade hayat-ı siyasiye ve iktisadiyesini temin eden teşebbüsat-ı nafia-i mühimmedendir. Ancak birçok masrafı dai olmak itibariyle, Memalik-i Osmaniye'nin muhtaç olduğu demiryolları, az bir zaman zarfında vücuda getirmek kabil değildir.*” demiştir. Hulusi Bey, konuşmasına Nafia Nezaretinin Meşrutiyet öncesi ve sonrasını kıyaslayarak ve bütçe hususunda tafsilatlı bilgiler vererek devam etmiştir⁵⁰⁴.

Muş Mebusu Keygam Efendi, Bayındırlık faaliyetleri alanında Devr-i sabık ile Meşrutiyet dönemlerini karşılaştırma yaparak konuşmasına başlamıştır: “*Devr-i sabıkda taşrada, Anadolu'da yolları yapmak için ne kadar haksızlıklar olduğunu tarif etmek mümkündür. Ahaliden arabalar alındı, milyonlarla para alındı, fakat hiç yol yapılmadı.*”. Keygam Efendi, yol yapımı için bu sene de para toplanmasına rağmen yine yapılmadığı şikayetini dile getirmiştir. Ahalinin yol yapılmasını hâlâ beklediğini belirten Muş Mebusu gerek Rumeli'de gerek Anadolu'da şimendifer yollarının inşası için karar verilmiş olmasına karşın üç seneden beri bu işin geciktirildiğini ifade etmiştir. Keygam Efendi, hükümetin yol yapımında masrafları ve hazineyi düşünerek hareket ederken, ahalinin bunu değerlendirmedikçe, yapılan icraatı göz önüne aldıklarını belirtmiştir. Öte yandan geçen sene Meclis'te bu hususta

⁵⁰³ Diyarbakır Mebusu Fevzi Efendi ile takrirda imzası bulunan diğer mebuslar şunlardır: Muş Mebusu İlyas Sami, Van Mebusu Tevfik, Mamuratülaziz Mebusu Mehmet Nuri, Siirt Mebusu Abdülrezzak, Malatya Mebusu Ahmet, Mamuratülaziz Mebusu Ziyaeddin, Muş Mebusu Keygam, İzmit Mebusu Ahmet Müfit. **MMZC**, D. I, C. V, İ.S. III, Oturum 86, (26 Nisan 1911), s. 547.

⁵⁰⁴ **MMZC**, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 94, (9 Mayıs 1911), s. 327-334.

ittifak ederek mukavele yapıldığını ve ahalinin beklentisinin de bu yönde olduğunu hatırlatmıştır. Bu sebeple, bilhassa Şarkta bulunan yolların yapımını önemle vurgulamıştır⁵⁰⁵.

Osmanlı Hükümetleri ülkenin bayındır hale gelebilmesi ve ihtiyaç duyulan kalkınmanın sağlanabilmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir. İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu imar ve ıslahatı gerek kendi imkanlarının yetersizliği gerek tecrübe ve donanım eksikliği nedeniyle yerli ve yabancı şirketlere imtiyazlar vererek yürütmeye gayret etmiştir. Vilayât-ı Şarkiyye’de demiryollarının inşası ülke için iktisadi, askeri ve siyasi açıdan büyük önem taşımaktaydı. Fakat memleketin yol yapımına yatırım yapmak isteyen sermayedarlara verilen imtiyazlar tartışma konusu olmuştur. Kütahya Mebusu Hasan Tahsin Efendi, demiryollarının memleketin iktisadi olarak gelişimine katkı sağlaması gerektiğini söylemiş ancak şimdiye kadar yapılan yolların fahiş fiyat ile anlaşılarak yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca yolların kaçta yapılacağını meclisin takdir etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu sözlere Nafia Müsteşarı Hulusi Bey, demiryollarının fiyatının belirlenmesi için bölgede yapılacak keşiflerden elde edilecek bilginin önemli olduğunu söylemiştir⁵⁰⁶.

Meclis-i Mebusan’ın 10 Mayıs 1911 tarihli oturumunda Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey, Meclisin açıldığından bu yana ahalinin “*vasait-i medeniye*”den uzak olan vilayetlerde şimendifer yapılması yönündeki isteğini dile getirmiştir. Zaman geçtikçe şimendifer projelerinin hazırlanıp hayata geçirileceği ümidinin azaldığını belirten Diyarbakır Mebusu, bu konuda Nâfia Nezareti’nin açıklama yapmasını istemiştir. Nâfia Müsteşarı Hulusi Bey de cevaben, ilk devrede müzakere edilen Chester Projesi’nin Bab-ı Âlî’ye takdim edildiği bilgisini paylaşmıştır⁵⁰⁷.

Osmanlı Devleti, demiryolu başta olmak üzere memleket genelinde altyapı teşekkülüne ehemmiyet vererek iktisadi ve ticari olarak fayda sağlamayı umduğu gibi siyasi ve askeri pek çok sahada yarar sağlamayı hedef edinmiştir. Bu fikirden

⁵⁰⁵ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 94, (9 Mayıs 1911), s. 339-340.

⁵⁰⁶ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 94, (9 Mayıs 1911), s. 342-348.

⁵⁰⁷ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 95, (10 Mayıs 1911), s. 381-382.

hareketle Kütahya Mebusu Ahmet Ferit Bey, Nâfia hususunda yatırımların yollardan ziyade şimendifer yapımına yönelik olması gerektiğini beyan etmiştir. Ahmet Ferit Bey, şimendifer yapımında Şark Vilayetlerini öncelediğini şu sözlerle ifade etmiştir: *“Filhâkika Efendiler, Anadolu’nun Şark ciheti bugüne kadar terakkiden ve bir dereceye kadar âsâr-ı ümrandan tamamıyla mahrum bir kıt’a-yı Osmaniye dir. Fakat bu kıta-ı Osmaniye hiçbir zaman ihmâl edilecek bir kıta değil. Belki benim fikrimce, Osmanlılığın en ziyade tercihan imarına teşebbüs edeceği, en ziyade ehemmiyetle yükseltmeye çalışacağı bir kıta-i vasiadır. Ve bendeniz öyle zannediyorum ki, bizim memalik-i saireye nisbetle, Osmanlılığın istikbali Şarkta, bilhassa Anadolu’nun şarkındadır.”* Mecliste yoğun alkışlarla karşılanan bu konuşmasının ardından hangi suretle olursa olsun şimendifer yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu noktada Osmanlı’nın sahip olduğu mühendislerin yetersiz kalması halinde Avrupa’dan şimendifer mühendisleri getirilebileceğini önerisini sunmuştur. Kütahya Mebusu, Keygam Efendi’nin söylediği ahalinden daima para alınmasına karşın yol yapılmadığı sözlerine katıldığını belirtmiş ve Nâfia Nezareti’nin i yolları inşa ve tamir ederek memleketi bayındır hale getirmesiyle ahalinin Meşrutiyet rejimiyle kaynaşmalarının sağlanabileceğini ifade etmiştir. *“Efendiler, Meşrûtiyeti ahali nazarında tecsîm etmek suretiyle, Meşrûtiyeti ahali nazırında tevsi ve tamim etmek suretiyle, Meşrutiyete en büyük hizmeti ifa etmiş olacaksınız.”* nutkuyla meclisten alkış alan Ahmet Ferit Bey, Kütahya Mebusu olmasıyla beraber aynı zamanda Osmanlı Mebusu sıfatını taşıdığını ve dolayısıyla memleket menfaatine yarayacak her bir fikri müdafaa edeceğini vurgulamıştır⁵⁰⁸.

Nafia Nazırı Bedros Hallacyan Efendi, 11 Mayıs’ta meclis kürsüsüne çıkarak Nezaretin bir buçuk yıldır kendi uhdesinde bulunduğunu ve bu görevde karşılaşabileceği güçlükleri göğüslemekten hiçbir zaman çekinmediğini ifade ederek konuşmasına başlamıştır. Bedros Hallacyan Efendi, dört noktada itirazların dile getirildiğini söylemiş ve bu itirazları sıralamıştır: Birincisi yolların ihale yapılmadan verilmesi, ikincisi mukavelelerle belirlenmiş olan fiyatların fahiş bulunması, üçüncüsü yolların inşa ve tamir süresinin öngörülen süreyi aşmış olması, dördüncü

⁵⁰⁸ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 95, (10 Mayıs 1911), s. 388-391.

ve en mühim şikâyet Meclis-i Umumî tarafından yol inşası için belirlenen miktarın çok üzerinde bir fiyat ile mukavelename imzalanmış olması. Nazır Bey bu izahı yaptıktan sonra bu meselenin fırka değil vatan ve hatta insaniyet meselesi olduğunu savunmuştur. Ardından Nazır Bey itirazlara karşılık açıklamalarda bulunmuştur. Yolların yapımı için şirketlerin ekseriyetle, muhtelif vasıtaların da kullanılabildiği vilayetleri tercih ettiğini söylemiştir. “*Mesela, Anadolu’nun vilayat-ı garbîyyesi gibi; Sivas Vilayeti, Erzurum Vilayeti, Bitlis Vilayeti gibi vilayetlerde vesait pek az bulunduğundan, o vilayattaki yollar için talipler yoktu.*” sözleriyle şirketlerin yatırım yapmak için daha ziyade İstanbul, İzmir, Edirne gibi vilayetleri tercih ettiğini açıklamıştır. Bu nedenle bu vilayetler için müteahhit bulunduğu anda tereddüt etmeden mukavele tanzim edildiği bilgisini vermiştir. Fahiş fiyat hususunda, yolların dayanıklı olabilmesi için muntazam şekilde inşa ve tamir edilmesinin gerekli olduğunu belirtmiş ve anlaşılan ücretin fahiş olmadığını beyan etmiştir. Bedros Hallacyan, yolların tahmin edilen sürelerde ve miktarlarda tamamlanamamasına dair yapılacak işlerin çeşidinin ve miktarının bilinmediğini ve dolayısıyla Nezaretin tahminlerinin doğru olamayabileceğini söylemiştir. Meclis’ten kendi görev yaptığı süreler dahilindeki faaliyetlerden sorumlu olduğunu belirten Nafia Nazırı, kendi Nezaretinden evvel yapılan hesaplardan sorumlu tutulamayacağını söylemiştir⁵⁰⁹.

Osmanlı Devleti’nde demiryollarının sosyal, ekonomik, askeri ve politik açılardan öneminin büyüklüğü sebebiyle emperyal amaçlar güden devletler için demiryolları inşası imtiyazı elde etmek hedef haline gelmiştir. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey, Meclis-i Mebusan’da yaptığı konuşmasında ülkelere verilen tavizler ve ülkenin borçlanması hususuna dikkat çekmek istemiştir. Yolların yapımına talip olan kumpanyalar ile istikraz arasında önemli bir bağlantı olduğunu ortaya koyan Lütfi Fikri Bey, memleketin menfaatine uygun olmayan imtiyazların verilmemesi gerektiğini söylemiştir. Zira Dersim Mebusu, Osmanlı’nın Paris’te borç almakla uğraştığı sırada, bunu kolaylaştırmak için Fransızlara yollarla ilgili olarak imtiyaz vermek fikrinin oluştuğunu açıklamıştır. Bu sırada alınması planlanan 25 milyon lira istikraz ile yalnızca karayollarını yaptırmak değil Samsun’dan Sivas’a, Sivas’tan

⁵⁰⁹ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 96, (11 Mayıs 1911), s. 402-406.

Erzurum’a, Trabzon’dan Erzurum’a kadar inşa edilmesi düşünülen Anadolu Şimendiferleri için bir bütçe ayrılması tasavvur edilmektedir. Dersim Mebusu Lütfi Fevzi Bey, “*Gerek Anadolu’da olsun gerek Rumeli’de olsun, bu gibi müzakerat hususî surette icra edilmelidir. Hükûmat-ı Ecnebiyeyi ruhsat-ı resmiye ile işe karıştırmamalıyız diyoruz. Onun için tekrar ediyorum, bu şimendifer müzakeratını gerek Fransa gerek İngiltere kiminle olursa olsun, böyle resmî surette icrasını tehlikeli görüyoruz.*” sözleriyle demiryolları hususunda önemli uyarıda bulunmuştur. Öte yandan Meşrutiyet’in ilan edilmesinin ardından Rusya’da bulunan Ermeni vatandaşlarının Osmanlı’ya geri dönmesi, Rusya’nın Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu’ya yerleşme gayesini akamete uğramıştır. Bu şartların hâkim olduğu bir ortamda Osmanlı Devleti, emperyalist devletlerin ittifakını bozmak ve diplomatik dengeleri gözeterek hareket etme stratejisini takip etmiştir⁵¹⁰.

Meclis-i Mebusan’ın 13 Mayıs 1911 tarihli oturumunda Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, 1327 senesi Nafia Nezareti Bütçesi ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Nafia Nezareti’ne ve bu Nezareti uhdesinde bulunduran Hallaçyan Efendi’ye yönelik olarak yolların yapımıyla ilgili eksiklikler üzerinden yapılan eleştirilere cevap veren İbrahim Hakkı Paşa, Hükümetin hiçbir zaman yolların inşa ve ikmaliyle ilgili kesin bütçe sunmadığını beyan etmiştir. Sadrazam ayrıca, memleket genelinde yolların keşif muamelesi işinin hayli vakit alacak bir muamele olduğunu kaydetmiştir. Bununla birlikte İbrahim Hakkı Paşa, ülke genelinde yol yapımının kudret ve zaman dahilinde olduğundan hareketle önceliğin birinci derecede ihtiyaç duyulan elzem yolların yapımına verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Öte yandan, “*Bizim memleketimiz birçok tekemmülâta muhtaç bir memlekettir*” sözleriyle pek çok sahada ihtiyaç duyulan düzenlemelere temas eden İbrahim Hakkı Paşa, yolların inşa ve ikmali ile ilgili Hükümete zaman tanınması ve bütçenin artırılması yönünde anlayışlı olmaları konusunda mebuslardan destek beklediklerini ifade etmiştir⁵¹¹.

⁵¹⁰ Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakkî’nin Doğu Politikası (1908-1914)**, Ötüken, İstanbul 2007, 1. Baskı, s. 102-112.; **MMZC**, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 96, (11 Mayıs 1911), s. 429-432.

⁵¹¹ **MMZC**, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 96 (13 Mayıs 1911), s. 450-461.

Nafia Nezareti'nin bütçe görüşmelerinin devam ettiği 15 Mayıs tarihinde Van Mebusu Tevfik Bey, mebusu olduğu vilayetin bayındırlığı ile hükümete sert eleştiriler yöneltmiştir. “*Bendeniz vilayetime zavallı demekten başka çare görmüyorum. Çünkü Devr-i Sabıkta hiçbir şey yapılmadığı gibi, Devr-i Meşrutiyette de hiçbir şey yapılmadı. Bundan dolayı 1325 senesi bütçesinin müzakeresi esnasında demiştim ki, mademki o zavallı Vilâyetlerde yol yapılmıyor, oralarda bulunan memurin-i fenniye kaldırılсын, hiç olmazsa onların aldığı maaşat tasarruf edilsin...Şimdi anlıyorum ki, o günden bugüne kadar üç sene geçti, bizim Vilâyetimizde bugün memurin-i fenniye bin lira daha aldı. Halbuki, altı arşın yol yapılmadı.*” cümleleriyle Hükümete tepki gösteren Tevfik Bey, Abdülhamit döneminde yapılmayan yolların, Kanun-u Esasi'nin yeniden ilan edilmesinden sonra kadar kurulan tüm Hükümetler tarafından da ihmal edildiğini söylemiştir. Sadrazam İbrahim Bey yolların inşası için mevcut tahsisatın yeterli olmadığı halde meclisten yeni tahsisat istenebileceği hususunda meclisin sonradan yeni bütçe ayıramayabileceğini ve bu sebeple yolların yapılamayacağını söylemiştir. Van Mebusu, istibdat döneminde hükümetlerin ahaliye pek çok vaatlerde bulunarak hedeflerini icra etmediklerini, şimdi ise Mebusan Meclisi'nin geçmişteki hükümetlerin yerini aldıklarını öne sürmüştür. Ayrıca, yeni seçim dönemine girerken mebus adaylarının yeniden ahaliye karşı birçok vaatlerde bulunduklarını fakat gerçekleştirilmeyen taahhütlerin ardından onlara karşı yalancı konumuna düştüklerini anlatmıştır. Bu noktada Tevfik Bey, Van vilayetine ait kısmın bu sene yapılıp yapılmayacağı bilgisini hususi olarak Müsteşar Bey'den rica etmiştir. O esnada mecliste “*Emin ol, yapılmayacak*” sesleri yükselmiştir⁵¹².

Meclis kürsüsüne gelen Nafia Müsteşarı Hulûsi Bey, kendisine yöneltilen eleştirilere ve suallere her mebusun olduğu gibi kendi “*daire-i intihabiyyesi*” dahilinde yapılması lazım gelen şeyleri izah ettiğini söyleyerek konuşmasına başlamıştır. Yolların Turuk-u Umûmiye ve Turuk-u Vilâyât olarak ikiye ayrıldığını ve Turuk-u Vilâyât için her vilayetin kendi tahsisatı nispetinde bütçe oluştuğunu ifade eden Hulûsi Bey, vilayetlerin kendi ihtiyaçları çerçevesinde mahalli meclislerin

⁵¹² MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 98, (15 Mayıs 1911), s. 497.

kararları doğrultusunda hareket edileceğini aktarmıştır. Zira o memleketin ihtiyaçlarını en ziyade o mahalli bilmektedir. Muş Mebusu Keygam Efendi, açıklamalarına devam eden Müsteşar Bey'e vilayetiyle ilgili soru yöneltmiştir. Hulûsi Bey de kürsüde Van vilayeti özelinde bayındırlık adına vilayetlerde neler yapıldığını, gelir ve gider cetvelinin bütçesinin ne durumda olduğunu konusunda bilgi vermiştir. Nafia Müsteşarı, belirli bir bölgede belirli bir yolun tercihen yapılmasının “*Mecalis-i Umumiye-i Vilâyât*” kararları doğrultusunda yol yapımı kararlaştırılmasından ötürü kendi müdahalelerinin olamadığını belirtmiştir⁵¹³. Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi, kendi sancağı için talepte bulunmayacağını, vilayetinin yollarının ve köprülerinin olmadığını söylemeyeceğini ifade etmiştir. Nafia Nezareti'nin belirlenen tahsisat ile memleket genelinde imkân dairesinde yol yapacağını bu sebeple ekseriyet itibarıyla karar vermek gerektiğini dile getirmiştir⁵¹⁴. Benzer şekilde Keygam Efendi de Turuk-u Umûmiye yapılarak ahalinin istifade etmesini savunmuştur. Muş Mebusu, memleketin uzak bölgelerinin yollardan mahrum kaldıklarını, ahali için hususi yolların değil umumi yolların lazım olduğunu açıklamıştır⁵¹⁵.

Osmanlı Devleti'nin Şark vilayetlerinde karayolu ulaşımının yanında demiryolları noktasında da ciddi eksiklikleri vardır. Demiryolları meselesi, politik, askeri ve ekonomik anlamda muhtelif sebeplerle bütün Osmanlı Hükûmetleri tarafından ciddiyetle ele alınmış ve karayoluyla birlikte demiryolları ağının genişletilmesi için farklı ülkelerle imtiyaz pazarlığı yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin gerekli mali güce sahip olamaması ve yerli şirketlerin projeleri gerçekleştirmek noktasında yetersiz kalması sebebiyle yol inşası ve demiryolları ağının genişletilmesi için yabancı şirketlerle anlaşma yoluna gidilmiştir. Ancak ekonomik ve güvenlik

⁵¹³ Nafia Müsteşarı Hulûsi Bey'in Van Vilayeti cetveli hususunda tafsilatlı bilgi için bkz. “*Efendim, Van Vilayetinin mesela 405.102 kuruş varidatı var. Bu anlaşılmalıdır ki hakikat çıksın. Van Vilayetinde bu sene 9.837 metremikâbı işaratı remiyesine müsteniden söylüyorum, 610 metre tesviyei türabiye yapılmış, sonra 552 metremikâbı kırma taş ihzar edilmiş, sonra müstahzar ham taş 1.314 metremikâbı bir tane yeni köprü yapılmış, üç tane menfez yapılmış; inşaat bundan ibaret, Van Vilayetine 1326 senesinde 146.741 kuruş tahsis olunmuş, 109.227 kuruşu sarf olunmuş, 37514 kuruş kalmış*” MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 98 (15 Mayıs 1911), s. 499-501.

⁵¹⁴ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 98, (15 Mayıs 1911), s. 507.

⁵¹⁵ MMZC, D. I, C. VI, İ.S. III, Oturum 98, (15 Mayıs 1911), s. 512.

bakımından büyük önem verilen demiryolu projeleri Mecliste hararetli tartışmalarla gündeme gelmiştir. Çünkü yabancı şirketler demiryolu inşa edecekleri bölgeleri maden bakımından zengin bölgeler seçecek şekilde güzergâh oluşturuyorlardı. Bu noktada Mecliste dile getirilen eleştirilerin başında ağır şartları ihtiva eden mukavelelerin kabul edilmemesi ve Osmanlı'nın madenlerini işletme hakkını elinden alan ağır hükümlere haiz şartnamelerin imzalanmaması olmuştur⁵¹⁶.

Meclis-i Mebusan 1 Haziran 1911 tarihli oturumunda yaklaşık üç hafta mebuslar tarafından tüm cepheleriyle değerlendirilen Şark-i Anadolu Demiryolları'nın inşa ve işletilmesine dair mukavelenin müzakeresi tamamlanmıştır. Mamüratülaziz Mebusu Âsım Bey, mebus arkadaşlarıyla beraber Şark Demiryolları hakkındaki mukavelenin içerdiği hükümleri derinlemesine incelemek ve araştırmak adına müzakerenin bir sene ertelenmesini teklif etmişlerdir. Anadolu'nun doğu vilayetlerinin öteden beri her türlü imar ve nafiadan mahrum kaldığını ve ahalinin demiryolu beklediğini savunan mebuslar bu takrire red oyu vermişlerdir. Şark vilayetlerinden seçilen Kürt ve Ermeni mebusların ekseriyeti, Şark-i Anadolu Demiryolları inşasının Osmanlı'nın iktisadî ve siyasî hayatında mühim bir tesiri olması sebebiyle bir an evvel yürürlüğe konulması gerektiğini savunmuşlardır. Fakat Âsım Bey ve arkadaşlarının verdiği karar, demiryolları hakkındaki mukavelelerin etraflıca değerlendirilmesi için bir sene sonraya ertelenmesinin daha doğru olduğunu öne sürmüştür. Netice itibarıyla Şark-i Anadolu Demiryolları mukavelelerinin müzakeresinin ertelenmesine 64 red oyuna karşılık 74 kabul oyuyla karar verilmiştir⁵¹⁷.

⁵¹⁶ Chester Projesi ve Glasgow Projesi Meclis-i Mebusan'da şiddetli tartışmalara neden olmuştur. Bkz. **MMZC.**, D. I, İ.S. III, C. VII, Oturum 108, (14 Mayıs 1911); **MMZC.**, D. I, İ.S. III, C. VII, Oturum 113, (1 Haziran 1911).

⁵¹⁷ Bu takrire red oyu veren mebuslardan bazı mebuslar ve seçildikleri bölge şöyledir; Hamparsum Efendi (Adana), Nurettin Bey (Siverek), Ahmet Ziya Bey (Erzurum), Agop Boyacıyan (Tekfurdağı), Pastırmacıyan Efendi (Erzurum), Hallaçyan (İstanbul), Kirkor Zohrap (İstanbul), Tefik Efendi (Van), Vahan Papazyan (Van), İlyas Sami Efendi (Muş), Keygam Efendi (Muş), Fevzi Bey (Diyarbakır), Mehmet Kâmil Efendi (Karahisar-ı Şarkî). **MMZC.**, D. I, İ.S. III, C. VII, Oturum 113, (1 Haziran 1911), s. 471-488.

Osmanlı Hükûmetleri bayındırlıkla ilgili düzenlemelerin bütçeden büyük miktar tahsisat ayırmıştır. Sözelimi Vilayat-ı Şarkiye'nin ihtiyaç duyduğu yolların inşa edilmesi için talep edilen meblağ Nafia Nezareti'ne gönderilmiştir. Buna göre memleketin doğu vilayetleri için şimdilik 250 bin lira tahsis edilmiştir⁵¹⁸. Fakat yapılan her düzenlemenin neticesi kısa bir zaman diliminde değil uzun vadede görülmektedir. Yolların inşa ve tamir edilmesi ile ilgili elde edilecek düzenlemelerin sonuçları ancak suç oranlarının arttığı yaz aylarında ortaya çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili Ermeni Patriği şu ifadeleri kullanmıştır;

*“İslahâtın hâkikî neticeleri yazdan evvel hissedilemeyecektir. Bu mevsimde Vilâyât-ı Şarkîyye dâhilindeki yollar gayet fena bir halde bulunduğu için memleketde bir nev' uyuşukluk mevcûddur. Hayvan sirkati, genç kızların kaçırılması gibi vekâyi' ile katl ve münâzaalar kış mevsiminde yaza nisbetle daha azdır. Çünkü bu mevsimde fâillerin firâr edebilmeleri pek güçdür. Memleketin her tarafı karlarla mestûr olduğundan yolların mürûr edebilmek mümkün değildir. Ermeni köylerine tecâvüz edilememesi de aynı esbâbdan münbaisdir.”*⁵¹⁹.

Gerçekten de yapılan cinayet ve çatışmalar yaz aylarında daha sık yaşanmaktadır. Bunun nedeni yolların durumu asayiş meselesiyle yakından ilgili olmuştur. Ermeni Patriği Arşaruni Efendi, Dahiliye Nazırını ziyaret etmiş ve Şarkî Anadolu'da vilayetlerde artış gösteren hadiseleri gündeme getirmiştir. Dahiliye Nazırı Ali Daniş Bey ise bu gibi hadiselerin her memlekette olabileceğini ve aslında bu gibi meselelerin yaşanmaması halinde Hükûmetlere ihtiyacın kalmayacağını ifade etmiştir. Ali Daniş Bey, şimendiferlerin yapılmasıyla beraber uygulanacak olan ıslahatların, şikâyet edilen bütün meselelerin önleneceğini vurgulamıştır⁵²⁰.

⁵¹⁸ 17 Nisan 1912 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; BOA. MV. 163/85.

⁵¹⁹ “Ermeni Partiğinin Beyânâtı”, **İkdam**, 19 Şubat 1914, s. 3, No: 6104.; Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1818-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 447.

⁵²⁰ “Ermeni Patriki”, **Tanin**, 1 Eylül 1912, s. 3, No: 1329.

II. Meşrutiyet Döneminde Doğu Anadolu’da yol ve şimendiferlerin inşa, tamir ve diğer nafia konularında kaynak sıkıntısı yaşanmasına rağmen önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti, bayındırlıkla ilgili kaynak sıkıntısını Batılı Devletlere verdiği imtiyazlar ile aşmaya çalışmıştır. Ne var ki, I. Dünya Savaşı’nın meydana gelmesiyle birçok imtiyaz sahibi şirketin sözleşmeleri feshedilmiş ve çalışmalar sonuçsuz kalmıştır. Doğu Anadolu’da bayındırlıkla ilgili ulaşım zorlukları ve demiryolu eksikliği gibi sorunlar Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde devam etmiştir. Bu yüzden Cumhuriyet’in ilanı ile yeni kurulan Devletin öncelik verdiği meseleler arasında yer alacaktır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıldan itibaren tedrici olarak güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte merkezden uzakta bulunan bölgelerde otorite kaybı yaşanmaya başlanmıştı. Bu dönemde yoğun olarak Doğu vilayetlerinde yaşayan Kürtlerin aşiretlerinin merkezi hükûmete bağlılıkları zayıflamış ve bölge yönetimini güç sahibi yerel aşiret reisleri ve Kürt aileler üstlenmişlerdi. Bu durum aynı toprakları paylaştıkları Ermeni toplumu ve nispeten daha güçsüz Kürt aşiretleri için sosyal ve ekonomik baskılar meydana getirmişti. Sultan II. Mahmut, padişah olduğunda merkeze bağlılıkları zayıflamış olan bölgelerde otoritesini yeniden tesis etmeye çalıştı ve Kürtlerin ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde merkezi idareyi kuvvetlendirdi. Vaktiyle merkezi devleti tanımayan Kürt Beylerinin tasfiye edilmesinin ardından belirli isyan hareketleri meydana gelse de Osmanlı Doğu Anadolu'da hakimiyetini sağlamlaştırmıştı. Bununla birlikte Kürt aşiretleri diğer aşiretlerle çatışmaya ve Ermeni toplumu ile toprak meseleleri, hayvan hırsızlığı, kız kaçırma gibi hadiselerle anlaşmazlık yaşamaya devam etmişlerdi.

Osmanlı Devleti içerisinde Kürtler ve Ermeniler bir arada müşterek yaşamı paylaşıyorlar dahi farklı toplumsal, dini ve siyasi geleneklere sahip olmuşlardır. Ermeni cemaati bilhassa kiliseleri vasıtasıyla milliyetçilik gelişimi gösterirken; Kürt toplumu geleneksel sosyal yapılarını koruyarak Şeyhler liderliğinde örgütlenmişlerdir. Bu durum Ermeni milletini kilise öncülüğünde siyasi ve sosyal manada bir arada tutmayı başarmış ve milliyetçilik düşüncelerinin gelişimine katkı sağlamıştır. Kürt toplumu ise milliyetçilik fikrini İslam birliği olarak değerlendirmiş ve Kürt Şeyhleri öncülüğünde dini ve sosyal beraberliklerini sürdürmüşlerdir.

Ermeni ahalinin Vilayât-ı Şarkîyye'de Kürt aşiretleriyle ihtilaf içinde olduğu meseleler bölgedeki asayişsizliğin temel nedeniydi. Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi ile Rusya'ya mağlup olması sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Ermenileri muhtelif saldırılardan koruyacağını ve onlar lehine düzenlemeler yapacağını kabul etmişti. Fakat gerek Osmanlı Devleti'nin bölgede yeterli gücünün

bulunmaması gerekse Ermeni Komiteleri ve Hamidiye Alaylarının faaliyetleri neticesinde iki grup arasındaki meseleler çözülememişti. Böylece XIX. yüzyılda yaşanan Kürt-Ermeni anlaşmazlıkları Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilanıyla Meşrutiyet dönemine taşınmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi hem iç politik değişiklikler hem de uluslararası gelişmeler sebebiyle oldukça önemli bir zaman dilimidir. Bu süreçte kurulan Osmanlı Hükûmetleri yalnızca Kürt-Ermeni ahali arasında meydana gelen çatışmaları ıslah etmeye çalışmamış aynı zamanda dış siyasi ve askeri meselelerle uğraşmıştır. Genç Türk İhtilaliyle beraber memleket genelinde Osmanlıcılık vurgusuyla bütün unsurlar arasındaki huzursuzluğun ortadan kaldırılmasını ve asayişin sağlanmasını hedeflemiştir. Bu dönemde kurulan Hükûmetler de unsurların birliğini sağlayabilmek ve aralarındaki ihtilafları ortadan kaldırmak gayesiyle hareket etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918 tarihlerini kapsayan 10 yıllık Dönemi ihtiva etmektedir. Tezimizde incelediğimiz 1908-1914 tarihlerinde ise toplamda on bir Hükûmet kurulmuştur.

II. Meşrutiyet Döneminde birbirini takip ederek kurulan kabineler dahili ve harici birtakım sebepler neticesinde görevden çekilmişlerdir. Ermeniler ve Kürtler arasında yaşanan anlaşmazlıklara getirilen çözümlerden henüz verim alınamadan Hükûmetler değişmiş; göreve başlayan Sadrazamlar, yeni bir ıslahat programı takip ederek çalışmalar sürdürmüşlerdir. Islahat çalışmaları hem haricî gelişmeler hem de yaşanan Hükûmet değişiklikleri gibi iç politik nedenlerle akim kalmıştır.

Osmanlı Devleti bu dönemde bir yandan Kürt-Ermeni çatışmasının önüne geçmek amacıyla hukuki düzenlemeler yapıp ıslahat heyetleri teşkil ederken diğer taraftan 31 Mart Vakası, Adana Olayları gibi toplumsal hadiselerle ilgilenmek durumunda kalmıştır. Takip eden süreçte Trablusgarp ve Balkan Savaşları meydana gelmiş ve Osmanlı bütçesinin gelir-gider dengesi bozulmuştur. Osmanlı Hükûmetleri bir taraftan Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının getirdiği sorunlarla uğraşırken, öbür yandan Ermenilerin ıslahat taleplerini Kürtlerin tepkisini çekmeden uygulamaya çalışmıştır. Ancak buna rağmen iki unsur arasındaki ihtilaflı meselelerin çözümüne

yönelik ıslahat çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükûmetleri, toplumsal kuralların uygulanmasını sağlayabilmek ve sosyal düzeni tesis edebilmek için oldukça yoğun çaba sarf etmiştir. Toplumsal düzeni bozan eylemler, yapılan hukuki düzenlemelerle çözümlenmeye çalışılmıştır. Ne var ki, alınan önlemler ve yapılan kanuni düzenlemeler Ermeni toplumunu tatmin etmediği gibi Kürtlerin de tepkisini çekmiştir. Bunun çeşitli nedenleri bulunmakla birlikte en önemlisi, reformların merkezden uzak bölgelerde -bilhassa sınır bölgelerinde- hayata geçirirken Devletin gücünün bu bölgelerde yetersiz kalmasıdır.

Said Paşa'nın kurduğu ve oldukça kısa ömürlü olan Hükûmetten sonra Mehmet Kâmil Paşa iktidara gelmiştir. Yeni Sadrazam ilan ettiği Hükûmet programında unsurlar arasında adaletin ve eşitliğin sağlanması için gayret edileceğini bildirmiştir. Ermeni Meclis-i Umûmîsi, bu dönemde bir muhtıra hazırlayarak Patrikhane vasıtasıyla Hükûmete iletmiştir. Ermeniler söz konusu muhtırada Hamidiye Alaylarına mensup olan Kürt aşiretlerinin saldırılarının engellenmesi, eski rejim yanlısı memurların görevlerinden uzaklaştırılmaları ve arazi meselesinin halledilmesi gibi konularda çözüm beklediklerini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Mehmet Kâmil Paşa, 8 Şubat 1909 tarihinde Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Mamuratülâziz, Diyarbekir ve Bitlis vilayetlerinde emniyet ve asayişin sağlanması ve ahali arasındaki ihtilafların ortadan kaldırılması için bir Teftiş Heyeti teşkil edilmesine karar vermiştir. Ancak bu heyet faaliyetlerine başlayamadan 13 Şubat tarihinde Hükûmet düşürülmüştür.

Kâmil Paşa'nın ardından Hükûmeti kurma Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilmiştir. Sadrazam Paşa ilan ettiği Hükûmet beyannamesinde memleket genelinde huzur ve asayişin sağlanması için çalışılacağını ve millet ve mezhep ayrımı yapılmadan eşit muamele edileceğini ilan etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde başlatılan "*Anadolu Heyet-i Tahkiki*"sini hayata geçirme kararı almıştır. Oluşturulan heyet, Anadolu'nun Şark vilayetlerinde asayiş bozan faaliyetlerin ve kişilerin engellenmesi, ehil olmayan memurların tespit edilip görevden uzaklaştırılmaları, eğitim, bayındırlık ve arazi meselesi gibi oldukça tafsilatlı bir program doğrultusunda vilayetleri tek tek dolaşıp problemleri tespit edecekti. Ancak

bu proje 13 Nisan 1909 tarihinde başlayan ayaklanma neticesinde Sadrazamın istifasıyla hayata geçirilememiştir. Ardından yeni Hükûmeti kuran Ahmet Tevfik Paşa, programında memleketin genelini kapsayan ayrıntılı bir ıslahat programının hayata geçirilmesi için hâl ve zamanın müsait olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Adana’da yaşanan hadiseden söz açan Ahmet Tevfik Paşa, bu hadiseyi 31 Mart ayaklanmasının ardından oluşan emniyet eksikliğine bağlamıştır. Adana Olayları, Meşrutiyet’in ilanı ile hedeflenen Osmanlılık politikasının henüz başarıya ulaşamadığının ve Müslüman-Ermeni çatışmalarının devam ettiğinin göstergesi olmuştur. Öte yandan Hareket Ordusu’nun İstanbul’a gelmesiyle kabine üyeleriyle birlikte Ahmet Tevfik Paşa Sadarettten çekilmiştir.

Yeni Kabinayı kuran Hüseyin Hilmi Paşa, ilk Sadaretinde başlatmış olduğu ve ıslahat çalışmalarını ihtiva eden programına devam etme kararı almıştır. Bu amaçla Hükûmet vilayetlere, ıslahat çalışmaları kapsamında ehil olmayan memurların görevlerinden azledilmesini, gasp hadiselerinin engellenmesini, yolların tamirinin yapılmasını ve eğitimi geliştirmek için çalışmalar yapılmasını emreden telgraflar çekmiştir. Ancak iç politik gelişmeler nedeniyle ıslahat çalışmalarından netice elde edilemeden Hüseyin Hilmi Paşa istifa ederek Hükûmetten çekilmiştir. Ardından Sadrazam olan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmet programında, Osmanlı Devleti’nde unsurlar arasında muhabbet ve emniyetin sağlanmasını hedeflediğini ve bu doğrultuda çalışmalar yapacağını ifade etmiştir. Hakkı Paşa, Kürt-Ermeni ahali arasında yaşanan problemlerin çözümü için Van vilayetindeki arazi ihtilaflarından başlamıştır. Bu dönemde İbrahim Hakkı Paşa Kabinesinin karşılaştığı en büyük problem bütçe meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti’nin bütçesi, kamu yatırımları ve ahalinin taleplerinin karşılanması açısından birinci derecede öneme sahiptir. Sadrazam Paşa’nın çalışmalarına devam ettiği sırada 29 Eylül 1911 tarihinde Trablusgarp Savaşı’nın patlak vermesi nedeniyle istifa etmek durumunda kalmıştır. Bu sebeple ıslahat çalışmaları tamamlanamadan sona ermiştir.

Sultan Reşad, yeni Hükûmeti kurmakla (Küçük) Mehmet Said Paşa’yı görevlendirmiştir. Sadrazam Paşa, Hükûmet beyannamesinde daha evvel ilan edilen programlarla benzer hedefleri dile getirmiştir. Said Paşa, bütün Osmanlı fertlerinin

eşitlik ve kardeşlik bağlarının kuvvetlendirecek çalışmalar yapılacağını ve çeşitli cemaatlerin sahip oldukları imtiyazların korunacağını açıklamıştır. Bu dönemde Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Ermeni mebusları Vilayât-ı Şarkîyye'de birtakım reform talepleriyle Hükûmete bir muhtıra vermişlerdir. Bu muhtırada Ermeniler görevini suiistimal etmeyen memurların istihdam edilmesini, jandarma sayısının artırılmasını, cinayet işlemesine rağmen hâlâ yakalanmamış suçluların bulunmasını ve arazi meselesinin halledilmesini istemişlerdir. Mehmet Said Paşa Hükûmeti bu konuyu değerlendirmiş ve muhtırada yer alan meselelerin çözümü için harekete geçmiştir. Belirtmek gerekir ki, Osmanlı Hükûmetlerinin bunun gibi Ermeniler lehine ıslahat girişimi bölgede yaşayan Kürt toplumunun ve aşiretlerin tepkisine neden olmuştur. Sözgelimi, Said Paşa'nın bu kararı üzerine Diyarbakır ahalisinden Cizrelizâde Raif Efendi Kürt-Ermeni anlaşmazlıklarını Osmanlı mahkemelerinin çözüme kavuşturduğunu ve eğer yapılması planlanan bir ıslahat programı varsa bölgede yaşayan Kürtlerin durumunun da araştırılması gerektiğini öne sürmüştür. Bu misalden anlaşıldığı üzere dönemin Sadrazamları, ıslahat taleplerini yerine getirirken Ermenileri memnun etmediği gibi Kürt ahalisinin de tepkisini çekmiştir. Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, Mecliste yaptığı konuşmasında Meşrutiyetin ilanından beri birçok kabinenin kurulduğunu ancak Vilayât-ı Şarkîyye'de gereken düzenlemelerin yapılmadığı eleştirisini yöneltmiştir. Ne var ki, Sadrazam Mehmet Said Paşa'nın yalnızca kendi Hükûmeti döneminden mesul tutulabileceğini söylediği tarihten iki gün sonra kabinesi düşmüştür.

Görüldüğü üzere, Balkan Savaşlarına kadar olan dönemde birbirini takip ederek kurulan kabineler dahili ve harici birtakım sebepler neticesinde görevden çekilmişlerdir. Ermeniler ve Kürtler arasında yaşanan anlaşmazlıklara getirilen çözümlerden henüz verim alamadan Hükûmetler değişmiş; göreve başlayan Sadrazamlar, yeni bir ıslahat programı takip ederek çalışmalar sürdürmüşlerdir. Islahat çalışmaları hem haricî gelişmeler hem de yaşanan Hükûmet değişiklikleri gibi iç politik nedenlerle akim kalmıştır.

Mehmet Said Paşa'nın ardından yeni kabineyi oluşturmakla Gazi Ahmet Muhtar Paşa görevlendirilmiştir. Bu Hükûmet döneminde Vilayât-ı Şarkîyye'ye teftiş

heyeti gönderilmemiş ancak arazi davalarının çözümü ve ihtilafların sonlandırılması için çalışmalara devam edilmiştir. Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa Trablusgarp Savaşı devam ederken iktidara gelmiş ve yine kendi Hükûmeti döneminde Balkan Savaşı meydana gelmiştir. Bu sebeple üç ay kadar kısa süren Sadareti süresince dış politikaya ağırlık vermek durumunda kalmıştır. Öte yandan 5 Ağustos 1912 tarihinde Meclis süresiz olarak tatil edilmiş ve hatta bu nedenle Mehmet Kâmil Paşa ve Mahmut Şevket Paşa'nın Hükûmet beyannameleri okunmamıştır. Mehmet Kâmil Paşa'nın Meşrutiyet döneminde ikinci kez oturduğu Sadaret koltuğundaki görev süresi Balkan Harbinin en ağır devam ettiği döneme denk gelmektedir. Ancak yine de Kâmil Paşa, ıslahat heyeti teşkil edip memleketin diğer bölgelerine göre daha geri kalmış olan Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamûrat'ül-Aziz Vilayetlerinin '*Hususi Kanunlar*' ile idare edilip memleketin geri kalanına uyumlu hale getirilmesine kanaat getirmiştir. Ermeniler lehine bu ıslahat çalışmaları yapıldığı sırada İttihat ve Terakki, Balkan Savaşı'nın barış antlaşması için Edirne'nin Bulgaristan'a tesliminin istenmesi üzerine bir Hükûmet darbesi yaparak yönetime el koymuştur.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde de Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan çatışmanın engellenmesi adına çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Mamuret'ül-Aziz ve Diyarbakır vilayetlerinde yaşanan çeşitli problemler Meclis-i Vükelâ'da değerlendirilmiş ve çözümü için düşünülen önlemler tek tek ortaya koyulmuştur. Ayrıca arazi ihtilaflarını çözebilmek maksadıyla komisyon teşkil edilmesi karara bağlanmıştır. Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti döneminde Osmanlı Devleti'nin vilayet idaresini düzenlemek için '*İdare- Umumiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı*' ilan edilmiştir. Bu kanuna göre, bir yandan vilayetlerin yönetiminde valilere geniş yetkiler tanınarak merkezi idare kuvvetlendirilirken, diğer taraftan yerel idare meclisleri ve encümenler ile yerel demokrasiyi güçlendirmiştir. Ayrıca bu Hükûmet Döneminde Ermenilerle ilgili reform çalışmalarının yanı sıra ıslahatlar hususunda Avrupalı Devletler nezdinde çalışmalarda bulunulmuştur. Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın suikast neticesinde öldürülmesi üzerine yapılan teşebbüsler yarım kalmıştır.

Yeni Sadrazam Sait Halim Paşa önceki Hükûmet döneminde başlatılan Ermeni ıslahatlarını devam ettirmiş ve aynı zamanda uhdesinde bulundurduğu Hariciye Nazırlığı sıfatıyla Batılı Devletlerle temaslarını sürdürmüştür. Fakat Osmanlı Devleti Avrupalı Güçler ve Rusya'nın baskıları neticesinde müfettiş gözetiminde ıslahat yapmaya mecbur bırakılmıştır. 8 Şubat 1914 tarihinde Said Halim Paşa ve Rus Büyükelçi Gulkeviç tarafından Yeniköy Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşmaya göre; Erzurum, Trabzon, Sivas ve Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır vilayetleri iki müfettişlik mıntikasına ayrılacak ve Avrupalı Devletlerin görevlendirdiği iki müfettiş kendi bölgelerinde bulunan adli ve idari birimleri ile polis ve jandarma teşkilatını denetleyebilecektir. Fakat bu Islahat Antlaşması, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle akim kalacaktır.

Osmanlı Devleti Kürtler ve Ermeniler arasında ihtilafları ortadan kaldırmaya çalışırken yapılan kanuni düzenlemeler Ermeni toplumunu tatmin etmediği gibi Kürtlerin de tepkisini çekmiştir. Bunun çeşitli nedenleri bulunmakla birlikte en önemlisi, Osmanlı Devleti'nin yapılan ıslahat çalışmalarında merkezden uzak bölgelerde gücünün yetersiz kalmasıdır.

II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Meclisinde Kürt ve Ermeni mebuslar Doğu vilayetlerinin temsilcileri olarak görülmekteydi. Parlamentoda Ermeni ve Kürt mebuslar zaman zaman Doğu vilayetlerinin içinde bulunduğu sorunlar dolayısıyla dile getirilen konularda yakınlık gösterecekler de ekseriyetle ayrı düşmüşlerdir. Bölge mebuslarının Osmanlı Meclisindeki ifadelerine göre asayiş eksikliği, arazi meseleleri, adalet mekanizmasının bozulması, kız ve kadınların kaçırılmaları ve zorla ihtida edilmeleri, devlet memurlarının vazifelerini suiistimal etmeleri gibi anlaşmazlık ve bundan kaynaklanan çatışma ortamı mevcuttur. Osmanlı Hükûmetleri II. Meşrutiyet Döneminde Kürt ve Ermeni ahali arasında yaşanan ihtilafların çözümü için ıslahat programları takip etmiştir. Netice olarak süreç boyunca Ermenilerin şikâyetleri devam ederken Kürtler de devletin ıslahat çalışmalarına karşı durmuşlardır. Yeniköy Antlaşması ise Ermenilerin taleplerini ileri seviyeye çıkaracak bir siyasi ortama neden olacaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (DH. SYS.)

Hacı Adil Bey Evrakı (HSD.HADB.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Şurâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD.)

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

İrade Dosya Usûlü İradeler Tasnifi (İ. DUIT)

RESMÎ YAYINLAR

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İlân-ı Meşrûtiyetten Evvel ve Sonra, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

Muâhedat Mecmûası, Cilt IV-V, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008.

Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler: 1841-1918, C. 7, Yay. Haz. Prof. Tevfik Güran, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003.

Düstur

I. Tertip, Cilt V.
II. Tertip, Cilt V.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)⁵²¹

Devre: I,	İçtima Senesi: I,	Cilt: I.
Devre: I,	İçtima Senesi: I,	Cilt: II.
Devre: I,	İçtima Senesi: I,	Cilt: III.
Devre: I,	İçtima Senesi: I,	Cilt: V.
Devre: I,	İçtima Senesi: II,	Cilt: III.
Devre: I,	İçtima Senesi: II,	Cilt: IV.
Devre: I,	İçtima Senesi: III,	Cilt: I.
Devre: I,	İçtima Senesi: III,	Cilt: IV.
Devre: I,	İçtima Senesi: III,	Cilt: V.
Devre: I,	İçtima Senesi: III,	Cilt: VI.
Devre: I,	İçtima Senesi: IV,	Cilt: I.
Devre: II,	İçtima Senesi: I,	Cilt: I.
Devre: II,	İçtima Senesi: I,	Cilt: II.
Devre: III,	İçtima Senesi: I,	Cilt: I.
Devre: III,	İçtima Senesi: I,	Cilt: II.

⁵²¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinin tarih ve oturum numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC)⁵²²

Devre: II İçtima Senesi: I Cilt: I

SÜRELİ YAYINLAR⁵²³

Alemdar

Hetawî Kürd

İkdam

İttifak

Kürt Teavün ve Terakkî Cemiyeti Gazetesi

Rojî Kurd

Servet-i Fünûn

Tanin

Tasvîr-i Efkâr

Takvîm-i Vekâyi

⁵²² Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesinin tarih ve oturum numarası dipnotlarda belirtilmiştir.

⁵²³ Adı geçen yayınların sayıları, tarih ve numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.

TELİF ESERLER

- _____ **Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri / II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları**, Yay. Haz. Gül Çağalı Güven, Arba Yay., İstanbul 1991.
- _____ **1909 Adana Katliamı Üç Rapor**, (Derleyen: Ari Şekeryan), Aras Yay., İstanbul 2015.
- _____ **1909 Adana Olayları/Makaleler**, (Editör: Kemal Çiçek), Ankara 2011.
- AHMAD, Feroz **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul 1987.
- _____ **Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev. Ayşen Gür, İstanbul 2017.
- AKŞİN, Sina **Sina Akşin, Jöntürkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- _____ **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İmge Kitabevi, İstanbul 1994.
- AKTER, Ahmet **Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.
- ALAN, Ahmet **Hetawî Kürd (1913-1914)**, Avesta Yay., İstanbul 2016.
- ANTER, Musa **Hatıralarım**, C. I, Weşanên Welat Yay., Stokholm 1991.
- ARMAOĞLU, Fahir **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Kronik Kitap Yay, İstanbul 2019.
- ASAF, Mehmet **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoglu), TTK. Yay., Ankara 1986.
- AVAGYAN, Arsen-
MİNASSIAN, Gaidz F. **Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, Çev. Ludmilla Denisenko - Mutlucan Şahan, Aras Yay, İstanbul 2013.

- AYDOĞAN, Erdal **İttihat ve Terakkî'nin Doğu Politikası (1908-1914)**, Ötüken, 1. Baskı, İstanbul 2007.
- BAİBOURTIAN, Vahan **The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations**, Canada 2013.
- BAJALAN, Djene Rhys **Jön Kürtler, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kürt Hareketi (1898-1914)**, Çev. Burcu Yalçınkaya, Avesta Yay., İstanbul 2010.
- BAYEZÎDÎ, Mela Mehmûdê **Adat û Rusûmatnameê Ekradiye "Adetê Kurdan"**, 2. Baskı, Nûbihar Yay, İstanbul 2012.
- BARAN, Mikran **Türkçe-Kürtçe Sözlük - Ferhanga Kurdî-Tirkî**, Ozan Yay., İstanbul 2013.
- BARDAKÇI, Murat **Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü**, İş Bankası Yay, İstanbul 2014.
- BAYUR, Hilmi Kâmil **Sadrızam Kâmil Paşa -Siyasi Hayatı-**, Sanat Basımevi, Ankara 1954.
- BAYUR, Yusuf Hikmet **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I, K. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1983.
- BERKES, Niyazi **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yay., İstanbul 1973.
- BOİS, Th-MINORSKY, V.-MAC KENZIE D.N. **Kürtler ve Kürdistan**, Çev. Kamuran Fıratlı, 2. Baskı, Doz Yay, İstanbul 2004.
- BOSTAN, Hanefi **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**, İrfan Yay., İstanbul 1992.
- BOZKURT, Gülnihâl **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1989.
- _____
Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.
- BRUÏNESSEN, Martin Van **Ağa, Şeyh, Devlet**, 10. Baskı, İletişim yay, İstanbul 2018.
- _____
Kürdistan Üzerine Yazılar, 9. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2015.

- BÜLBÜL, Kudret **Said Halim Paşa, Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa**, Kadim Yay., İstanbul 2006.
- CEVAT BEY, Ali **İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat), Ankara 1985.
- CIRIK, Bülent **Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri**, Yeditepe Yay., 1. Baskı, Nisan 2016.
- ÇADIRCI, Musa **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- ÇAKMAK, Yalçın **Sultanın Kızılbaşları, II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti**, İletişim Yay., İstanbul 2019.
- ÇARKÇIYAN, Y. Gamidas **Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler**, Köprü Kitap Yay., 1. Baskı, İstanbul 2016.
- ÇAVDAR, Necati **Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa**, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Türkiye Yay., C. V, İstanbul 1971.
- DASNABEDİAN, Hratch **History of Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutian 1890/1924**, Oemme Edizioni, Milan 1989.
- DAVISON, Roderich H. **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West**, University of Texas Press, Austin 1990.
- DEMİR, Fevzi **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, İmge Kitabevi, İstanbul 2007.
- ERASLAN, Cezmi **II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti (1856-1908)**, Ötüken Yay., 3. Baskı, İstanbul 2019.
- ERCAN, Yavuz **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- ERİM, Nihat **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.
- ERYILMAZ, Bilâl **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yay, İstanbul 1996.

- FERNANDES, Desmond **Kürt ve Ermeni Soykırımları: Sansür ve İnkârdan İkrara?**, Weşanên Pêrî Yay., İstanbul 2013.
- GÖKTAŞ, Hıdır **Kürtler: İsyan-Tenkil**, Alan Yay. 3. Baskı, İstanbul 1991.
- GÖYÜNÇ, Nejat **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yay., Ekim 1983.
- GÜLER, Ali **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar**, Berikan Yay. Ankara 2009.
- _____ **Osmanlı Devletinde Azınlıklar**, Turan Yay., İstanbul 1997.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan **Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi – Osmanlı'dan Cumhuriyet'e**, Ötüken Yay., İstanbul 2018.
- _____ **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1818-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.
- GÜNAY, Nejla **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.
- GÜNEŞ, İhsan **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler (1908-1923)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.
- _____ **Türk parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., C. I, Ankara 1997-1998.
- GÜRÜN, Kâmuran **Ermeni Dosyası**, TTK. Yay., Ankara 1983.
- HALAÇOĞLU, Yusuf **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001.
- HAN, Şeref **Şerefname Kürt Tarihi**, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yay, 1971 İstanbul.
- HANİOĞLU, Şükrü **Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908**, Oxford University Press, New York 2001.
- HASSANPOUR, Amir **Kürdistanda Milliyetçilik ve Dil 1918-1985**, Çev. İbrahim Bingöl, Cemil Gündoğan, Avesta Yay., İstanbul 1997.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal **Son Sadrazamlar**, C. 4-5, İş Bankası Kültür Yay, İstanbul 2012.
- JWAİDEH, Wadie **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çev.

İsmail Çekem – Alper Duman, Yay. Haz. Nevzat Kırac, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

- KALİGİAN, Dikran Mesrob **Taşnaklar ve İttihaçılar**, Çev. Deniz Mutlu Taşyürek, Aras Yay. İstanbul 2017.
- KALMAN, M. **Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid**, Zel Yay., İstanbul 1994.
-
- Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik**, Med Yay., 1. Baskı, İstanbul 1994.
- KANSU, Aykut **İttihaçlıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913**, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay, İstanbul 2016.
- KARABET, Çalyan **Adana Vak'ası ve Mes'ulleri**, Dersaâdet 1325.
- KARACA, Ali **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)**, Eren Yay., İstanbul 1993.
- KARACAKAYA, Recep **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi**, Toplumsal Dönüşüm Yay., 1. Baskı, İstanbul 2005.
- KARAL, Enver Ziya **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1856-1861 (VI. Cilt)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954.
- KARDAM, Ahmet **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları**, 2. Baskı, Dipnot Yay, Ankara 2012.
- KAYA, İlhan-
YALÇIN, Enver-
ÇAKMAKÇI, Gülşah
Savaş **Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi**, UKAM Yay., İstanbul 2015.
- KILIÇ, Orhan **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı – Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Şark Pazarlama Yay., Elazığ 1997.
- KİRİŞÇİ, Kemal-
WINROW, Gareth M. **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997.
- KLEİN, Janet **Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, Çev. Renan Akman, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul 2017.
- KURAN, Ahmet **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul

- Bedevis 1945.
- KURUBAŞ, Erol **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye**, Nobel Yay., Ankara 2004.
- KUTLAY, Naci **İttihat Terakki ve Kürtler**, Dipnot Yay., 2. Baskı, Ankara 2019.
- KÜÇÜK, Cevdet **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı: 1878-1897**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984.
- LEWIS, Bernard **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yay., 8. Baskı, Ankara 2015.
- LEWY, Guenter **The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide**, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2005.
- MALMÎSANÎJ **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, Avesta Yay., İstanbul 1999.
- _____ **Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)**, Vate Yay., İstanbul 2010.
- MARGOSYAN, Mıgıdıç **Fillanname**, Aras Yay., 1. Baskı, İstanbul 2018.
- _____ **Taxa Filla**, Çev. Rûken Bağdu, Aras Yay., 1. Baskı, İstanbul 2018.
- _____ **Gâvur Mahallesi**, Aras Yay., İstanbul 1994.
- MATOSSIAN, Mary Kilbourne-VİLLA, Susie Hoogasian **Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Köy Hayatı**, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yay., İstanbul 2006.
- MAYEVSRİY, V. T. **19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri**, Trc. Mehmet Sadık, Çev. Haydar Varlı, Yay. Haz. Ve Notlandıran Abdullah Varlı, Sipan Yay., İstanbul 1997.
- MCCARTHY, Justin **Muslims and Minorities**, New York University Press, New York and London 1983.
- MCCULLAGH, Francis **The Fall of Abd-ul-Hamid, with a preface by his excellency Mahmud Shefketh Pasha**, Methuen & Co. Ltd., London 1910.

- MCDOWALL, David **Modern Kürt Tarihi**, Doruk Yay., Ankara 2004.
- MUHTAR PAŞA, Gazi Ahmet **Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri Yönü ve Türk Askerinin Kahramanlığı)**, Haz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1984.
- _____ **Anılar 1 Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- _____ **Anılar 2 Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- NALBANDIAN, Loise **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, University of California Press, London 1963.
- NİKİTİN, Bazil **Kürtler (Sosyolojik ve Tarihi İnceleme)**, Özgürlük Yolu Yay., C. I, Çev. Hüseyin Demirhan, İstanbul 1976.
- ÖNAL, Sami **Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.
- ÖNER, Erdoğan **Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara 2005.
- ÖZOĞLU, Hakan **Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği; Kimlik, Evrim, Sadakat**, 1. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2017.
- PAKALIN, M. Zeki **Tanzimattan Cumhuriyet'e Kadar Sadrazamlar**, C. 5.
- PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Bilgi Yay, Ankara 1974.
- RAMSAUR, Ernest E. **Jöntürkler, 1908 İhtilâlinin Doğuşu**, Pınar Yay., 2. Baskı, İstanbul 2011.
- SAFRASTIAN, Arsak **Kurd ü Kurdistan**, Avesta Yay., İstanbul 2007.
- SANCAKTAR, Fatih Mehmet **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, ATAM Yay., Ankara 2009.
- SARINAY, Yusuf-KARACAKAYA, **1909 Adana Ermeni Olayları**, İdeal Kültür Yay, İstanbul 2012.

Recep

- SASUNİ, Garo **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Çev. Bedros Zartanyan – Memo Yetkin, Med Yay, İstanbul 1992.
- SHAW, Stanford - **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. II, SHAW, Ezel Kural Cambridge University Press, London 1977.
-
- Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İstanbul 1983.
- SİMONYAN, Hrachik **The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909**, (Translated by Melissa Brown and Alexander Arzumanyan), Gomidas Institute, London 2012.
- SOKU, Ziya Şakir **Mahmut Şevket Paşa**, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kita Yay, İstanbul 1959.
- SONYEL, Salâhi R. **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909)**, TTK. Yay., Ankara 2014.
-
- Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, TTK. Yay., Ankara 2014.
-
- The Ottoman Armenians**, K. Rustem & Brother Yay., London 1987.
- SOYKAN, T. Tankut **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, İstanbul 2000.
- SÜREYYA BEY, Münir **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay, İstanbul 2001.
- SVAZLIAN, Verjiné **Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza**, Çev. Emine Demir, Belge Yay, İstanbul 2005.
- SYKES, Mark **The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire**, Macmillan and Co., London 1915.
- ŞADİLLİLİ, Vedat **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, C. I, Kon Yay., Ankara 1980.
- ŞAHBAZYAN, Hagop **Kürt – Ermeni Tarihi**, Çev. Ferit M. Yüksel, 2. Baskı, Kalan Yay., Ankara 2005.
- ŞAŞMAZ, Musa **British Policy and The Application of Reforms for The**

- Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897**, TTK Yay., Ankara 2000.
- ŞEREF, Abdurrahman **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Yay. Haz. Bayram Kodaman – Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- ŞEVKET PAŞA, Mahmut **Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**, Arba Yay, İstanbul 1988.
- ŞEYHUN, Ahmet **Said Halim Pasha: Ottoman Statesman and Islamist Thinker (1865-1921)**, The Isis Press, İstanbul 2003.
- ŞİMŞİR, Bilal **İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, Çev. Şinasi Orel, Bilgi Yay.
- _____ **Kürtçülük (1787-1923)**, Bilgi Yay., İstanbul 2007.
- TANÖR, Bülent **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yay., 27. Baskı, İstanbul 2016.
- TEMEL, Celâl **I. Dünya Savaşı Yıllarında 1916 Kürt Teciri ve İttihat ve Terakki'nin, İskân ve Nüfus Politikaları (1908-1918)**, İsmail Beşikci Vakfı Yay., İstanbul 2019.
- TEVFİK, Süleyman **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım**, DBY Yay., İstanbul 2011.
- TUNAYA, Tarık Zafer **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi, C. I**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988.
- _____ **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, C. III**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1989.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat **Görüp İştittiklerim**, TTK, Ankara 1987.
- TÜRKMEN, Zekeriya **Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914**, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 2006.
- _____ **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İrfan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1993.
- UÇAROL, Rifat **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması: (Adanın**

İngiltere'ye Devri), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919): Askeri ve Siyasi Hayatı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

URAS, Esat **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,** Belge Yay., İstanbul 1987.

YILDIRIM, Bülent **Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918),** TTK Yay., Ankara 2014.

ZEKİ, M. Emin **Kürdistan Tarihi,** Baybun Yay., 2. Baskı, Ankara 1992.

MAKALELER

AHMAD, Feroz- **"İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918",**
RUSTOW Dankwart A. **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 1976, s. 245-284.

ARTUÇ, Nevzat **"Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı",** **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,** S. 12, Isparta 2005, s. 73-101.

ASTOURİAN, Stephan H. **"The Silence of the Land: Agrian Relations, Ethnicity and Power",** **A Question of Genocide - Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire,** Edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark, Oxford University Press, New York 2011, s. 55-81.

AYDIN, Mehmet Âkif **"Osmanlıda Hukuk",** **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,** Feridun Emecen...[ve öte], (Editör ve Önsöz Ekmeleddin İhsanoğlu), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1994, s. 375-419.

AYRES, Barbara **"Bride Theft and Raiding for Wives in Cross-Cultural Perspective",** **Anthropological Quarterly,** July 1974, S. 47, No: 3, s. 238-252.

BABACAN, Hasan **"Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in**

İlanı Üzerine Dönme Çabaları”, **Ermeni Araştırmaları**, S. 10, Yaz 2003.

- BARSOUMIAN, Hagop “The Dual Role of Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of Plural Society**, Ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, C. I - The Central Lands, Holmes & Meier Publishers, New York-London 1982, s. 171-184.
- BAYUR, Hikmet “Yeni Bulunmuş Belgelerin Işığında Kâmil Paşa’nın Siyasal Durumu”, **Belleten**, S. 137, C. XXXV, Ocak 1971, s. 61-117.
- BOZAN, Oktay “20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 33, Sayı 96, Güz 2017, s. 1-46.
- BOZASLAN, Hamit “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, **Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri**, Ed. Abbas Vali, 1. Baskı, Avesta Yay, İstanbul 2005, s. 35-62.
- BOZKURT, Gülnihâl “İslahat Fermanı’nın Düşündürdükleri”, **Tarih ve Toplum**, S. 146, Şubat 1996, s. 88-91.
- BÜLBÜL, Gül “İslahat Fermanı’nı Hazırlayan Sebepler ve İslahat Fermanı”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Coşkun Üçok’a Armağan)**, C. II, Ocak-Haziran 1989, s. 157-179.
- CORA, Yaşar Tolga “Doğu’da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı”, **1915: Öncesi ve Sonrasıyla Ermeni Siyaseti, Tehcir ve Soykırım**, Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2015, s. 126-139.
- ÇAVDAR, Necati “Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası’nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti”, **History Studies International Journal Of History**, C. I, S. III, Samsun 2011, s. 69-82.
- DADRIAN, Vahakn “The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust”, **Armenian Review**, S. 41, No: 4/164, Winter 1988, s. 1-16.

- DADYAN, Saro “Ermeni Cemaatinin Üç Asırlık Liderleri Amiralar ve Hasköy”, **Osmanlı İstanbulu IV, Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri**, 20-22 Mayıs 2016, s. 259-275.
- DEMİRTAŞ, Mehmet “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nda Kürtler”, **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu**, C. II, Editör: Prof. Dr. Orhan Kılıç, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınevi, VIII. Dizi, Ankara 2014, s. 45-58.
- DEMİRYÜREK, Mehmet Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa Hakkında Bazı Notlar ve Kâmil Paşa’nın Terekesi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 40, C. 25, Ankara 2006, s. 59-105.
- DERİNGİL, Selim “The Ottoman Twilight Zone of the Middle East”, **Reluctant Neighbor: Turkey’s Role in The Middle East**, Ed. Henri J. Barkey, Washington 1996, s. 13-24.
- _____ “Ghazi Ahmed Mukhtar Pasha and the British Occupation of Egypt”, **Al – Abhath Journal the American University of Beirut**, Beirut 1986, s. 43-70.
- DOĞAN, Cabir “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileştirme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması”, **“Turkish Studies”**, Cilt 6/4, Sonbahar 2011, s. 505-521.
- DUGUID, Stephan “The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia”, **Middle Eastern Studies**, C. 9, No: 2, Mayıs 1973, s. 139-155.
- ELPHINSTON, W.G. “The Kurdish Question”, **The Royal Institute of International Affairs**, Vol. 22, No: 1, January 1946, s. 91-103.
- ERASLAN, Cezmi “I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Karşılaştığı Problemler”, **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996, s. 65-92.
- _____ “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 77-105.
- _____ “II. Meşrutiyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesinin

Sosyal Durumu Üzerine Bazı Notlar”, **Tarih ve Gerçekler Bilimin Işığında Ermeni Meselesi Sorunu**, 2007, s. 86-106.

“II. Meşrutiyet’ten Tehcire Osmanlı Devleti’nin Ermenilere Yönelik Politikaları”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, s. 543-552.

ERYILMAZ, Bilâl

Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. IV, (Editör: Güler Eren), Ankara, 236-241.

ERMEN, Gazi

“İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahat Fermanı’na Yeniden Bir Bakış” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, C. 51, s. 327-348.

GAZEL, Ahmet Ali

“İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşanın İstifası”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 18, Erzurum 2001, s. 259-266.

GÜMÜŞ, Musa

“Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelenmesi”, **Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 47, Güz 2008, s. 215-240.

GÜNAY, Nejla

“II. Meşrutiyet Dönemi’nde Ermeni-Kürt İlişkileri ve Kürt Milliyetçiliğinin Gelişiminde Ermenilerin Rolü”, **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Atatürk Üniversitesi Yay., 2-4 Mayıs 2012, s. 313-345.

“İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle ilgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 30, S. 88, Mart 2014, s. 115-158.

GÜNDOĞDU, Cihangir

“Mahmut Şevket Paşa”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S. 10., C. 22, Ekim 2004, s. 54-63.

GÜNEŞ, Gülcan Avşin

“Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C. I, S. II, 2015, s. 1-30.

GÜNEŞ, İhsan

“II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama**

Merkezi Dergisi, C. 1, S. 1, Ankara 1990, s. 171-269.

- HALICI, Şaduman “Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, **Tarih Dergisi**, S. 62, İstanbul 2015, s. 127-180.
- HARTMANN, Elke “The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century”, **Shatterzone of Empires Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands**, Edited by. Omer Bartov and Eric D. Weitz, Indiana University Press, Bloomington, Indiana 2013, s. 172-190.
- HARUTYUNYAN, Avetis – SİMONYAN Levon “Armenian-Kurdish Land Disputes in Van Province in 1908-1914 and the Position of the Authorities”, **Armenological Issues**, C. 3, S. 12, Yerevan 2017, s. 42-56.
- HAYKIR, Tayfun “II. Meşrutiyet Dönemi Süreli Yayınlarından: Adl ü İhsân”, **Gazi Üniversitesi IV. Genç Bilimadamları Sempozyumu**, 22 Mayıs 2012, s. 1-16.
- HOFMANN, Tessa- KOUTCHARİAN, Grayer “The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire”, **Armenian Review**, Vol. 39, No: 4-156, Winter 1986, s. 1-45.
- İPEK, Nedim “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, **OTAM**, S. 6, Ankara 1995, s. 257-280.
- KARACA, Ali “Hamidiye Süvari Alayları Hakkında Bazı Tesbitler (1890-1900)”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1995, s. 309-318.
- _____ “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yay. İstanbul 2001, s. 9-90.
- KARACAKAYA, Recep “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, **İÜ Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, 2003, s. 127-142.
- KARPAT, Kemal H. “The Ottoman Emigration To America, 1860-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 17, January 1985, s. 175-209.

- KAŞTAN, Yüksel “Osmanlı Devleti’nde ‘1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati’ ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. II, Ocak 2016, s. 78-98.
- KILIÇ, Orhan “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, **AÜ OTAM**, S. 10, Ankara 1999, s. 119-137.
- KIRCA, Ersin “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğu Anadolu’da Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, S. 1, C. III, Nisan 2017, s. 24-56.
- KLEİN, Janet “Conflict And Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations In The Hamidian Period (1876-1909)”, **International Journal of Turkish Studies**, Vol. 13, No. 1&2, 2007, s. 153-166.
- KODOMAN, Bayram “II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21, Mayıs 2010, s. 131-138.
- _____ “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 32, 1979, s. 427-480.
- KOPTAŞ, Rober “Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın Kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 5, Bahar 2007, s. 159-178.
- KORTEPETER, Carl Max “Mahmud Shevket Pasha: The Life and Death of an Ottoman-Arab Technocrat”, **el-Mecelletü’t Tarihîyyeti’l Arabiye li’l-Dirasati’l Osmaniyye**, S. 15-16, Zaghuan 1997, s. 185-206.
- KURAN, Ercüment “II. Abdülhamid Dönemi Tarih Kaynağı Olarak Sadrazam Said ve Kamil Paşaların Hatıratları”, **F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Birinci Orta Doğu Semineri**, Mayıs 2003, s. 29-32.
- KURTARAN, Uğur “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 8, Sonbahar 2011, s. 57-71.

- KÜÇÜK, Cevdet “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Millet Sistemi” ve Tanzimat”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987, 13-24.
- LİBARİDİAN, Gerard J. “What Was Revolutionary about Armenian Revolutionary Parties in the Ottoman Empire?”, **A Question of Genocide - Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire**, Edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark, Oxford University Press, New York 2011, s. 82-112.
- MARDİN, Şerif “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?”, **Post-Traditional Societies**, C. 102, No. 1, Winter 1971, 169-190.
- McCARTY, Justin “The Demography of the 1877-78 Russo-Turkish War”, içinde **The Ottoman Russian War of 1877-78**, Ed. Ömer Turan, Middle East Technical University Department of History-Meiji University Institute of Humanities, Ankara 2007, s. 51-78.
- MOUMDJIAN, Garabet K. “Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)”, **Pazmabed**, No: 1-4, 1999.
- MUTLUÇAĞ, Hayri “Mahmut Şevket Paşa’nın Bir Uyarması”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 2, Kasım 1967, s. 26-28.
- OLGUN, Kenan “1912 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler ve Ermeni Milletvekilleri”, **Journal of Human Science**, S. 14, No: 3, Eylül 2017, s. 2688-2702.
- _____ “1912 ‘Sopalı’ Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, **Yeni Türkiye**, S. 60, 2014, s. 1-13.
- ORTAYLI, İlber “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, **Genel Türk Tarihi**, Cilt 6, (Editörler: Hasan Celâl Güzel – Ali Birinci), Ankara 2002, s. 345-352.
- ÖZÜÇETİN, Yaşar- YILDIZ, Sıddık “İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusan’ca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa Hükümeti”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 1, S. 13, Erzurum 2009, s. 11-24.
- REFİK, Ahmed “Türkiye’de Islahat Fermanı”, **Türk Tarih Encümeni**

Mecmûası, Sayı 4, s. 193-215.

- REYHAN, Cenk “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (XX) 1913 Tarihli Vilâyât Genel İdaresi Geçici Kanun”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 9, S. 1, Ocak 2000, s. 130-152.
- SANCAKTAR, Mehmet Fatih “The Second Constitutional Monarchy Revolution in The Ottoman State and its Effects And Reflections on Public Understanding”, **International Journal of Multidisciplinary Thought**, S. 6, C. 1, 2011, s. 403-406.
- SELVİ, Haluk – CIRIK, Bülent “1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar”, **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Güz 2014, s. 157-200.
- SONYEL, SALÂHİ R. “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, 31 Ekim-3 Kasım 1994, s. 339-351.
- _____ “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918)”, **Belleten**, S. 231, Ağustos 1997, s. 387-428.
- ŞEYHUN, Ahmet “Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslâmcı Düşünür”, **TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 1, Eylül 2011, s. 67-79.
- ŞIVGIN, Hale- GÜNAYDIN, Meryem “Amerika’dan Osmanlı Devleti’ne Ermenilerin Geri Dönüşleri (1908-1914); Tâbiyyet, Emlâk ve Arazi Meselesi”, **Gazi Akademik Bakış**, C. 8, S. 16, Yaz 2015, s. 1-40.
- TAPPER, Richard “Tribe and State in İran an Afghanistan: an Update”, **études Rurales**, April 2009, s. 33-46.
- TAŞ, Fahri “Vilâyât-ı Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 12, Ankara 1988, s. 923-967.
- TEVETOĞLU, Fethi “Meclis-i Mebusan’da Gayri Müslim Sosyalistler”, **Türk Kültürü Dergisi**, S. 51, Ocak 1967, s. 179-193.
- TUNCER, Seral “II. Meşrutiyet Döneminde Bir İdari Reform: 1913 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı”, **II.**

Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Cilt I, ed. Prof. Dr. Fethi Gedikli, On İki Levha Yay., İstanbul 2016, s. 573-599.

- UMAR, Ömer Osman “Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 153, Aralık 2004, s. 51-92.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı “Sadr-ı Âzâm Kâmil Paşa’nın Siyasi Hayatı İsimli Eser Dolayısıyla II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa”, **Belleten**, S. 74, C. XIX, Nisan 1955, s. 203-245.
- ÜNAL, Fatih “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, **Ermeni Araştırmaları**, S. 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, s. 87-115.
- _____ “II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılıkçı Hareketi”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Meşrutiyet 100. Yıl C. II, S. 46, Ağustos-Eylül-Ekim 2008, s. 69-106.
- _____ “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa”, **Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, Sayı 41, Bahar 2007, s. 183-202.
- _____ “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 17, C. 5, Bahar 2008, s. 133-152.
- YAVUZ, Fikrettin “Ermeni Kimliği’nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan”, **Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi**, S. s. 257-289.
- YAZICI, Nesimi “Sadrâzam Kâmil Paşa’nın Yabancı Basınla İlgili Bazı Görüşleri”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 413-434.
- YILDIRIM, Bülent “XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Unsurlar ve Ayrılıkçı Ermeni Faaliyetleri”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 7, Şubat 2006, s. 73-92.
- YILDIZ, Mehmet “1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşrutiyet Arayışları (Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 7, İstanbul 2002, s. 75-114.

- YILMAZÇELİK, İbrahim “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri”, **Prof. Dr. Bayram Kodaman’a Armağan**, Samsun 1993, s. 3381-3396.
- YURDAKUL, Necdet “81. Yıl Dönümünde Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, **Toplumsal Tarih**, C. I, S. 6, Haziran 1994, s. 6-11.

TEZLER

- ALTINKAYA, İsmail Emin “Hüseyin Hilmi Paşa’nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Antalya 2018.
- AYDOĞDU, Murat “Mütareke Döneminin Son İstanbul Hükümeti -Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti- (21 Ekim 1920-4 Kasım 1922)”, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2016.
- AYNA, Bayram “İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Kahramanmaraş 2018.
- BAYRAKTAR, Uğur “Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan”, 1820-1890, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2015.
- CANSIZ, Demet “II. Meşrutiyet’ten I. Dünya Savaşı’na Kürt-Ermeni İlişkileri”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2019.
- ÇAYKIRAN, Güzin “Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 2020.
- CIRIK, Bülent “İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı Örneği”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sakarya 2015.

- DENİZ, Ahmet “Şeyh Ubeydullah Nehri’nin Siyasi Faaliyetleri”, Mardin Artuklu Üniversitesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mardin 2017.
- DENNİS, Brad “Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire: Power Structures and Interactive Behavior”, The University of Utah Master of Arts Middle East Studies/History, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, December 2008.
- DOĞAN, Cabir “Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Afyon 2010.
- GÜNEŞ, Özlem “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2009.
- GÜVEN, Melek Sarı “Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 2012.
- IŞIK, Ayhan “Kurdish and Armenian Relations in The Ottoman Kurdish Press (1898-1914)”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2014.
- İLASLAN, Gamze “Abduction of Women and Elopement in the Nineteenth Century Ottoman Nizamiye Courts”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2015.
- KILIÇDAĞI, Ohannes “Socio-Political Reflection and Expectations of the Ottoman Armenians After The 1908 Revolution: Between Hope and Despair”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul 2014.
- KLEİN, Janet “Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Princeton University, Amerika Birleşik Devletleri, November 2002.
- MATOSSIAN, Bedros Der Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews during the Second Constitutional Period (1908-1909), Kolombiya Üniversitesi,

Yayınlanmamış Doktora Tezi, Colombia 2008.

- MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet “İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki”, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İzmir 1996.
- ÖZTEL, Muharrem “Mehmet Cavit Bey’in İktisadi Fikirleri”, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2000.
-
- “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2007.
- ŞEN, İsmail "Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa: 1832-1913", AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 1995.
- UMAR, Afşin Burak “Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnakutyun) Kısa Tarihi 1890-1915”, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2014.
- ÜNAL, Fatih “Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi)”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 1995.